

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ФАЛСАФА ВА СИЁСАТШИНОСИИ БА НОМИ
А. БАҲОВАДДИНОВ**

Бо ҳукуки дастнавис

ВБД: 323+32.018 (575.3)

ЗАФАРЗОДА НУШОФАРИН ЗАФАР

**ИШТИРОКИ СИЁСӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ МУОШИРАТИ
ҲОКИМИЯТ ВА ҶОМЕА
(дар мисоли Тоҷикистон)**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи
ихтисоси 6D050200 - Сиёсатшиносӣ (6D050202 - Ниҳодҳо, равандҳо ва
технологияи сиёсӣ)

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои
сотсиологӣ, профессор, узви вобастаи
АМИТ Шоисматуллоев Ш.

ДУШАНБЕ – 2026

РЎЙХАТИ ИХТИСОРОТ

1. ВАО – Васоити ахбори омма.
2. ВМКБ – Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон
3. ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико
4. ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил
5. КМ ҲКИШ – Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шуравӣ
6. ТИК – Технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ
7. ҲАТ – Ҳизби Аграрии Тоҷикистон
8. ҲИИТ – Ҳизби Ислоҳоти Иқтисодии Тоҷикистон
9. ҲКТ – Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон
10. ҲСД – Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон
11. ҲСДТ – Ҳизби Сотсиал-Демократи Тоҷикистон
12. ҲХДТ - Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон
13. ТЭТ ҲНИ – ташкилоти экстремистӣю террористии Ҳизби наҳзати ислом

МУНДАРИЧА

РЀЙХАТИ ИХТИСОРОТ	2
МУҚАДДИМА	4
БОБИ 1. МОҲИАТИ ИҚТИМОИЮ СИЁСИИ ИШТИРОКИ СИЁСӢ: ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИЮ КОНСЕПТУАЛӢ ВА СОХТОРИЮ ФУНКЦИОНАЛИИ ОН	
1.1. Асосҳои назариявию концептуалии масъалаи иштироки сиёсӣ: моҳият, хусусият ва тамоюлҳои нави он	18
1.2. Таҳлили сохторию функционалии иштироки сиёсӣ ва хусусиятҳои он.....	45
БОБИ 2. ХУСУСИЯТИ ЗОҲИРШАВИИ ШАКЛҲОИ ИШТИРОК ВА РАФТОРИ СИЁСИИ СУБЪЕКТҲОИ СИЁСАТ ДАР ШАРОИТИ СОҲИБИСТИҚЛОЛӢ	
2.1. Истиқлоли давлатӣ ва шаклҳои зоҳиршавии иштирок ва рафтори сиёсии шаҳрвандон дар Тоҷикистон.....	74
2.2. Иштироки электоралӣ нишонаи муҳими демократикунони ҷомеа ва шакли осоиштаи иштироки сиёсӣ.....	92
БОБИ 3. ҶАҲОНИШАВӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ ТАКМИЛИ ШАКЛҲОИ ИШТИРОКИ СИЁСӢ ДАР ТОҶИКИСТОНИ МУОСИР	
3.1. Таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ба шакли иштироки сиёсии ҷавонон дар Тоҷикистон: рақамикунонӣ ва таъсири он ба сатҳи иштироки сиёсӣ.....	112
3.2. Ҷомеаи иттилоотӣ ва масъалаҳои ғайриқардории нерӯҳои деструктивӣ: роҳҳои пешгирии иштироки сиёсии ғайриқонунии ва абсентеизм.....	130
ХУЛОСА ВА ТАВСИЯҲО	150
РЀЙХАТИ АДАБИЁТ	158
ИНТИШОРОТИ ДОВТАЛАБ АЗ РЀЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	173

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Иштироки сиёсӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми низоми демократӣ маҳсуб меёбад ва зерин мафҳум иштироки шахрвандон дар ҳаёти сиёсии ҷомеа фаҳмида мешавад. Амалияи сиёсӣ собит месозад, ки қонунмандии ҳама гуна ҳокимият ва рушди ҳама гуна ҷомеа ба муносибати субъектони сиёсат ба раванду ҳодисоти дар он ҷараёndoшта ва ширкати бевосита ва ё бавоситаи онҳо дар дигаргуниҳои иҷтимоӣ сиёсии бавуқуоянда робитаи зич дорад. Аз ин нигоҳ, иштироки сиёсӣ ба сифати инъикоси сатҳи ҳавасмандии шахс бо мақсади таъсиррасонӣ ба қабули қарори сиёсӣ арзёбӣ мегардад.

Иштироки сиёсӣ ҳамчун масъалаи илмӣ моҳияти мураккаб ва байнифаннӣ дошта, он дар ҳамбастагӣ бо рафтори сиёсӣ, фаъолияти сиёсӣ ва фарҳанги сиёсӣ омӯхта мешавад. Байни зухуроти зикргардида робитаи хоси мазмунӣ, сохторӣ ва вазифавӣ мавҷуд аст. Ҳолати мазкур ифодаи мураккабии иштироки сиёсӣ ҳамчун зухурот ва шакли рафтор дар ҷомеа мебошад, ки омилҳои гуногуни объективӣ ва субъективӣ ба он таъсир мерасонанд.

Дар замони муосир масъалаи иштироки сиёсӣ яке аз мавзӯҳои меҳварӣ дар баҳсҳои сиёсатшиносону сиёсатмадорон буда, аҳаммияти муҳимми илмӣ амалӣ дорад. Хусусияти раванду ҳодисоти сиёсӣ, тағйирёфтани муносибати ҷомеаҳо ба онҳо, рушди технологияҳои иттилоотӣ, рақамикунонии аксари соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, вусъат пайдо намудани фаъолияти шабакаҳои иҷтимоӣ, фаъолгардии субъектони сиёсат дар фазои маҷозӣ, авҷ гирифтани абсентеизм ва нигилизми сиёсӣ ҳуқуқӣ боиси тағйирпазирии шакл ва сатҳи сифати иштироки сиёсӣ дар ҷомеаҳои гуногун гаштааст. Ин раванд таҳқиқу баррасии ҳамаҷонибаи омилу сабабҳои таъсиррасон ба сатҳи иштироки сиёсӣ, натиҷаҳои он ва муносибат ба ҳокимиятро тақозо менамояд. Маҳз тавассути иштироки сиёсӣ робитаи байни ҳокимият ва ҷомеа таъмин ва муносибати субъектони сиёсат ба амалҳои ҳокимият муайян карда мешаванд.

Мубрам будани масъалаи таҳқиқшавандаро тағйирпазирии низоми арзишҳои сиёсии ҷомеа низ асоснок мекунад. Раванди вусъатёбандаи ҷаҳонишавӣ таъсиррасонии сиёсӣ, арзишӣ, идеологӣ ва маънавиро ба ҷомеа қавӣ гардонид, дар ин замина, ба ташаккули шакли нави тафаккури сиёсӣ мусоидат намуда истодааст. Тарғиби арзишҳои фарҳангии сиёсии бегона ба вусъати абсентеизм мусоидат менамояд. Вобаста ба ин, сатҳи иштироки сиёсии субъектони сиёсат паст гашта метавонад. Аз ин рӯ, таҳқиқи замина ва омилҳои пешгирикунандаи ин раванд аз диди илмӣ муҳим арзёбӣ мегарданд.

Иштироки сиёсии шаҳрвандон дар солҳои аввали ба даст овардани истиқлоли давлатӣ дар Тоҷикистон хусусияти худро дошта, ба он чунин хосиятҳо аз қабилӣ номушаккилӣ, зӯроварӣ, беэҳтиромӣ ба қонун ва арзишҳои ҷомеа, номуайянии мақсад ва раванди номуназам мансуб буд. Дар натиҷа, амалу рафторҳои дар заминаи фарҳангу шуури пасти сиёсӣ содиршаванда, ба низои таҳмили шаҳрвандӣ оварда расонид. Вобаста ба ин, муайян намудани хусусиятҳои марҳалаи гузашта баҳри пешгирии чунин шакли иштироки сиёсӣ дар замони муосир аҳамияти хоси амалӣ дошта, арзиши илмӣ диссертатсияро баланд мебардорад.

Мубрамии мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ мазкур, инчунин дар он аст, ки иштироки сиёсӣ ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи маърифат ва фарҳангии сиёсӣ низ мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Дар ин раванд, таҳлили сохтори ин зухурот ва мушаххас намудани маҷмуи арзишҳои иҷтимоӣ сиёсии ба он таъсиррасон низ аҳамияти хоси илмӣ амалиро соҳиб аст.

Омӯзиши масъалаҳои иштироки электоралӣ низ ба қатори мавзӯҳои дохил мешавад, ки таҳқиқи доимиро тақозо менамояд. Аҳамияти хоси илмӣ сиёсии мавзӯи мазкур дар он аст, ки он ҳам ҷанбаҳои институтсионалӣ ва ҳам фардиро дар бар мегирад. Вобаста ба ин муайян намудани нақши ҳокимият дар самти муҳайё намудани фазои созгори сиёсӣ ҳуқуқӣ, нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар самти мувофиқасозии манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ва нақши шахс ҳамчун субъекти қабулкунандаи қарори сиёсӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Аҳаммияти илмию амалии таҳқиқи масъаларо инунин бо он асоснок намудан мумкин аст, ки иштироки сиёсӣ инъикоси хусусияти муносибати ҷомеа ба ҳокимият мебошад. Дар марҳалаи муосир иштироки сиёсии шаҳрвандон дар равандҳои сиёсӣ моҳияти муташаккилона дорад. Сатҳи ғайринокии сиёсӣ дар маърақаҳои сиёсӣ баланд аст, ки ин аз робитаи қавии байни ҳокимият ва ҷомеа дарак медиҳад. Вусъати равандҳои демократикунонӣ, болоравии сатҳи маърифату фарҳанги сиёсии ҷомеа ва масъулияти шаҳрвандии субъектони сиёсат иштироки сиёсии онҳоро хосияти мақсаднок, муташаккил, созанда ва таҳаммулпазирона мебахшад. Ҳамин аст, ки иштироки сиёсӣ ҳамчун воситаи коммуникатсияи ҳокимият ва ҷомеа баррасӣ шуда, муайянкунандаи сатҳи густариши робитаи доимӣ байни онҳо мебошад. Аз ин рӯ, тақвияти минбаъдаи ин раванд зарур арзёбӣ мегардад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, таҳқиқи мавзуи зикргардида муҳимму саривақтӣ буда, муайян намудани моҳият ва хусусияти иштироки сиёсӣ дар замони шиддат гирифтани равандҳои ҷаҳонишавӣ ва таҳияи тавсияву ҳулосаҳои илмӣ оид ба ин масъала мубрам мебошад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Масъалаи иштироки сиёсӣ ҳамчун воситаи коммуникатсияи ҳокимият ва ҷомеа дорои аҳаммияти хоси илмию амалӣ буда, вобаста ба он сарчашма ва адабиёти зиёди илмӣ маълум аст, ки онҳо ҳамчун асоси назариявӣ ҳангоми таълифи диссертатсияи мазкур истифода шудаанд. Баҳри осон намудани таснифи онҳо адабиёти истифодабурдари мо ба се гурӯҳ тақсим намудем.

Ба гурӯҳи якум, асарҳои олимони Ғарб, аз ҷумла, Г. Алмонд [125], С. Верба [121], М. Баретто [112], Б. Зани [112], Б. Гинсберг [17], Т. Лоун [17], М. Уизер [17], Н. Ней [121], Г. Лебон [30], Д. Нагел [118], Й. Шумпетер [67], Э. Берк [13], С.М.Липсет [31], П. Бахрах [12], Т.Дай [20], Х.Зиглер [20] ва М. Веберро [15] муттаҳид намудем.

Й. Шумпетер ҳангоми таҳлили масъалаҳои демократия ва назарияҳои он ба масъалаи иштироки сиёсӣ диққати ҷиддӣ дода, онро ҳамчун унсури муҳими демократия арзёбӣ мекунад. Вобаста ба шаклҳои демократия ӯ

шаклҳои иштироки сиёсиро тасниф намуда, бартарият ва камбудии ҳар яки онро муайян менамояд [69, с.639].

Олими немис М. Вебер масъалаи иштироки сиёсиро ҳамчун зухуроти мураккаб тавсиф намуда, шаклҳои онро вобаста ба мақоми шахс дар ҷомеа мушаххас намудааст [15; с.128].

Олимон К. Пейтман, Б. Барбер, П. Бахрах, Н. Боббио, К. Макферсон, Дж. Симмерман, ки назарияи демократияи иштирок ё партисипаториро қоркард намудаанд, масъалаи иштироки сиёсиро аз ин нуктаи назар мавриди баррасӣ қарор додаанд. Демократияи иштирок ба сифати шакли демократияе маънидод мешавад, ки ширкати бевоситаи шахсро дар раванди қабули қарор ифода менамояд. Худи муаллифи мафҳуми «демократияи иштирок» К. Пейтман мебошад.

Ба гурӯҳи дуюм асарҳо ва пажӯҳишҳои олимони рус, аз он ҷумла, А.Ю. Мелвил [39], М.В. Илин [39], Е.Ю. Мелешкина [39], Д. Гончаров [19], А.О. Селиванова [51], М.Р. Холмская [64], Д.В. Тринов [110], Д.В. Олшанский [47], А.В. Кравсова [104], Е.Б. Шестопал [147], С.А. Пфетсер [90], В.Л. Римский [138], С.Н. Захаров [101], Г.В. Пушкарева [82] ва дигаронро ҷамъ овардем.

Олимони рус А.Ю. Мелвил, М.В. Илин ва Е.Ю. Мелешкина масъалаи иштироки сиёсиро дар раванди татбиқи принципҳои демократӣ мавриди баррасӣ қарор дода, ширкати одамонро ҳамчун унсури таркибии он номидаанд [39, с.150].

А.О. Селиванова, ки ба масъалаи мазкур хеле ҷиддӣ машғул шудааст, чунин шаклҳои иштироки сиёсӣ, аз қабили иштирок нақардан, иштироки шахрвандӣ ва ҳуди иштироки сиёсиро ҷудо мекунад. Ҳар яке аз се шакли номбаршударо боз ба шакли иштироки гурӯҳӣ ва фардӣ ҷудо менамояд [51, с.356].

Д.В. Олшанский иштироки сиёсиро ҳамчун фаъолияти ҷамъиятию сиёсӣ арзёбӣ намуда, онро аз нуктаи назари психологияи сиёсӣ таҳқиқ менамояд [47, с.12].

Дар гурӯҳи сеюм асар ва пажуҳишҳои олимони тоҷик вобаста ба масъалаи таҳқиқшаванда муттаҳид карда шудаанд. Дар ин ҷо асарҳои олимони А.Н. Муҳаммад [35], С.С. Ятимов [71], Г.Н. Зокиров [23], М.У. Хидирзода [58], К. Олимов [45], С. Шарипов [111], Х.У. Усмонзода [55], Ш. Шоисматуллоев [96], Ф. С. Мирон [96], А. Комилбек [103], П.А. Муҳаммадзода [87], Ҷ. З. Маҷидзода [37], С. Собиров [52], Х.Қ. Сафарализода [50] ва дигарон мавриди таҳқиқи омӯзиш қарор дода шудаанд.

А. Муҳаммад масъалаи мазкурро дар ҳошияи таҳлили масъалаҳои рафтори сиёсӣ ва ҳифзи ҳувиёти ягонагии ҷомеа мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Хусусан ба масъалаи таъсиррасониҳои идеологию иттилоотӣ ба шакли рафтори шахрвандон дахл намуда, қайд мекунад, ки «... воридшавии гурӯҳҳои гуногуни динию мазҳабӣ ба раванди сиёсӣ нақши манфии худро дар раванди нооромии Тоҷикистон гузоштанд, вале онҳо ба мақсадҳои нопоки худ расида натавонистанд» [42, с.27].

С. Шарипов пешниҳод намудааст, ки принсипҳои асосии демократия бояд риоя карда шаванд. Инро муаллиф бо он асоснок мекунад, ки мавҷудияти низоми интиҳоботӣ имкони муборизаҳои рақобатнок ва ивазшавии қувваҳои сиёсии ҷомеаро фароҳам меоварад. Дар ин ҳолат, ӯ вобаста ба номукамалии технологияҳои демократикунонӣ имкони ба сари ҳокимият омадани қувваҳои иртиҷоиро инкор намекунад [111, с.280].

С. Ятимов масъалаи иштироки сиёсиро дар ҳошияи масъалаҳои амнияти миллӣ баррасӣ намуда, ба нақши субъекти сиёсат дар раванди таъмини амнияти ҷомеа аҳамияти хос медиҳад. Дар занҷираи муносибатҳои таъминкунандаи амнияти миллию давлатӣ ӯ аз ҳама нуқтаи осебпазир шахсро медонад. Ба ақидаи ӯ, маҳз ноустувории мафкуравии шахс метавонад ӯро дар хизмати низоми амниятии кишвари дигар қарор диҳад [73; 74; 75; 77].

Дар фарқият аз асарҳо ва андешаҳои олимони зикршуда, мо кӯшиш намудем, ки дар диссертатсияи худ иштироки сиёсиро ҳамчун унсур

муҳимми таъминкунандаи робитаи байни ҳокимият ва ҷомеа баррасӣ намоем.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия мутобиқи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии шуъбаи сиёсатшиносии Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон «Масоили амнияти миллий ва муайян намудани таҳдидҳои нав ба суботи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои солҳои 2020-2024 таҳия гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот таҳқиқи моҳият ва хусусиятҳои иштироки сиёсӣ, таҳлили замина ва омилҳои таъсиррасон ба шаклгирии он, инчунин, муайян намудани моҳияти иштироки сиёсӣ ҳамчун воситаи муоширати ҳокимият ва ҷомеа мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил гаштан ба мақсади зикргардида вазифаҳои зеринро иҷро намудан зарур мебошад:

- таҳқиқ ва таснифи концепсияҳои мавҷудаи назариявӣ оид ба масъалаи иштироки сиёсӣ ҳамчун воситаи муоширати ҳокимият ва ҷомеа;

- таҳлили ҷанбаҳои сохторию функционалии иштироки сиёсӣ, муайян намудани робитаи он бо амалу рафтори сиёсӣ, асоснок намудани моҳияти маҷмуии он;

- муайян намудани шакл ва хусусиятҳои иштирок ва рафтори сиёсии субъектони сиёсат дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ дар Тоҷикистон;

- асосноккунии масъалаи иштироки сиёсӣ ҳамчун нишондиҳандаи асосии демократия, муайян намудани омилҳо ва механизмҳои таъмини иштироки фаъоли сиёсӣ;

- муайян намудани шаклҳои иштироки ҷавонон дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ва асосноккунии таъсири ҷомеаи иттилоотӣ ба фаъолгардии қувваҳои деструктивӣ;

- таҳлил ва асосноккунии таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ ба сатҳи иштироки сиёсӣ дар равандҳои сиёсии замони муосир.

Объекти таҳқиқот – иштироки сиёсӣ ҳамчун механизми таъмини коммуникатсияи ҳокимият ва ҷомеа мебошад.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот – муайян намудани хусусияти иштироки сиёсӣ дар раванди тағйирпазирии ҷомеа дар шароити ҷаҳонишавӣ ва роҳҳои таҳкими коммуникатсияи сиёсӣ бо ҳокимият мебошад.

Фарзияи таҳқиқот. Иштироки сиёсӣ ҳамчун воситаи муҳимми таъмини коммуникатсия байни ҳокимият ва ҷомеа ба сифати омили муҳимми таъмини рушди босуботи ҷомеа баромад мекунад. Шакл, мақсад ва сатҳи иштироки сиёсӣ ифодаи фарҳанг ва маърифати сиёсии шаҳрвандон буда, заминаи мусоидро баҳри рушди муносибатҳои ҳокимият дар ҷомеа фароҳам меоварад. Тахмин меравад, ки масъалаи мазкур дар замони ҷаҳонишавӣ аҳаммияти хос пайдо намуда, дарёфти роҳҳои ташаккул ва таъмини мақсадноку бошуурокаи иштироки сиёсӣ омили муҳимми таъмини робитаи устувори байни ҳокимият ва ҷомеа мегардад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро назарияҳои гуногуни сиёсӣ оид ба демократия, ҳокимият ва идоракунии, концепсияҳои сиёсӣ психологӣ вобаста ба иштироки сиёсии субъектони сиёсат ташкил медиҳад. Ҳамчунин, асарҳои олимони шинохтаи соҳа Г. Алмонд, С. Верба, М. Баретто, Б. Зани, Б. Гинсберг, Т. Лоун, М. Уизер, С. Верба, Н. Ней, Г. Лебон, Д. Нагел, Й. Шумпетер, Эдмунд Берк, С.М. Липсет, Т. Дай, Х. Зиглер, А.О. Селиванова, М. Холмская, Д.В. Олшанский Е.П. Шестопад ва дигарон асоси қавии назариявӣ баҳри таҳқиқи диссертатсияи мазкур гардиданд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Ҳангоми таҳияи диссертатсия мо бештар аз методҳои илмҳои сиёсӣ, махсусан аз методҳои таҳлилий, таърихӣ, системанокӣ, муқоисавӣ, коммуникатсионӣ, ояндабинӣ ва мушоҳидавӣ истифода бурдем.

Истифодаи методи таҳлилӣ имкон дод, ки масъалаи иштироки сиёсӣ дар низоми мавҷудаи категорияҳои амали сиёсӣ, рафтори сиёсӣ ва фаъолияти сиёсӣ таҳқиқу баррасӣ гардида, нақши иштироки сиёсӣ ҳамчун василаи коммуникатсияи байни ҳокимият ва ҷомеа муайян карда шавад.

Методи таърихӣ дар таҳқиқот имкон дод, то бо дарназардошти зарурати омӯзиши падидаҳои гуногуни фарҳангӣ, идеологӣ, иҷтимоӣ дар марҳалаҳои гуногуни таърих алоқамандии онҳо дар давраи гузашта ва имрӯза, инчунин, таъсири онҳо ба шаклгирии иштироки сиёсӣ муайян карда шавад.

Истифодаи методи тарҳрезии сиёсӣ имкон дод, ки хусусияти иштироки сиёсӣ дар шароити нави ҷаҳонишавӣ муайян ва тамоюлҳои таъсиррасон ба он муқаррар карда шаванд.

Дар асоси истифодаи методи системанокӣ таснифи шаклҳои иштироки сиёсӣ ва демократия амалӣ гардида, робитаи байни онҳо дақиқ карда шуд.

Методи муқоисавӣ ба истифодаи таҷрибаҳои гуногуни амалигардонии иштироки сиёсӣ дар шароити муосир бо мақсади мушаххас сохтани пешомад ва роҳҳои пешгирии таҳдидҳои марбути он шароит фароҳам овард.

Методи ояндабинӣ ҷиҳати муайян намудани дурнамои рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, шаклҳои нави иштироки сиёсӣ, таъсири фазои иттилоотӣ ва маҷозӣ ба он, иштироки сиёсӣ тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ва ғайра мусоидат намуд.

Пойгоҳи иттилоотии таҳқиқот. Омӯзиши масъалаи иштироки сиёсӣ ҳамчун василаи таъмини коммуникатсияи ҳокимият ва ҷомеа дар шароити муосир истифодаи сарчашмаҳои гуногунро тақозо мекунад. Бо дарназардошти ин ҳолат, сарчашмаҳо ба якчанд гурӯҳҳо ҷудо карда шудаанд.

Ба гурӯҳи якум, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, аз қабili Декларацияи муштарак дар бораи озодии афкор, инчунин иттилооти фейкӣ, дезинформатсия ва ташвиқот аз 3 март соли 2017, Хартияи Окинавии ҷомеаи глобалии иттилоотӣ аз 22 июли соли 2000 шомил мебошанд.

Ба гурӯҳи дуюм, санадҳои меъёрии ҳуқуқии дохилӣ, аз қабili Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни конституционии Ҷумҳурии

Тоҷикистон «Дар бораи интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интиҳобот ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интиҳоботи вакилони Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ», Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 ноябри соли 2003, №1175 «Дар бораи Концепсияи амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12.11.16, №776 “Дар бораи тасдиқи Стратегияи миллии мубориза бо экстремизм ва терроризм барои солҳои 2016-2020” ва Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июни соли 2021, №187 “Дар бораи тасдиқи Стратегияи миллии муқовимат бо экстремизм ва терроризм барои солҳои 2021-2025” дохил карда шудаанд.

Ба гурӯҳи сеюм, суҳанронӣ ва паёмҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил гардидаанд.

Навгониҳои таҳқиқот. Навгониҳои дар доираи таҳқиқоти мазкур бадастомадаро метавон ба таври зайл баён намуд:

- асоснок карда шуд, ки равияҳои мавҷудани назариявӣ концептуалӣ оид ба масъалаи иштироки сиёсӣ дар мактабҳои илмӣ ғарбу россиягӣ ва ватанӣ бо дарназардошти хусусиятҳои умумии зухуроти мазкур арзёбӣ гардидаанд. Ҳамзамон, равияҳои мазкур ва осори олимони мактабҳои илмӣ зикргардида оид ба масъалаи иштироки сиёсӣ ҳамчун воситаи муоширати ҳокимият ва ҷомеа таҳқиқ ва тасниф карда шуд;

- муайян ва асоснок карда шуд, ки иштироки сиёсӣ ҳамчун зухуроти ҷамъиятӣ ҷанбаҳои қавии сохторӣ функционалӣ дошта, унсурҳои сиёсӣ, психологӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ иҷтимоӣ метавонанд ба мақсаднокии он таъсир расонида, тавассути ҷанбаҳои зикргардида робитаи байни ҳокимият ва ҷомеа таъмин карда шавад;

- муайян карда шуд, ки иштирок ва рафтори сиёсии субъектони сиёсат дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ дар Тоҷикистон хусусиятҳои фарқкунандаи худро дошта, шакли зӯрварона ва номуташаккил ба он хос буд. Дар ин давра сатҳи пасти фарҳанг ва маърифати сиёсӣ ҳуқуқӣ, дарки нодурусти воқеият ва номуайянии мафкуравӣ ба моҳияти номуназзам ва зӯрваронаи иштироки сиёсӣ мусоидат намуд;

- асоснок карда шуд, ки иштироки электоралӣ ҳамчун нишондиҳандаи асосии демократия баромад намуда, баҳри татбиқи мардумсолорӣ мусоидат мекунад. Ҳамзамон, бо ин шаклҳои гуногуни иштироки электоралӣ таҳлил гардида, хусусиятҳои умумию фарқкунандаи онҳо муайян карда шуданд;

- муайян ва асоснок карда шуд, ки рушди ҷомеаи иттилоотӣ ва рақамикунонӣ ба шакли иштироки ҷавонон дар ҳаёти сиёсии ҷомеа таъсири бевоситаи худро расонида истодааст. Дар натиҷа имкони мусоиди ифодаи фикру ақида, мавқеи сиёсӣ ва дарёфти мусоҳибони шабакавӣ ҷолибияти ин шакли муоширати иҷтимоиро баланд бурда, шакли иштироки сиёсиро низ тағйир дода метавонад;

- таҳлил ва муайяну асоснок карда шуд, ки ҷомеаи иттилоотӣ ва вусъати фаъолияти шабакавӣ ба фаъолгардии нерӯҳои деструктивӣ низ мусоидат намуда, боиси ҷалби бархе аз шахрвандон ба иштироки сиёсии ғайриқонунӣ, аз қабилӣ экстремизму терроризм гашта истодааст.

Навоварии таҳқиқотро, инчунин, бо он асоснок метавон кард, ки мавзуи мазкур бори нахуст дар илми сиёсии ватанӣ мавриди баррасии диссертатсионӣ қарор дода шудааст.

Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд:

1. Иштироки сиёсӣ шакли фаъолиятест, ки мақсади он таъсиррасонӣ ба ҳокимият ва интихоби одамоне, ки сиёсатро бевосита татбиқ менамоянд, маҳсуб меёбад. Ҳамзамон, бо ин яке аз омилҳои таҳриқдиҳандаи сатҳи муайяни иштироки сиёсӣ маҳз шинохти масъулият аз ҷониби ҳокимият дар масъалаи ҳалли масоили мавҷудаи сиёсӣ мебошад. Воқуниши саривақтии ҳокимият метавонад ба сатҳи иштироки сиёсии шахрвандон таъсири худро

расонад. Маҳз аз ҳамин нуктаи назар иштироки сиёсиро метавон ҳамчун василаи муошират байни ҳокимият ва ҷомеа маънидод намуд. Иштироки сиёсӣ ҳамчун объекти омӯзиши сиёсатшиносӣ ҷанбаи қавии сохторию функционалӣ дорад. Моделҳои мавҷудаи иштироки сиёсӣ, ки имрӯз илм тасдиқ намудааст, аз қабилӣ популистӣ, маърифатӣ, арзишӣ ва бӯҳронии иштироки сиёсӣ нишонаи роҳҳои гуногуни амалисозии иштироки сиёсӣ маҳсуб мешаванд. Таснифи шаклҳои иштироки сиёсӣ бошад, моҳияти сохтории онро ба таври возеҳ ифода мекунад. Аз диди функционалӣ он баҳри иҷтимоишавии сиёсӣ, таъмини ҷалби субъекти сиёсат ба равандҳои сиёсӣ ва дар ин замина таъмини ғайриқонунии сиёсии он, тақвияти ғайриқонунии коммуитарӣ, интихоби шакли зарурии таъсиррасонӣ ва ғайра муҳим мебошад.

2. Мавҷудияти як қатор мушкилиҳои вобаста ба тағйирпазирии қуллаи низоми сиёсӣ, азбайнравии арзишҳо ва меъёрҳои ҳоси сотсиализм ҳамчун форматсияи ҷамъиятӣ, вусъат пайдо намудани талоши қувваҳои гуногуни сиёсӣ ва дарки нодурусти мафҳуми демократия ҷомеаи тоҷикистониро дар марҳалаи гузариш дар ҳолати вазнину мураккабии интихоби масири минбаъдаи рушди давлатдорӣ қарор дод. Хусусияти ғайриконвенционалӣ, эътирозӣ, ғосибкорона ва зӯроварона пайдо намудани иштироки сиёсии шаҳрвандон натиҷаи номуайянии идеологӣ ва сиёсӣ маънидод мешавад, ки боиси заиф гаштани муносибати байни ҳокимият ва ҷомеа ва сар задани ҷанги шаҳрвандӣ гардид.

Ҳалли муваффақонаи низоми сиёсӣ моҳияти муносибатҳои сиёсиро дар ҷомеаи Тоҷикистон ба таври қуллӣ дигаргун сохта, боиси ташаккули низоми нави арзишҳои сиёсӣ гардид. Дар заминаи онҳо шакли нави иштироки сиёсӣ – конвенционалӣ, муташаккилона, мақсаднок ва созанда шакл гирифт. Ғайриқонунии мақсадноки ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ баҳри ниҳодиқунонии иштироки сиёсӣ заминаи мусоид ғароҳам оварда, ширкати муташаккилонаи шаҳрвандонро дар маъракаи интихоботӣ таъмин намуд. Ин ҳама ба беҳтар гаштани робитаи ҳокимият ва ҷомеа мусоидат намуд. Собит

гашт, ки тавассути иштироки сиёсӣ коммуникатсияи байни ҳокимият ва ҷомеа беҳтар гардида, ба рушди суботу тартиботи ҷамъиятӣ мусоидат намуд.

3. Равандҳои муосири ҷаҳонишавӣ таъсири бевоситаи худро ба шакли иштироки сиёсии шаҳрвандон расонида истодааст. Рақамикунонии соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, вусъати ҳукумати электронӣ, рушди муоширати шабакавӣ, таҷдиди доимии василаҳои технологияи иттилоот ва мукамалгардонии онҳо, татбиқи дастовардҳои зехни сунъӣ боиси дигаргуншавии иштироки сиёсӣ гардида, дар баъзе мавридҳо иштироки бевоситаи воқеӣ аз иштироки маҷозӣ қафо монда истодааст. Дар натиҷа дар ҷомеаҳо чунин равандҳо, аз қабилӣ абсентеизм ва апатияи сиёсӣ, вусъат пайдо намуда истодаанд. Таъсиррасониҳои иттилоотӣ ва фазои маҷозӣ ба рушди иштироки сиёсии эътирозӣ низ мусоидат намуда, боиси бесуботӣ дар бархе аз кишварҳо гаштааст. Аз ин рӯ, муайян намудани роҳҳои пешгирии чунин ҳолат ва паст намудани таъсири манфии ҷаҳонишавӣ аҳаммияти хоси илмию амалӣ дорад.

4. Ҳокимият ва идоракунӣ ҳамчун воситаҳои муҳимми таъминкунандаи танзим дар муносибатҳои мавҷудаи иҷтимоӣ сиёсӣ дар марҳалаи муосир аз механизмҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба ҳайси омили таъсиррасонӣ васеъ истифода мебаранд. Ин талаботи ҷомеаи иттилоотӣ буда, дар муносибатҳои ҷамъиятӣ рӯкни иттилоотӣ мавқеи муҳим пайдо намуд. Дар натиҷа таҳаввули муносибатҳо байни ҳокимият ва ҷомеа ва ҳуди субъектҳои ҷомеа низ ба амал омад. Шаклҳои анъанавии иштироки сиёсӣ мавқеи маҳдудро соҳиб гашта, ҷойи онҳоро муносибатҳои нав гирифтанд. Аз ҷумла, солҳои охир шабакаҳои иҷтимоӣ бо мақсади ташаккули иштироки сиёсии ғайриконвенционалӣ фаъолона истифода шуда истодаанд. Дар баробари ин даъватҳо барои иштирок дар намоишҳои эътирозӣ, пикету аксияҳо, флеш-мобҳо, мубоҳисаҳои сиёсӣ тафсиринависиҳо низ хеле васеъ истифода шуда истодаанд. Дар ин раванд татбиқи технологияҳои «инқилобҳои ранга» ва вусъат пайдо намудани экстремизму терроризм таҳдидҳои навро ба суботи ҷомеаҳо пеш овардааст.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки натиҷаҳои кори диссертатсиониро зимни пешбурди корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ вобаста ба масъалаҳои иштироки сиёсӣ, ҳокимияти сиёсӣ, давлат, соҳибистиклолӣ ва равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон, рушди ҷомеаи иттилоотӣ, пешгирии иштироки ғайриқонунӣ ва таҳдидҳо ба амнияти шахс, суботи ҷомеа ва пойдории давлат метавон истифода намуд.

Ҳамчунин, нуктаҳои алоҳидаи онро дар таҳияи китобҳои дарсӣ, воситаҳои таълимӣ, курсҳои махсус ва дастурҳои методӣ аз ҷанҳои сиёсатшиносӣ, психологияи сиёсӣ, сотсиология ва таърих дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ҳангоми гузаронидани машғулиятҳои дарсӣ бо донишҷӯён ва аспирантон, гузаронидани таҳқиқотҳои минбаъдаи илмӣ истифода бурдан мумкин аст.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсиониро дақиқияти маълумот, кофӣ будани ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот, гузаронидани таҳқиқи эътимодноки диссертатсионӣ таъмин намудааст. Хулоса ва тавсияҳо дар заминаи таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ асоснок манзур карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Иштироки сиёсӣ ҳамчун воситаи муоширати ҳокимият ва ҷомеа» (дар мисоли Тоҷикистон) барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) доктор аз рӯйи ихтисоси 6D050200 - Сиёсатшиносӣ (6D050202 – Ниҳодҳо, равандҳо ва технологияи сиёсӣ) мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ. Таҳия, коркард ва таҳлили ҳамаҷонибаи мавзӯи диссертатсионӣ маҳсули фаъолияти чандинсолаи муаллиф мебошад. Дар ҳамаи марҳалаҳои иҷрои нақшаи кории илмӣ-таҳқиқотии пешбинишуда муаллиф бевосита иштирок намуда, хулоса ва тавсияҳои илмии пешниҳодшударо шахсан асоснок намудааст.

Тасвӣ ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар шӯъбаи сиёсатшиносии Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А.

Баҳоваддинови АМИТ таҳия гардидааст. Он дар чаласаи шуъбаи сиёсатшиносӣ муҳокима ва ба ҳимоя тавсия гардидааст (Протоколи чаласаи шуъбаи сиёсатшиносӣ аз 23.01.26, №3).

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Натиҷа ва дастовардҳои таҳқиқот дар 5 мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияшуда ба ҷоп расидаанд.

Натиҷа ва дастовардҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ, инчунин, аз тарафи муаллиф солҳои 2022-2026 дар шакли 4 маърузаи илмӣ конференсияҳои илмӣ-амалӣ ва назариявии сатҳи донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ба нашр расонида шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми таҳқиқот. Диссертатсия аз номгӯйи ихтисорот, муқаддима, се боб, шаш зербоб, хулоса ва тавсияҳо, рӯйхати адабиёти истифодашуда ва интишороти муаллиф иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 176 саҳифаи ҷопи компютерӣ мебошад.

БОБИ 1. МОҲИЯТИ ИҶТИМОИЮ СИЁСИИ ИШТИРОКИ СИЁСӢ: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИЮ КОНСЕПТУАЛӢ ВА СОҲТОРИЮ ФУНКЦИОНАЛИИ ОН

1.1. Асосҳои назариявию концептуалии масъалаи иштироки сиёсӣ: моҳият, хусусият ва тамоюлҳои нави он

Амалияи сиёсӣ собит месозад, ки қонунмандии ҳама гуна ҳокимият ва рушди ҳама гуна ҷомеа ба муносибати субъектони сиёсат ба раванду ҳодисоти дар он ҷараёндошта ва ширкати бевосита ва ё бавоситаи онҳо дар дигаргуниҳои иҷтимоию сиёсии бавуқуоянда робитаи зич дорад. Аз ин нигоҳ, иштироки сиёсӣ ҳамчун ифодаи сатҳи тавачҷуҳи шахс ҷиҳати таъсиррасонӣ ба қабули қарори сиёсӣ маънидод карда мешавад.

Иштироки сиёсӣ, ки табиатан зухуроти мураккаб аст, бо мавзуи рафтори сиёсӣ, фаъолияти сиёсӣ, амали сиёсӣ ва фарҳанги сиёсӣ ҳамбастагии зич дорад. Робитаи мавҷудаи байни онҳо, ки моҳияти мазмунӣ, соҳторӣ ва функционалӣ дорад, ифодаи мураккабии иштироки сиёсӣ ҳамчун зухурот ва шакли рафтор дар ҷомеа буда, аз омилҳои объективӣ ва субъективӣ вобаста мебошад.

Таҳлили масъалаи мазкур дар мактабҳои илмӣ ғарб, россиягӣ ва ватанӣ дар доираи тамоюл ва равияҳои ба фарҳанги сиёсии ин ҷомеаҳо хос сурат гирифта, ҳар кадоми онҳо хусусиятҳои фарқкунандаи худро доранд.

Олимон аз паҳлуҳои гуногун ба омӯзиши масъалаи мазкур машғул шудаанд. Аксаран бар он ақидаанд, ки яке аз аввалинҳо шуда мафҳуми мазкурро Г. Алмонд ва С. Верба дар доираи мавзуи фарҳанги шахрвандӣ мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Онҳо масъалаи иштироки сиёсиро дар доираи «фарҳанги шахрвандӣ» маънидод намуда, қайд мекунанд, ки: «Фарҳанги шахрвандӣ ин фарҳанги сиёсии боэътидол аст. Он шиносӣ бо масъалаҳои сиёсатро дар бар мегирад, вале масъалаҳои мазкур мавзуи тавачҷуҳи бештар аз ҷониби шахси одӣ нест: он вобастагӣ ба сиёсатро дар назар дорад. Гуфтан мумкин аст, ки мавқеъҳои сиёсӣ фақат дар шароити

рушди нисбатан босуботи сиёсӣ, дар шароите, ки ҳадафҳои сиёсӣ хеле баланданд, ташаккул ёфта, теъдоди зиёди одамон ба он ҷалб карда мешаванд. Вале ин ҷалбшавӣ на ба ҳаддест, ки ҳадафҳои зикргардида боиси мубориза барои ҳифзи манфиатҳои худ ба муқобили душманони хавфнок гардад» [125, с.150]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки фаъолнокии сиёсии дар доираи фарҳанги шаҳрвандӣ амалишаванда барои ҷомеа хавфнок набуда, баръакс, боиси ҳалли ин ё он масъалаи сиёсӣ мегардад. Ҳамзамон, бо ин иштироки сиёсӣ ифодаи фарҳанги шаҳрвандӣ баромад мекунад. Аз ин ҷо метавон иштироки сиёсиро ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи фарҳанги сиёсӣ низ маънидод намуд, ки дар рафтор ва шакли таъсиррасонии субъекти сиёсат ба раванди сиёсӣ, аз ҷумла қабули қарор муайян карда мешавад.

Г. Алмонд ва С. Верба дар давоми назарияи худ ба масъалаи мазкур диққат дода, чунин навиштаанд: «Мо то ин вақт бештар ба масъалаи роҳҳои таъмини тавозуни фаъолнокӣ ва ғайрифаволии шахсони алоҳида диққат меоддем. Вале чунин мувозинат на танҳо тавассути мавқеҳои шаҳрвандон, балки тавассути тақсими мавқеҳо байни гурӯҳҳои гуногуни иштирокчиёни раванди сиёсӣ, ки дар доираи як низом фаволият мекунанд, ба даст оварда мешавад. Баъзе аз онҳо ба салоҳиятнокии худ бовар мекунанд, дигарон не, баъзеашон фаволанд, баъзеи дигарашон ғайрифавол. Чунин тафовут дар тасаввурот ва сатҳи фаволнокии шаҳрвандон ба таҳкими мувозинат байни ҳокимият ва масъулият низ мусоидат менамояд. Дар мисоли зерин мушоҳида намудан мумкин аст: кадом як масъала хусусияти муҳим касб мекунад, дар натиҷа фаволнокӣ низ баланд мешавад. Ҳамзамон, тавассути ҷавоби ҳокимият ба он боз фаволнокӣ паст мегардад» [125, с.146]. Яъне, олимон ҳамзамон таснифи гурӯҳҳои иштирокчии раванди сиёсиро гузаронида, сатҳи иштирок ва ҳавасмандии сиёсии онҳоро бо мавҷудияти масъалаҳои муайян вобаста медонанд. Ҳамзамон бо ин, метавон ба ақидаи олимони зикргардида дар масъалаи таъсири ҳокимият ба сатҳи иштироки сиёсии шаҳрвандон низ розӣ шуд, зеро яке аз омилҳои таҳрикдиҳандаи сатҳи муайяни иштироки сиёсӣ маҳз шинохти масъулият аз ҷониби ҳокимият дар масъалаи ҳалли

масоили мавҷудаи сиёсӣ мебошад. Вокуниши саривактии ҳокимият метавонад ба сатҳи иштироки сиёсии шахрвандон таъсири худро расонад. Маҳз аз ҳамин нуктаи назар, иштироки сиёсиро метавон ҳамчун василаи муошират байни ҳокимият ва ҷомеа маънидод намуд.

Масъалаи дигаре, ки тавсифи он дар доираи назарияҳои Г. Алмонд ва С. Верба муҳим аст, шаклбандии иштироки сиёсӣ мебошад, ки онҳо ҳам иштироки алоҳида ва ҳам гурӯҳиро ҷудо мекунанд. Ин таснифот дар илми муносири сиёсӣ низ мавқеи худро нигоҳ дошта, бо хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунад. Фарқияти ин шаклҳо бошад, ба шакли фарҳанги шахрвандӣ вобаста аст.

Дар бораи сатҳи фарҳанги шахрвандӣ Г. Алмонд ва С. Верба се шакли иштироки сиёсӣ: шаклҳои маҳдуд ва бевоситаи иштироки сиёсӣ, подданикӣ ва партисипаторӣ ё оммавино ҷудо менамоянд, ки иштироки бевоситаи шахрвандиро дар назар дорад.

Таҳлили ақидаҳои Г. Алмонд ва С. Верба нишон медиҳанд, ки дар доираи фарҳанги шахрвандӣ онҳо хусусиятҳои ихтилофноки ғаъолнокии сиёсӣ ва иштироки сиёсиро низ ошкор мекунанд. Ба ақидаи онҳо: «Шахрванди дар доираи фарҳанги шахрвандӣ ғаъолияткунанда захираи таъсиррасонист. Ў ба сиёсат ба таври доимӣ дохил нест, аз рӯйи рафтори нафарони қарорқабулкунанда назорати ғаъол намебарад. Ин захираи таъсиррасонист – таъсиррасонии эҳтимолӣ, соқит ва дар системаи сиёсӣ номаълум. Беҳтар аз ҳама бо нишондиҳандаҳои, ки қобилияти шахрвандро дар ҳолати зарурати таъсиси сохторҳои сиёсӣ инъикос мекунанд, тавсиф мешавад. Шахрванд иштирокчии доимии раванди сиёсӣ нест, вале мутмаин аст, ки метавонад муҳити маъмулии иҷтимоии худро дар ҳолати зарурат бо мақсадҳои сиёсӣ истифода барад. Ўро шахрванди ғаъол номидан мумкин нест. Ў шахрванди эҳтимолан ғаъол аст» [125, с.151]. Чунин масъалагузорӣ аз мавҷудияти шаклҳои омехтаи иштироки сиёсӣ, ки муаллифон мавҷудияти онҳоро низ эътироф мекунанд, дарак медиҳад. Дар ҳолати мазкур, шакли иштироки маҳдуд ва подданикӣ тавсиф мегардад. Ҳамчунин, мутафаккирон

дар баҳодиҳии шаҳрвандон на аз нуктаи назари ғаёлнокии айнии ӯ, балки имконият ва нуруи эҳтимолияш, ки метавонад дар ҳолатҳои зарурӣ ошкор ва муайяну истифода шавад, муносибат мекунад.

Олимон М. Баретто ва Б. Зани мавзӯи мазкурро таҳқиқ намуда, фарқияти байни мафҳумҳои «иштироки сиёсӣ» ва «иштироки шаҳрвандӣ»-ро ҷудо мекунад. Ба ақидаи онҳо: «Иштироки сиёсӣ ин ғаёлиятест, ки мақсади таъсиррасонӣ дар сатҳи идоракунии муниципалӣ, минтақавӣ ва ё федералиро дошта, ҷиҳати таъсиррасонии бавосита ба интиҳоби одамон, ки сиёсатро татбиқ менамоянд, равона карда шудааст. Иштироки шаҳрвандӣ – ғаёлияти ихтиёриест, ки ба расонидани кумак ба дигарон, ноил шудан ба некуаҳволии ҷамъиятӣ ва ҳалли масъалаҳои ҷамоа, ки мустақилона ва ё дар ҳамкорӣ бо дигарон амалӣ шуда, ҳадафаш ба даст овардани дигаргуниҳои зарурӣ мебошад, равона шудааст» [112, с.28]. Таснифи шаклҳои зикргардидаи иштироки сиёсӣ имконият медиҳад, ки доираи ғаёлияти шахс муайян карда шавад ё худ принсипи маконӣ ва мақсаднокии таъсиррасонии ин ду шакли иштирокро аз ҳамдигар фарқ мекунонад: яке бевосита ба мақомоти давлатӣ ва шахсони дар он қарорқабулкунанда ва дигаре дар асоси ихтиёрӣ иштирок намудан дар ғаёлияти ҷамоаро дар бар мегирад. Таснифи мазкури иштироки сиёсӣ, ки аз ҷониби олимони зикргардида истифода шудааст, баҳри дарки амиқи хусусияти иштироки сиёсӣ имконият фароҳам меоварад.

Олимони амрикоӣ Б. Гинсберг, Т. Лоун, М. Уиэр аз диди мазмунӣ иштироки сиёсиро шакли таъсиррасонӣ ба ҳокимият медонанд. Ба ақидаи онҳо: «Иштироки сиёсӣ ин шаклҳои гуногуни ғаёлияти сиёсӣ, ба монанди овоздиҳӣ, таъини сиёсатмадорон ба мансабҳо, ғаёлияти ихтиёриён дар маърақаҳои сиёсӣ ва ё иштирок дар эътирозҳо мебошад» [17, с.208]. Тафсири пешниҳодшуда ифодаи ҳосияти маҷмуии иштироки сиёсӣ буда, ҳамзамон шаклҳои он муайян карда шудаанд. Аз ин нигоҳ, иштироки сиёсӣ фарогири муносибат ва ғаёлиятҳои ҳосе мебошад, ки тавассути онҳо сатҳи муоширати сиёсӣ байни ҳокимият ва ҷомеа муайян карда мешавад. Иштироки сиёсӣ аз ин нуктаи назар ширкати бевоситаи шахсро дар равандҳои муҳимми

сиёсӣ арзёбӣ менамояд, ки хусусияти ташаккули ҳокимияти давлатиро доранд.

Олимон С. Верба ва Н. Ней хусусиятҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва демографии аҳолиро барои нишон додани омилҳои асосии иштирок ва ғайолияти сиёсӣ муҳим медонистанд. Ба ақидаи онҳо: «Шаҳрвандони соҳиби даромади баланд аз робитаи сиёсат бо ҳаёти ҳаррӯзаи худ бештар дарак медиҳанд. Дар баробари ин, даромад ба иштироки сиёсӣ на мустақиман, балки бавосита таъсир мерасонад. Қишрҳои сарватмандтари аҳоли дорои захираҳои зарурӣ, аз қабili дониш ва вақт барои таъмини дастрасӣ ба иттилооти зарурӣ ва таҳияи стратегияи самараноки рафтор мебошанд. Одатан, табақаҳои сарватманд ва миёна ба шаклҳои анъанавии иштирок майл доранд, ки дар навбати худ ниҳодҳои демократиро дастгирӣ мекунанд. Одамоне, ки вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии баланд доранд, таъсири худро нисбат ба камбизоатон баландтар арзёбӣ мекунанд, ки ин омилҳои афзоиши таваҷҷуҳ ба сиёсат мегардад» [121, с.334]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки омилҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва демографӣ низ ба раванди иштироки сиёсии шахс таъсири муайян расонида, ба сифати василаи таъминкунандаи ҳавасмандии сарватмандон ҷиҳати иштирок дар сиёсат баромад мекунанд. Таҷрибаи сиёсӣ ҳам собит месозад, ки қишри сарватманди аҳоли дар аксари кишварҳо ба раванди қабули қарорҳои сиёсӣ таъсири бештар доранд. Ҳавасмандии иштироки бизнес-элита дар равандҳои сиёсӣ беҳуда нест, зеро онҳо, пеш аз ҳама, талоши ҳимояи сармояи худро дошта, кӯшиш мекунанд, ки сиёсати мувофиқ ва фазои муносиб барои рушди сармояи онҳо мавҷуд бошад.

Олими фаронсавӣ Г. Лебон иштироки сиёсиро дар доираи издиҳом маънидод намуда, хусусиятҳои хоси иштироки шахсро дар он муайян намудааст. Ҳангоми маънидодкунии рафтори издиҳом, қайд мекунанд, ки: «Табаддулотҳои бузурге, ки асоси дигаргуниҳои тамаддуниро ба вуҷуд овардаанд, натиҷаи ташаккули ғояи муайяне мебошанд, ки боиси иштироки васеи омма дар ин раванд гардидаанд» [30, с.352]. Вобаста ба ин метавон

гуфт, ки омили таъсиррасон ба раванди иштироки сиёсии шахс дар шакли алоҳида ва ё оммавӣ ин мавҷудияти ғояи муттаҳидкунандае мебошад, ки мақсаду маром ва нияту ормони шахсони зиёдеро ифода мекунад. Маҳз кӯшиши амалӣ намудани ин ғоя боиси таъсиррасонӣ ба муносибати шахс ба равандҳои сиёсӣ гашта, иштироки бевоситаи ӯро дар онҳо асос мегузорад. Дар ин ҷо таъсиррасонии омили идеологӣ ба ғаёлнокии сиёсии шахрвандон ва сатҳи баланди иштироки сиёсии онҳо ишора шудааст, ки то ба имрӯз моҳияти худро аз даст надодааст.

Ҳамзамон, Г. Лебон шакли иштироки шахсро дар алоҳидагӣ ва дар издиҳом арзёбӣ намуда, қайд мекунад, ки: «Издиҳом боиси косташавии сатҳи фарҳангии иштироки сиёсӣ мегардад. Шахс ба сифати ҷузъи хурдтарини издиҳоми муташаккил баромад намуда, дар зинапоёи тамаддунӣ якҷанд зина поён мефарояд. Дар шакли алоҳида ӯ метавонад шахси фарҳангӣ бошад, вале дар издиҳом ӯ метавонад як шахси бепарҳанг бошад» [30, с.352]. Г. Лебон ин арзёбии худро бо он асоснок мекунад, ки дар издиҳом шахс шакли рафтор ва иштироки худро идора карда натавониста, баръакс, ба зӯроварӣ, худсарӣ ва дигар амалҳои даҳшатнок метавонад даст занад. Амалия ҳам борҳо собит намудааст, ки шакли иштироки сиёсии шахс дар алоҳидагӣ ва дар издиҳом воқеан ҳам метавонанд аз ҳамдигар фарқ намоянд. Фард дар издиҳом бевосита дар зери таъсири равонии дигарон монда метавонад. Рухияи издиҳом қудрати маҳв намудани арзишҳо ва меъёрҳои умумипазируфтаре дорад. Ақидаи ҷолиби дигаре, ки Г. Лебон дар ин масъала ибтидо менамояд, ин тағйирёбии рафтор ва таъсири издиҳом ба шахс мебошад. Ҳамчун тудай идоранашаванда ва эҳсосӣ издиҳом қодир аст шахсро «фурӯ» барад. Дар натиҷа, зарфиятҳои шахсии ӯ бо рафтори умумии издиҳом омехта мешаванд. Иштироки сиёсӣ бошад хусусияти вобаста аз иродаи издиҳомро соҳиб мешавад.

Мавзуйи иштироки сиёсӣ яке аз масъалаҳои меҳварии таҳқиқотӣ дар ғаёлияти Д. Нагел низ мушоҳида мешавад. Ӯ қайд мекунад, ки: «Иштироки сиёсӣ амалест, ки тавассути он аъзои қатории дилхоҳ системаи сиёсӣ ба

фаъолияти он таъсир мерасонанд ва кӯшиши таъсиррасонӣ мекунанд» [118, с.3]. Аз ин мавқеъ, иштироки сиёсӣ ҳамчун василаи кавии таъсиррасонӣ ва назораткунанда баромад намуда, имконияти мазкурро ҳар як узви қатории ҷомеа соҳиб мешавад. Ин нуктаи назар ба назарияи демократияи партисипаторӣ ё иштироки оммавӣ хеле наздик мебошад, ки иштироки бевоситаи ҳар як шахрвандро дар равандҳои сиёсӣ дар назар дорад.

Дар фарқият аз ақидаҳои Д. Нагел, асосгузори назарияи демократияи элитарӣ Й. Шумпетер вобаста ба масъалаи иштироки сиёсӣ ақидаҳои худро дар назарияи худ оид ба демократияи элитарӣ баён намудааст. Ӯ қайд мекунад, ки: «...методи демократӣ ин сохтори ниҳодӣ барои қабули қарорҳои сиёсӣ мебошад, ки дар он фард ҳокимияти қабули қарорро бо роҳи муборизаи рақобатнок барои овозҳои интихобкунандагон соҳиб мешавад» [67, с.639]. Дар ин маъно, демократияро восита ва имкони муборизаи шахс барои татбиқи мақсади гузошташуда арзёбӣ намудан мумкин аст. Иштироки шахрвандон дар овоздиҳӣ натиҷаи ҷаҳди субъекти сиёсатро, ки талоши ширкат дар раванди қабули қарорро дорад, муайян мекунад.

Демократияро ҳамчун василаи таъмини иштироки мардум дар қабули қарори сиёсӣ маънидод намуда, Й. Шумпетер менависад, ки: «Берун аз ҳудуди демократияи «бевосита» теъдоди хеле зиёди шаклҳои имконпазири иштирок мавҷуд аст, ки дар доираи он мардум имконият дорад дар қабули қарорҳо оид ба идоракунии давлатӣ ва ё таъсир расонидан ба он ва назорати онҳое, ки ин идоракуниро дар амал татбиқ менамоянд, иштирок намоянд. Вале ҳеҷ кадоме аз ин шаклҳои номбаршуда, хусусан онҳое, ки амалан фаъол ҳастанд, наметавонанд ҳамчун «идоракунии халқ» маънидод шаванд» [68, с.121]. Масъалаи иштироки сиёсии мардум дар раванди қабули қарор ва идоракунии давлатӣ, ки нишонаи асосии демократияи классикӣ маҳсуб меёбад, ба ақидаи Й. Шумпетер асос барои номгузорӣ намудани он ҳамчун идоракунии мардум шуда наметавонад. Ин фикри худро мутафаккир бо он асоснок мекунад, ки: «Ҳар як аъзои ҷомеа мақсадҳои умумиро ба инобат гирифта, манфиатҳои худро дарк ва арзёбӣ, хуб ва ё бад будани онҳоро

муайян намуда, дар зиёд намудани ин ҳама хубиҳо ва кам намудани бадӣҳо иштироки фаъол ва масъулиятшиносона меварзад. Ҳама аъзои ҷомеа дар якҷоягӣ корҳои ҷамъиятиро назорат мекунад» [68, с.638]. Таҳлили ақидаҳои минбаъдаи Ӯ. Шумпетер имконият медиҳанд, ки асоснокии фикри дар боло зикргардидаро муайян намоем, зеро ба ақидаи ӯ, фаъолияти идоракунии давлатиро мардум ба кумита ва идораҳои муайян вогузор менамояд, ки онҳо дараҷаи салоҳиятнокии заруриро соҳиб буда, метавонанд ин равандро самаранок татбиқ намоянд. Бо ҳамин роҳ, ӯ ақидаҳои худро дар бораи демократияи бавосита ё элитарӣ асоснок мекунад. Иштироки сиёсии мардум ҳамчун марҳалаи ба сиёсат овардани шахсони алоҳида, аз он ҷумла элитаҳои сиёсӣ арзёбӣ гардида, идоракунии минбаъдаро ба онҳо вогузор менамояд.

Мутафаккири дигаре, ки ба масъалаҳои иштироки сиёсӣ таваҷҷуҳи махсус дошт, Эдмунд Бёрк мебошад. Ӯ яке аз асосгузори консерватизм эътироф шуда, мавқеи худро ба ин масъала аз нуктаи назари эҳтироми арзишҳо, таъмини ворисияти наслҳо ва эҳтироми давлат ҳамчун василаи ҳифз ва нигоҳдорандаи ҳамаи дастовардҳо иброз намудааст. Дар яке аз асарҳои худ «Андешаҳо дар бораи инқилоби Фаронса ва ҷаласаҳои баъзе ҷамъоаҳо дар ин мавзӯ» муносибати худро ба роҳ ёфтани табақаҳои гуногун ба идоракунии давлат ва таъсири онҳо ба татбиқи ғояҳои инқилоби фаронсавӣ аз нуктаи назари танқидӣ баён намудааст. Ӯ қайд мекунад, ки: «Эҳтиёткорӣ, муҳофизакорӣ ва ахлоқ принципҳои роҳбарикунанда дар фаъолияти аҷдодони мо ҳатто дар лаҳзаҳои ҳалқунанда буданд. Биёед ба эҳтиёткориҳои онҳо тақлид намоем, агар хоҳем, ки мероси бадастовардаро ҳифз намоем, дар заминаи конститутсияи британиягӣ устувор истода, аз фараҳи худ қаноат кунем ва ба парвозҳои ноумедонаи аэронавтҳои фаронсавӣ тақлид накунем» [13, с.144]. Дар асари зикргардида Э. Бёрк инқилоби Фаронсаро танқид намуда, иштирокчиёни ин раванди сиёсиро ҳамчун «аэронавт» арзёбӣ мекунад, ки «принципҳои роҳбарикунандаи фаъолияти аҷдододонро» сарфи назар карданд.

Дар ҷойи дигар, ӯ қайд мекунад, ки: «Шумо ин манфиатҳои ба ҳам муҳолифро нуқсони сарқонуни сиёсии гузашта ва кунунии худ мешуморед, дар ҳоле ки онҳо барои ҳама тасмимҳои шитобкорона монеаи наҷотбахшанд. Баррасии бодикқатонаи интиҳоб на танҳо имконпазир, балки зарур аст; дар мавзӯи созиш тағйири кулӣ ба вуҷуд меояд ва табиист, ки муътадилиро ба миён меорад. Ин муътадилӣ аз бадӣ, бераҳмӣ, бадфикрӣ, ислоҳоти бесарусомонӣ муҳофизат мекунад ва тамоми кӯшишҳои қудрати истибдодиро ғайриимкон месозад. Манфиатҳо ва мавқеъҳои гуногун дар ин маврид муфиданд, зеро озодии умумӣ ҳар қадар бештар ҳифз карда шавад, нуқтаи назари гуногун ҳамон қадар бештар аст. То он даме, ки монархия ҳамаи қисмҳои нобаробарро бо вазни худ нигоҳ медорад, ба онҳо хатар, парокандашавӣ ва аз ҷойҳои пешбинишуда кӯчидан таҳдид намекунад» [13, с.145]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки Э. Бёрк дар рафтор ва иштироки сиёсӣ бештар таъямудан ба чунин арзишҳо, аз қабилӣ эҳтироми сарқонун, муътадилӣ, роҳ надодан ба шитобкорӣ дар қабули қарор, бераҳмӣ, бадфикрӣ ва ғайраҳо афзалият дода, онҳоро заминаи устувор барои таъмини суботи ҷомеа медонад.

Масъалаҳои иштироки сиёсӣ аз ҷониби олимони С.М. Липсет ва С. Роккан низ дар доираи таҳқиқи масъалаҳо вобаста ба ҳизбҳои сиёсӣ ва системаҳои ҳизбӣ мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор гирифтаанд. Онҳо ба масъалаҳои шаклгирии чунин тарзи иштироки сиёсӣ, аз қабилӣ эътироз диққат дода, қайд мекунанд, ки: «Муноқишаи иҷтимоии фарҳангӣ чӣ гуна ба ихтилофоти ҳизбҳо табдил меёбад? Барои наздиктар шудан ба тафовутҳои ин раванд, мо бояд миқдори зиёди маълумотро дар бораи шароити эътироз ва намояндагӣ дар ҳар ҷомеа таҳлил кунем. Аввалан, мо бояд анъанаҳои қабули қарор дар давлатро донем: бартарии расмиёти мувофиқати манфиатҳо бар орзуҳои истибдодии ҳукумати марказӣ; қоидаҳои ҳалли зиддиятҳо ва эътирозҳо; тадбирҳои, ки барои идора кардан ё ҳифзи иттиҳодияҳои сиёсӣ, озодии муошират ва ташкили намоишҳо дида мешаванд.

Сониян, мо бояд дар бораи каналҳои баён ва сафарбаркунии эътироз тасаввуроте дошта бошем: оё низоми намояндагӣ вучуд дошт ва агар ин тавр бошад, намояндагон то чӣ андоза дастраси мардум буданд, ки ҳуқуқи интиҳоби онҳоро доштанд ва онҳо чӣ гуна интиҳоб шуданд? Оё ихтилофе вучуд дошт, ки тавассути намоишҳои мустақим, корпартоӣ, саботаж ё зӯроварии ошкоро ифода ёфтааст ё метавонад онро тавассути системаи интиҳоботӣ ё фишор ба намояндаи қонунӣ интиҳобшуда равона кард? Сеюм, мо бояд аз имкониятҳо, подошҳо ва хароҷоти иттифокҳо дар система огоҳ бошем: ...ҳаракатҳои куҳна барои тавсеаи пойгоҳи пуштибонии худ то чӣ андоза омода буданд ё нохоҳам буданд ва ба даст овардани намояндагӣ барои ҳаракатҳои нав чӣ қадар осон ё душвор буд? Чаҳорум, мо бояд аз имконот ва маҳдудиятҳои ҳукмронии аксарият дар низом огоҳ бошем: кадом иттиҳодияҳо бештар ба назорати аксарияти мақомоти намояндагӣ ноил мешаванд ва онҳо ба сохтори ниҳодҳо ва тақсимот дар система то чӣ андоза таъсир расонида метавонанд?» [31, с.150]. Аз доираи саволҳои гузошташуда метавон хулоса намуд, ки олимони зикргардида ба масъалаҳои иштироки сиёсӣ аз нуктаи назари мавҷудияти вазъияти ихтилофнок муносибат намуда, меҳоянд собит созанд, ки на ҳама муносибатҳо бо риояи фарҳанги сиёсӣ дар ҷомеа амалӣ мешаванд. Мавҷудияти ихтилофу зиддиятҳо дар заминаи гуногунии манфиатҳо ва ақидаҳо, ки ҳизбҳои сиёсӣ пеш мегузоранд, боиси ташаккули шаклҳои «ғайрифарҳангии» иштироки сиёсӣ мегарданд. Ба онҳо зӯроварӣ, фишороварӣ, пуштибонӣ ва ғайраҳо хос мебошанд.

Олимон К. Пейтман, Б. Барбер, П. Баҳрах, Н. Боббио, К. Макферсон, Дж. Симмерман, ки назарияи демократияи иштирок ё партисипаториро коркард намудаанд, масъалаи иштироки сиёсиро аз ин нуктаи назар мавриди баррасӣ қарор додаанд. Демократияи иштирок ба сифати шакли демократияе маънидод мешавад, ки иштироки бевоситаи шахсро дар раванди қабули қарор ифода менамояд. Худи муаллифи мафҳуми «демократияи иштирок» К. Пейтман мебошад.

Олими рус А.Ю. Мелвил назарияи демократияи иштироки К. Пейтманро таҳлил намуда, қайд мекунад, ки: «Иштирок ду вазифаро иҷро мекунад: вай шаҳрвандонро аз қарорҳои аз боло таҳмилшуда муҳофизат мекунад ва механизми худшиносии инсон мебошад. Барои ба даст овардани натиҷаи бештари имконпазир, демократия бояд ба дигар соҳаҳо паҳн шавад, то ба таҳаввули сифатҳои психологӣ барои замони муосир зарурӣ ва фарҳанги сиёсии муштарак, ки танҳо аз рӯйи принсипи «иштирок карданро ёд гиред» ташаққул меёбад, мусоидат намояд. Ҷамъияти идеалии иштирокчӣ бо ҷалби бевоситаи шаҳрвандон дар идоракунии бе миёнаравии ниҳодҳои асосии сиёсӣ ва иҷтимоӣ, ҳисоботдиҳии роҳбарон дар назди аъзои одӣ ва дараҷаи олии қонуниятӣ демократӣ ташаққул меёбад. Механизмҳои демократияи муштарак – раёйпурсӣ, ташаббус ва бозхондро дар бар мегиранд» [39, с.139]. Расмиёти бозхондро А.Ю. Мелвил тавсиф намуда, чунин баён менамояд: «Ёдовар мешавем аз тартибе, ки интиҳобкунандагон метавонанд ба пеш аз муҳлат қатъ гардидани ваколатҳои намояндаи худ, ҳар як мансабдори интиҳобшуда ва интиҳоботи нав ноил шаванд. Аввал, шумо, бояд шумораи имзохоро, ки қонун муқаррар кардааст, ҷамъ кунед, ки пас аз он барои тасдиқи тартиби бозхонд ва интиҳоботи навбатӣ овоздиҳӣ гузаронида мешавад» [39, с.40]. Расмиёти гузаронидани бозхонд, ки иштироки шаҳрвандонро дар он тақозо менамояд, ифодаи назоратшавандагии фаъолияти мақомоти интиҳобшудаи сиёсӣ мебошад. Мавҷудияти расмиёти бозхонд ҳоси аксар кишварҳои демократӣ мебошад, ки ҳамчун механизми таъсиррасон ба фаъолияти мақомоти интиҳоботӣ амал мекунад.

П. Баҳрах менависад, ки: «Барои демократияи ҳақиқӣ зарур аст, ки тамоми ҷомеа таҳти назорати аксарияти фаъол бошад» [12, с.311]. Таҳлили ақидаҳои П. Баҳрах нишон медиҳанд, ки ӯ ҳам назарияи А. Пейтманро ҷонибдорӣ намуда, иштироки сиёсиро ҳамчун василаи назорати фаъол арзёбӣ менамояд. Дар ин ҷода ӯ нақши меёрихоро низ хеле муҳим арзёбӣ менамояд. Ҳамзамон, қайд намудан зарур аст, ки аз диди функционалӣ ин мавқеъ вазифаи назоратии иштироки сиёсиро асоснок менамояд.

Муҳаққиқон Т. Дай ва Х. Зиглер, баръакси Д. Нагел, муқобили демократияи оммавӣ баромад мекунад. Онҳо қайд мекунад, ки: «Иштироки оммавӣ он қадар мақбул нест, зеро ҳамзамон бо ҷонибдории рамзҳои демократия одамоне на ҳама вақт идеалҳои озодии фардӣ, таҳаммулпазирӣ, озодии суҳан ва баробарии имкониятҳо ҷонибдорӣ мекунад. Элитаҳо ин арзишҳо ҷонибдоранд, вале омма авторитариро таҳаммулнопазир буда, ба зӯроварию нафрат майл дорад. Сиёсати оммавӣ устувор набуда, хусусияти ифротӣ ва пешгӯйинашавандагӣ дорад. Омма қоидаҳои бозиро риоя намекунад» [20, с.37]. Аз ин андеша бармеояд, ки масъалаи иштироки сиёсӣ яке аз мавзӯҳои меҳварӣ дар баҳсҳои илмӣ вобаста ба шаклҳои демократия низ маҳсуб ёфта, олимоне бо пешниҳоди асосҳо ва далелҳои муътамад ҳар кадом шакли муайяни демократияро ҷонибдорӣ менамоянд.

Олими маъруфи немис М. Вебер вобаста ба сохтори иштироки сиёсӣ ҳамчун зухуроти ҷамъиятӣ суҳан ронда, таркиби онро вобаста ба унсурҳои мураккаб арзёбӣ мекунад. Ӯ чунин мешуморад, ки: «Сиёсатмадорон, мансабдорон, ҳизбҳои сиёсӣ, инчунин, рӯзноманигоронро метавон субъекти сиёсат ҳисоб кард» [126]. Дар асари худ М. Вебер ҳар як субъекти зикргардидаро вобаста ба аҳаммиятнокии ғаёлияташ дар сиёсат тавсиф намуда, зарурати иштироки онҳо дар идоракунии давлат асоснок менамояд. Худи сиёсатро ҳамчун «хоҳиши иштирок дар қудрат ё таъсир расонидан ба тақсимои қудрат, хоҳ дар байни давлатҳо, хоҳ дар дохили давлат, хоҳ дар байни гурӯҳҳои одамон, ки он дарбар мегирад» [126] маънидод намуда, ғаёлияти одамонро дар муҳити сиёсӣ ҳамчун василаи ғаёлият ва касб низ маънидод мекунад. Назарияи касбиқунонии сиёсат ҳам яке аз пешниҳодҳои М.Вебер мебошад, ки дар муносибат ба ғаёлияти сарварони сиёсӣ баён намуда буд.

Нуктаи дигари ҷолибе, ки М. Вебер баён намудааст, ин гурӯҳбандии шаклҳои ғуноғуни иштироки сиёсӣ мебошад. Ӯ менависад, ки: «Метавон ҳамчун сиёсатмадори «муваққатӣ» ва ҳам ҳамчун сиёсатмадоре, ки барои онҳо ин як касби асосӣ аст, мисли ғаёлияти иқтисодӣ, ба сиёсат машғул

шуд, яъне кӯшиш кард, ки ба тақсимои қудрат дар байни субъектҳои сиёсӣ ва дар дохили онҳо таъсир расонд. Сиёсатмадорони «муваққатӣ» ҳамаи мо ҳастем, вақте ки овоз додем ё изҳори шабеҳи ирода кардем, ба монанди кафкӯбӣ ё эътироз дар чаласаи «сиёсӣ», суҳанронии «сиёсӣ» ва ғайра; бисёр одамон ҳамин хел рафтор доранд ва муносибати онҳо ба сиёсат маҳдуд аст. Сиёсатмадорони «ивазкунанда» дар айёми мо, масалан, ҳамаи он шахсони боваринок ва идоракунандаи дастгоҳи иттифоқҳои ҳизбию сиёсӣ, ки чун қоидаи умумӣ танҳо дар мавридҳои зарурӣ бо ин фаъолият машғул мешаванд ва ин барои онҳо на аз ҷиҳати моддӣ ва на аз маънавӣ вазифаи аввалиндараҷаи «корӣ» намегардад» [126]. Таснифи сиёсатмадорон ба «муваққатӣ» ва «ивазкунанда» ба таври худ як навъ гурӯҳбандии иштироки шахс дар сиёсат мебошад, ки аз мавқеи назариявӣ онро мо минбаъда гурӯҳбандӣ хоҳем кард. Фақат ҳаминро қайд намудан зарур аст, ки ин тавсифи сатҳи шуғлмандии шахс ба сиёсат мебошад, ки ширкати шахсро ифода менамояд.

Таҳлили ақидаҳо ва концепсияҳои олимони ғарб нишон медиҳад, ки онҳо зери мафҳуми «иштироки сиёсӣ» ҳам иштироки алоҳидаи шахс ва ҳам иштироки гурӯҳӣ ва оммавино дар назар дошта, ҳар яки онҳо вобаста ба ин шаклҳои иштирок фикру ақидаҳои худро асоснок баён намудаанд. Таҳлили назариячиёни демократияи элитарӣ нишон медиҳад, ки онҳо иштироки оммавино дар сиёсат намепазиранд, ҷонибдорони назарияи демократияи иштирок ё партисипаторӣ бошад, баръакс, ҷонибдори иштироки васеи омма дар раванди қабули қарор мебошанд. Ҳамзамон, бо ин тавсифи веберӣ иштироки сиёсиро ҳамчун касб низ маънидод мекунад, ки ба он дар асоси касбӣ машғул мешавад.

Масъалаи иштироки сиёсӣ дар мактаби сиёсатшиносии рус низ мавриди баррасии васеъ қарор гирифтааст. Омӯзиши ин масъала дар Россия анъанаи деринаи таърихӣ дошта, ҳанӯз аз замонҳои хеле пеш дар доираи масъалаҳои гуногуни фалсафияи сиёсӣ ва таърихӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Олими рус Д. Гончаров дар тавсифи мафҳуми «иштироки сиёсӣ» ду чанбаро чудо мекунад. Ба ақидаи ӯ: «Чанбаи якум, хусусияти инструменталӣ дорад. Он чораҳои фаъолияти иҷтимоӣ сиёсиро дар бар гирифта, дорои хусусияти инструменталӣ буда, дар чаҳорчӯбаи арзишию демократӣ ва институтсионалӣ фаъолият мекунад ва аз ҷониби афрод ба хубӣ дарк карда мешавад. Чанбаи дуюм, иштироки сиёсиро ҳамчун амале маънидод менамояд, ки на ҳама вақт мавриди тавсифи инструменталӣ қарор мегирад» [19, с.208]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки иштироки сиёсӣ фаъолиятест, ки ҳам дар доираи ниҳодҳои гуногун ва ҳам дар асоси майли шахс ҷиҳати машғул шудан ба сиёсат амалӣ мешавад. Мақсади фаъолияти амалишаванда низ таъсиррасонӣ ба ҳаёти сиёсӣ мебошад. Иштироки сиёсӣ дар ин маъно ҳамчун василаи таъсиррасонӣ арзёбӣ мегардад.

А.О. Селиванова дар таснифи иштироки сиёсӣ меёрҳои гуногунро ба инобат мегардад. Яке аз хусусиятҳои хоси таснифоти ӯ ин муайян намудани шаклҳои иштирок, аз он ҷумла иштирок накардан дар маърақаҳои сиёсӣ мебошад. Ба ақидаи ӯ: «Таснифи шаклҳои иштироки сиёсӣ аз рӯйи якчанд аломат амалӣ карда мешавад. Якум, ин дараҷаи ба сиёсат майл доштан дар иштироки сиёсӣ. Вобаста ба ин, се шакли иштироки сиёсӣ чудо карда мешавад: иштирок накардан, иштироки шахрвандӣ ва ҳуди иштироки сиёсӣ. Ҳар яке аз се шакли номбаршуда боз ба шакли иштироки гурӯҳӣ ва фардӣ чудо мешаванд. Иштирок накардан, дар навбати худ, ба шаклҳои фаъол ва ғайрифавол, иштироки шахрвандӣ ба шуғлмандии иҷтимоӣ, фаъолнокии иҷтимоӣ ва иштироки сиёсӣ ба иштироки расмӣ сиёсӣ ва фаъолнокии сиёсӣ чудо мешаванд» [51, с.356]. Таснифоти пешниҳоднамудаи А.О. Селиванова нишон медиҳад, ки иштироки сиёсӣ дорои сохтори мураккаб буда, ифодаи вижагӣҳои гуногун дар раванди таъсиррасонӣ ба ҳаёти ҷамъиятӣ ва қабули қарор мебошад. Хусусияти фарқкунандаи ақидаҳои А. О. Селиванова дар он аст, ки «иштирок накардан» - ро ҳам ба сифати иштироки сиёсӣ маънидод намудааст. Ин нуқтаи назар ҷолибияти хоси назариявӣ дорад, зеро айни замон

дар илмҳои сиёсӣ абсентеизм ҳамчун шакли хоси иштироки сиёсӣ зухуроти паҳншуда эътироф шудааст.

М. Холмская табиати иҷтимоию сиёсии иштироки сиёсиро таҳқиқ намуда, қайд менамояд, ки: «Тибқи эътирофи умумии таҳқиқотчиён на дар адабиёти муосири илмии ватанӣ ва на дар хориҷа таърифи яххелаи мафҳуми иштироки сиёсӣ мавҷуд нест» [64, с.170]. Ҳамгунсозии таърифи иштироки сиёсӣ таҷрибаи мураккаб буда, вобаста ба хусусияти фарҳанги сиёсӣ ва арзишҳои дар ҷомеаҳои гуногун пазируфташуда таърифҳои гуногуни ин мафҳум ҷой доранд. Яке онро ҳамчун таъсиррасонӣ ба ҳаёти сиёсӣ, дигаре таъсиррасонӣ ба шахсони дар сатҳи қабули қарор истода, сеюмин ҳамчун иштирок накардан ё инқори сиёсат ва ғ. маънидод мекунанд. Маҳз аз ҳамин сабаб нуктаи назари ягона дар ин масъала мавҷуд нест.

Д.В. Тринов масъалаи «таъсир»-ро ҳамчун ҷанбаи василавӣ дар иштироки сиёсӣ таҳлил намуда, қайд мекунанд, ки: «Дар омӯзиши масъалаҳои иштироки сиёсӣ муносибати инструменталӣ васеъ истифода мешавад. Барои сиёсатшиносоне, ки иштироки сиёсиро асосан дар доираи ин равиш меомӯзанд, ҷудо кардани чунин категория ба мисли «таъсир» муҳим аст ва он имкон медиҳад, ки миқёси иштироки сиёсӣ аз нуктаи назари қобилияти субъектҳо дар муайян кардани раванди сиёсӣ дарк карда шавад. Муносибати инструменталӣ ба идеяи шахсони алоҳида ҳамчун иштирокчиёни оқилонаи раванди сиёсӣ асос ёфтааст, ки дар асоси манфиатҳои худ кӯшиш мекунанд таъсири худро ба раванд ва натиҷаҳои он афзун намоянд» [110, с.32]. Ба ақидаи мо, унсури таркибие, ки хусусиятҳои иштироки сиёсиро инъикос менамояд, маҳз таъсир мебошад. Шахс дар доираи манфиатҳои худ кӯшиш мекунанд, ки таъсири худро ба дигар субъектҳои сиёсат расонад, онҳоро барои қабули қарорҳои муайян моил созад ва бо ҳамин роҳ ба дигаргунии муҳити иҷтимоӣ сабаб шавад.

Д.В. Олшанский ба масъалаи иштироки сиёсӣ нигоҳи хосса дошта, «ниёзҳо ва манфиатҳоро» асоси ғайриқонунии ҷамъиятию сиёсӣ маънидод менамояд: «Ғайриқонунии гурӯҳҳо ё афроди иҷтимоист, ки бо муайян ва ибрази

ниёзҳо ва манфиатҳои худ, бо хоҳиши тағйир додани низоми мавҷудаи сиёсӣ ё иҷтимоию иқтисодӣ ва сохтори дахлдори сиёсӣ алоқаманд аст» [47, с.496]. Ў ба масъалаи омилҳо ва ангеzahое, ки баҳри иштироки сиёсӣ замина мегузоранд, диққат медиҳад. Д. Олшанский ҳамчунин омилҳои психологиро дар шаклгирии иштироки сиёсии шахс муҳим мешуморад. Аз он ҷумла, таъсири иҷтимоишавии сиёсиро ба иштироки сиёсӣ ў муайянкунанда маънидод мекунад. Вобаста ба ин, навиштааст: «Иштироки сиёсӣ як навъ «баромад», оқибати воқеии рафтор, инъикос ва ифодаи равандҳои иҷтимоишавии сиёсӣ мебошад. Агар дар раванди иҷтимоишавии сиёсӣ асосан робитаи маърифатӣ ва қисман эҳсосии фард бо системаи сиёсӣ ба вуҷуд ояд, пас равандҳои иштироки сиёсӣ (ё иштирок накардан) самаранокии иҷтимоишавии сиёсии шахсиятро нишон медиҳанд» [47, с.496]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки иҷтимоишавии сиёсӣ ҷиҳати ноил гаштани шахс ба шинохти бештари ҷомеа мусоидат намуда, дар натиҷа имконияти мусоидро барои иштирок намудан ё накардан дар ҳаёти сиёсии ҷомеа фароҳам меоварад.

Ҳамчунин, Д. Олшанский иштироки сиёсии шахсро аз режими сиёсии дар давлат мавҷудбуда вобаста дониста, чунин назар дорад: «Иштироки озодона ва ихтиёрии шахрвандон дар сиёсат яке аз нишондиҳандаҳои муҳимтарини хусусиятҳои сифатии системаҳои сиёсӣ ва дараҷаи демократии онҳо мебошад. Дар ҷомеаи демократӣ аз ҷиҳати назариявӣ иштироки умумӣ, баробар, ташаббускорона ва муассир аст, махсусан дар ҳалли масъалаҳое, ки ба манфиатҳои асосии иштироки сиёсии шахрвандон дахл доранд ва дар доираи салоҳияти бевоситаи онҳо қарор доранд. Барои онҳо ҳамчун воситаи расидан ба ҳадаф ва манфиатҳояшон, қонун кардани ниёзҳои онҳо ба худшиносӣ ва ҳисси шахрвандӣ баромад мекунад» [47, с.496]. Мо низ ба ақидаи мазкур розӣ ҳастем, зеро дар асли худ иштироки сиёсӣ на танҳо нишондиҳандаи сатҳи мароқи шахрвандон барои таъсиррасонӣ ба сиёсат, балки нишондиҳандаи сатҳи озодиҳое низ маҳсуб мешавад, ки ба мардум ҷиҳати иштирок дар равандҳои сиёсӣ пешниҳод мегарданд. Мавҷудияти

озодиҳои сиёсӣ ангезаи ҷолиб барои иштироки ғаёлона дар равандҳои сиёсӣ мебошад.

Олими дигари рус А.В. Кравсова иштироки сиёсиро ба сифати василаи ба даст овардани манфиатҳои муайяни моддию маънавӣ арзёбӣ намуда, ақида дорад, ки: «Иштироки сиёсӣ шахсро ба иштирокчии ғаёли раванди сиёсӣ табдил дода, мавқеи шахрвандиро ташаккул ва дигаргун месозад, ақидаҳоро дар бораи таъсири худ дар сатҳи иҷтимоии ҳамкорихо ба таври назаррас тағйир медиҳад. Тасодуфӣ нест, ки иштироки сиёсӣ аксар вақт бо ғаёлияти сиёсӣ монанд карда мешавад. Вай дар баробари дигар шаклҳои ғаёлият - эҷодӣ, хоҷагидорӣ, истироҳат ва ғайра барои одам вақте маъно пайдо мекунад, ки дар натиҷаи иҷрои он манфиатҳои муайяни моддию маънавӣ ба даст оварда мешаванд» [104, с.183]. А.С. Кравсова низ ба сифати яке аз омилҳои муҳими таъсиррасон ба сатҳи иштироки сиёсӣ маҳз манфиатҳоро муайян мекунад, ки дар заминаи шинохти онҳо шахс вориди раванди сиёсӣ мегардад.

Ӯ ба масъалаи шаклгирии иштироки сиёсӣ дахл намуда, навиштааст: «Дар асоси баррасии иштироки сиёсӣ ҳамчун шакли таъсири сиёсӣ, мувофиқи меъёри сатҳи иштироки субъектҳо ба ғаёлияти сиёсӣ ба низом даровардани иштироки сиёсӣ бамаврид аст. Дарачаи ҷалби субъектҳои иштироки сиёсӣ ба ғаёлияти сиёсӣ дар ҷомеаҳои муосир бо шароитҳои мавҷудаи институтсионалӣ, ки дар доираи он ғаёлияти фард сурат мегирад, инчунин бо дарназардошти иштироки сиёсӣ аз ҷониби шахсони алоҳида ё гурӯҳҳо ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба вазъи иҷтимоӣ иқтисодӣ муайян карда мешавад» [104].

Олими дигари рус Е.П. Шестопал дар асари худ «Психологияи сиёсӣ» ба масъалаҳои иштироки сиёсӣ аз нуктаи назари психологӣ муносибат намуда, чунин назар дорад: «Психологҳои сиёсӣ кайҳо боз ба хулосае омадаанд, ки нишондиҳандаҳои объективи иштироки сиёсӣ бояд бо нишондодҳои равонӣ пурра карда шаванд, ки дар байни онҳо дарки шахс дар бораи иштироки ӯ, ҳисси даҳолат ба сиёсат ва ангезаи иштирокро таъкид

мекунанд. Вақте ҷанбаҳои субъективии иштирок ба намудҳо ва шаклҳои гуногуни ғайрифаъолият дар сиёсат нисбат дода мешаванд, таснифоти ҷолиб ба даст меоянд, ки дар бораи рафтори сиёсӣ тасаввуроти бештар медиҳанд» [147]. Ба ақидаи Е. Шестопал ҷанбаи равонӣ ба сатҳи иштироки сиёсӣ таъсири калон дошта, мароқ доштани шахс ҷиҳати иштирок дар равандҳои сиёсӣ аз ҷолибияти сиёсат ва масъалаи сиёсӣ низ вобаста мебошад. Ӯ дар давоми фикри худ оид ба ин мавзӯ қайд мекунад, ки: «Таҳқиқотҳо бо истифода аз ин нишондиҳандаҳо собит намуданд, ки масалан, шаҳрвандони ғайрифаъол онҳое мебошанд, ки дар ягон амал иштирок намекунанд ва аз ҷиҳати равонӣ ҳисси ҷалб ё таваҷҷуҳ ба назорати шахсии рӯйдодҳоро надоранд. Баръакс, фаъолоне, ки дар ҳамаи намудҳои фаъолият иштирок мекунанд, маҳорати муайян доранд ва ба равандҳои баамаломеда аз ҷиҳати психологӣ ҷалб карда мешаванд. Ҳамин тариқ, сиёсатшиносони бритониёӣ, ки ба рафтори сиёсии ҳамватанони худ таваҷҷуҳ доштанд, муайян карданд, ки дар байни онҳое, ки дар ҳаракатҳои сулҳ ва дар ҳаракатҳои экологӣ, заҳидона ва ғайра бори нахуст иштирок мекунанд, аксаран аз элитаи болоӣ ҳастанд, ки дар як вақт ҳам аъзои ҳизбҳои сиёсӣ (аз ҷумла ҳизби ҳукумрон), комиссияҳои ҳукуматӣ ва дигар шаклҳои анъанавии ҳаёти сиёсӣ мебошанд» [148]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки иштироки сиёсӣ ҳам омодагии равонӣ, ҳам дарки равонии масъалаҳои сиёсӣ ва ҳам манфиатҳои шахсро тақозо менамояд. Ҳамаи ин омилҳо дар якҷоягӣ баҳри фаъолона ширкат варзидани шахс дар равандҳои сиёсӣ ва таъсиррасонӣ ба сиёсат дар маҷмӯъ мусоидат менамоянд. Ба ақидаи мо, психологияи сиёсӣ оид ба масъалаи мазкур хусусияти фарогир дошта, имконият медиҳад, ки ҳам омилҳои сиёсӣ ва ҳам ангеҷаҳои равонии ҷалби шахс ба равандҳои сиёсӣ муайян карда шаванд.

С.А. Пфетсер ба омӯзиши масъалаҳои иштироки сиёсӣ машғул шуда, аз диди тағйирпазирӣ ва ташаккули истилоҳоти илмӣ раванди шаклгирии равияи мустақили таҳқиқотӣ оид ба омӯзиши зухуроти мазкурро марҳалабандӣ намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки: «Дар давоми панҷоҳ соли охир мафҳуми «иштироки сиёсӣ» аз ифодаи публитсистӣ дар лексикаи

воситаҳои ахбори омма то истилоҳоти илмӣ ифодакунандаи мавҷудияти концепсияи мустақил дар илми сиёсӣ дигаргун гаштааст. Дар таърихи ташаккули мафҳуми «иштироки сиёсӣ» ҳамчун ҷузъи таркибии таҳлили сиёсӣ шартан се марҳаларо ҷудо намудан мумкин аст:

- баррасии ҷанбаҳои алоҳидаи иштироки шахрвандӣ ва сиёсӣ дар анъанаи фалсафӣ (то охири асри XIX);

- таҳқиқи масъалаҳои иштирок дар идоракунии давлатӣ ва интиҳобот дар сотсиологияи сиёсӣ ва фалсафа (охири асри XIX ва нимаи аввали асри XX);

- истифодаи мафҳуми «иштироки сиёсӣ» ба сифати истилоҳоти мустақили илмӣ дар концепсияҳои муосири сиёсатшиносӣ (нимаи дууми асри XX) [90, с.103].

Марҳалабандии пешниҳодгардида худ инъикоси раванди таҳаввул ва тағйирпазирии донишҳо ва ғояҳо дар бораи иштироки сиёсӣ буда, моҳияти байнифанӣ доштани онро таъкид мекунад. Ҳамзамон, марҳалабандии пешниҳодшуда ифодаи таҳаввули фаҳмиши «иштироки сиёсӣ» ҳамчун истилоҳи илмӣ сиёсӣ буда, баррасии он дар доираи илмҳои фалсафӣ ва сотсиологӣ аз мавқеи устувори он дар ҷомеа ва аҳаммияти муҳиммаш дар амалияи сиёсӣ дарак медиҳад.

Олими дигари рус В.Л. Римский иштироки сиёсиро ҳамчун василаи муҳимми ҳифзи шахс аз назарфиребии сиёсӣ маънидод мекунад. Ҳамзамон, бо ин таъкид мекунад, ки: «Сатҳи нисбатан пасти иштироки сиёсии шахрвандон ба таври маъмулӣ бо пурзӯршавии танзими давлатии амалияи сиёсӣ иваз карда мешавад. Вале шахрвандон, ки амалан аз расмиёти қабули қарорҳои сиёсӣ дур шудаанд, қарорҳои қабулнамударо қонунӣ намешуморанд ва ба онҳо итоат намеkunанд. Дар натиҷа, ба ҷойи итоати бештаре, ки мақомоти давлатӣ ҷашмдор буданд, пастшавии сатҳи боварии шахрвандон ба мақомоти давлатӣ ва ниҳодҳои он, меъёрҳо, қонунгузорӣ ва сиёсатмадорону хизбҳои сиёсӣ ба вучуд меояд. Омиле, ки ба ҳалли ин масъалаҳо барои

хокимияти давлатӣ мусоидат мекунад, боло бурдани сатҳи иштироки сиёсии шахрвандон мебошад» [138].

Ба масъалаи сатҳи пасти иштироки шахрвандон дар равандҳои сиёсӣ дахл намуда, В.Л. Римский қайд мекунад, ки: «Худи шахрвандон дар аксари ҳолатҳо на ба ҳизбҳои сиёсӣ ва на ба мақомоти давлатӣ бовар надошта, майли боло бурдани сатҳи иштироки сиёсии худро надоранд. Фаъолони сиёсӣ, ҳатто ҳангоми мавҷуд будани чунин хоҳиш ҳам, наметавонанд ба шахрвандон ангезаҳои зарурии боло бурдани сатҳи фаъолнокии онҳоро пешниҳод намоянд. Роҳбарони қувваҳои муҳолиф дар чунин ҳолатҳо расман иброз медоранд, ки фаъолнокии сиёсии шахрвандон худ ба худ дар натиҷаи бад шудани вазъи иқтисодии онҳо, болоравии коррупсия дар мақомоти давлатӣ ва идоракунии, ҳангоми амалӣ намудани қарорҳое, ки ба манфиатҳои аксарияти аҳоли муҳолифанд, баланд мешавад» [138]. Ба ақидаи мо, мавқеи назариявии пешниҳоднамудаи В.Л. Римский вобаста ба масъалаи болоравию пастшавӣ ва манфиатдории нерӯҳои гуногуни сиёсӣ аз ин раванд бамавқеъ мебошад, зеро яке аз ангезаҳои самарабахше, ки фаъолнокии шахрвандонро дар ҳаёти сиёсӣ баланд мегардонад маҳз манфиатҳо мебошанд. Ҳамзамон бо ин, ақидаи муаллиф дар масъалаи омилҳои пешгирикунандаи сатҳи фаъолнокӣ низ дурустанд. Дар баъзан маврид фаъолнокии сиёсӣ ҳамчун таҳдид ба пайдории ҳокимият низ аз ҷониби қувваҳои сиёсӣ, ки аз мавқеи худ боварии комил надоранд, эътироф карда мешавад.

Олими рус С.Н. Захаров иштироки сиёсиро «ҳамчун унсури фарҳанги сиёсӣ, ҳамчун зухуроте, ки ба сатҳи рушди иқтисодӣ ва вазъияти ҷомеа, аз он ҷумла субот, гузариш ва бухрон вобаста аст» [101, с.16], маънидод менамояд. Маънидодкунии мазкур, ба ақидаи мо, заминаҳои муайяни худро дошта, ифодаи сатҳи иҷтимоишавӣ ва майли шахс ба арзишҳои муайяне фаҳмида мешавад, ки дар ҷаҳорҷӯбаи онҳо иштироки шахс шакл мегирад.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили назария ва концепсияҳои гуногуни мактаби сиёсатшиносии рус маълум гардид, ки иштироки сиёсӣ дар доираи масъалаҳои муҳими барои рушди ҷомеа зарурӣ омӯхта ва мавриди пажӯҳиш

қарор гирифтааст. Олимони рус иштироки сиёсиро ҳамчун инъикоси хусусияти режими сиёсӣ, фарҳанги сиёсӣ, нишондиҳандаи сатҳи иҷтимоишавии сиёсӣ, зарфиятҳои равонӣ ва ҷузъи таркибии психологияи сиёсӣ маънидод намудаанд. Чунин мавқеи илмӣ имкон додааст, ки масъалаи мазкур аз паҳлуҳои гуногун мавриди омӯзиш қарор дода шавад. Ҳамзамон, ба инобат гирифтани зарур аст, ки иштироки сиёсӣ ифодаи баъзе хусусиятҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ ва иқтисодии ҷомеа низ мебошанд, ки дар ҳар ҷо ба шакли гуногун зӯҳур мекунад. Дар таҳқиқотҳои олимони рус вобаста ба ин масъала низ мавқеъҳои илмӣ устувор ҷой доранд, хусусан, вақте ки сатҳи таъсири манфиатҳо ба иштироки сиёсии шахс мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Масъалаи иштироки сиёсӣ дар асарҳо ва таҳқиқоти олимони ватанӣ низ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Сиёсатшиноси тоҷик Муҳаммад Абдурахмон вобаста ба масъалаи таҳқиқшаванда зикр менамояд, ки: «Вобаста ба шакли иштирок сатҳи ғайрифаъолӣ шахсӣ ё гурӯҳӣ метавонанд фарқ кунанд, зеро ҳар як иштирокчиё дорои хусусият ва хислатҳои худ буда, вобаста ба он метавонад фаъол ё ғайрифавол, таҳаммулпазир ё агрессивӣ бошад» [42, с.183]. Воқеан ҳам чунин аст, зеро мақсадҳо ва андозаҳои ҷалби иштирокчиён ба раванди сиёсӣ гуногун мебошанд. Ҳар як субъект дар доираи манфиатҳои худ иштирок кардан ё накардани худро дар ҳаёти сиёсӣ муайян мекунад. Нуқтаи назари мазкур барои муайян намудани моҳияти назариявии масъалаи шаклҳои иштироки сиёсӣ низ аҳаммияти хос дорад.

Сиёсатшиноси тоҷик С.С. Ятимов дар ҷаҳорҷӯбаи таҳлили масъалаҳои идеологӣ таъсири ғояҳои ба рафтор ва сатҳи иштироки сиёсии шахс арзёбӣ намуда, чунин навиштааст: «Бояд иқдор шуд, ки ҳама гуна ғайрифаъолияти инсон, ки мавриди танқиду азнавсозӣ қарор намегирад ва ба воқеияти иҷтимоӣ мутобиқ намегардад, мунтазам таназзул ёфта, бесамар, ақибмонда ва хатарнок мешавад. Ҳолатҳои пеш меоянд, ки субъектҳои алоҳида новобаста ба шакли тафаккурашон, барои дар шуури мардум ҷой кардани тасаввуроти шахшудаҳо бепоён талош намуда, ҳатто дар ин самт амалҳои мушаххасро

анҷом медиҳанд, ки барои ҷамъият, давлат ва миллат оқибатҳои ногувор доранд» [73, с.32]. Аз ин гуфтаҳо чунин хулоса намудан мумкин аст, ки таъсири идеологии мақсадноке, ки аз ҷониби қувваҳои манфиатдор расонида мешавад, тамоюли иштироки сиёсии шахсро муайян карда метавонад. Хусусан вақте, ки ин тамоюл ба муқобили амнияти давлату ҷомеа нигаронида шудааст, иштироки сиёсии шахс метавонад хусусияти деструктивӣ дошта бошад. Ҷанбаи идеологӣ, ки С. Ятимов ба он бисёр таъки мекунад, воқеан ҳам омили таъсиррасонест, ки шакли рафтори сиёсӣ ва сатҳи иштироки сиёсии шахсро муайян мекунад.

Субъектҳои сиёсатро ҳамчун унсурҳои асосии такмилдиҳандаи ҳаёти сиёсӣ маънидод намуда, С. Ятимов онҳоро ба се гурӯҳ тақсим мекунад: «1. Субъектҳои сиёсӣ, ки талабот ва манфиатҳои дарозмудати миллиро бошууруна, аниқ тасаввур мекунанд. Онҳоро мудом бо таҷрибаи таърихӣ ва муосир дар муқоиса мегузоранд. 2. Субъектҳои сиёсӣ, ки функсия ва вазифаҳои асосии худро мефаҳманд. Иқтидори таҳассусӣ ва зеҳнии амалӣ кардани онҳоро доранд. Аммо дар таъмини талабот ва манфиатҳои, ки аз онҳо интизорӣ меравад, «шамъи дилро сарфа» мекунанд. 3. Субъектҳои сиёсӣ, ки манфиатҳои фундаменталии сиёсӣ ва дурнамои онро барои дарозмуддат сарфи назар мекунанд. Бошууруна фаҳмида, ворида системаи геополитикии мубориза бар зидди осудагӣ ва амнияти сарзамини аҷдодии хеш гаштаанд.» [71, с.7.]. Тавсифи пешниҳоднамудаи сиёсатшинос имкон медиҳад, ки мо дар бораи хусусияти иштироки сиёсии онҳо хулоса барорем. Ҳар кадоми онҳо дар заминаи соҳиби ангеҷаҳои муайяни сиёсӣ иҷтимоӣ дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд. Ба ақидаи мо, таснифоти пешниҳоднамудаи профессор С. Ятимов барои муайян намудани сатҳи иштирок ва шакли иштироки сиёсии субъектҳои сиёсат заминаи бозғаймонии илмӣ шуда метавонад.

Шаклҳои иштироки сиёсиро баррасӣ намуда, сиёсатшиноси тоҷик Г.Н.Зокиров менависад: «Иштироки озоди шахрвандонро дар раванди сиёсӣ, идораи корҳои давлатӣ, дар хизмати давлатӣ, дар раёйпурсӣ иштирок

намудан, интихоб кардан ва интихоб шуданро Конституция кафолат медиҳад. Одамон имконият доранд, ки дар маҷлисо, ҷамъомадҳо, гирдиҷамӯиҳо, намоишҳо ва ҳатто шаклҳои гуногуни эътирозҳои расмӣ иштирок намуда, мавқеи худро нисбати раванди ҷамъиятӣ ва ҳодисаи падидаҳои дигари ҳаёт баён созанд» [24, с.352]. Тавсифи иштироки сиёсӣ, ки аз ҷониби Г.Н. Зокиров пешниҳод карда шудааст, ифодаи шаклҳои асосии он мебошад. Дар ин замина, майдони васеи иштироки сиёсӣ барои шаҳрванд муҳайё карда шудааст. Дар ин таснифот ҳам иштироки электоралӣ ва ҳам иштироки шахсӣ ва алоҳида вобаста ба масъалаи мувофиқ ба манфиатҳои шаҳрванд ҷудо карда шудаанд. Ба ақидаи мо, тавсифи пешниҳоднамудаи Г.Н.Зокиров ифодаи васеи шаклҳои маърака ва равандҳои сиёсӣ мебошад, ки шахс метавонад дар онҳо иштирок намояд. Нуктаи дигари муҳим дар ин ақида мавҷудияти заминаи меъёрӣ мебошад, ки ҳамчун кафили қонунии таъмини шароит барои иштирокчиёни равандҳои сиёсӣ баромад мекунад.

Ҷанбаи дигаре, ки вобаста ба масъалаи иштироки сиёсӣ сиёсатшинос диққат додааст, ин иштироки бавоситаи шаҳрвандон дар раванди идоракунии давлат мебошад. Ў ба ин масъала аз нуктаи назари ҳимояи манфиатҳои ҷомеа муносибат намуда, навиштааст: «Ҷояи ба таври бавосита ва ё тавассути намояндагон дар раванди идоракунӣ иштирок намуданро дар доираи манфиатҳо ва талаботи нерӯҳо ва умумиятҳои гуногун истифода намудан мумкин аст. Мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ маълуманд, ки фаъолияти худро бо номи халқ тақвият медиҳанд. Дар воқеъ чунин мақомотро мардум интихоб намудааст, вале мардум ба онҳо мандати ҳалли тамоми масъалаҳоро надодааст» [24, с.352]. Чунин муносибати муаллиф, ба ақидаи мо, бо он алоқаманд аст, ки ҳеҷ гуна доираи интихобшудагон наметавонанд тамоми масъалаҳои ҷомеаро дар доираи салоҳияти худ ҳал намоянд. Дар чунин ҳолат ҷомеа ба нерӯи беҳаракат метавонад мубаддал шуда, раванди бегонашавии сиёсӣ қувват гирад.

Файласуфи тоҷик М.У. Хидирзода ба таҳқиқи масъалаи иштироки сиёсӣ рӯ оварда, онро ҳамчун принципи асосии татбиқи демократия мешуморад.

Вобаста ба ин қайд мекунад, ки: «Барои бунёди ҷомеаи воқеан ҳам демократӣ ва дунявиро ҳуқуқбунёд на танҳо устувор намудани маҷмӯи ҳокимият, балки фаъолгардонии тамоми субъектҳои сиёсат зарур мебошад. Субъектҳои сиёсат, аз шахрвандони одӣ сар карда, то ниҳодҳои иҷтимоӣ сиёсӣ қодиранд, ки ба раванди созандаи иҷтимоӣ ворид гардида, дар татбиқи ислоҳоти соҳаҳои гуногун бо ҳокимияти сиёсӣ ҳамдастӣ намоянд» [63, с.117]. Аз ин нуқтаи назар иштироки фаъоли субъектҳои сиёсат ҳамчун омили пешрафти ҳокимият маънидод шуда, саҳми онҳо дар татбиқи ҳадафҳои муайян инъикос карда мешавад. Дар баробари ин устувории робитаи ҳокимият ва ҷомеа омили муҳими таъмини босуботии равандҳои сиёсӣ низ шуда метавонад.

М. Хидирзода, инчунин, дар таҳқиқоти худ ба масъалаи иштироки электоралӣ низ диққати ҷиддӣ дода, навиштааст: «Иродаи интиҳобкунандагон ҷиҳати иштирок кардан ё накардан, ба ягон номзад овоз додан ё надодан, ба муқобили ҳама ғизбҳои сиёсӣ ва номзадҳо баромад намудан ё худ бюллетени интиҳоботро пур нокарда, ҳолӣ ба қуттии овоздиҳӣ партофта, овоз аст. Ин овозӣ яке аз муҳимтарин принципҳои интиҳобот ба ҳисоб меравад» [62, с.48]. Озодии иродаи интиҳоботро дар раванди овоздиҳӣ ва иштироки шахс дар интиҳобот ва ё раъйпурсӣ М. Хидирзода таъкид намуда, ҳамзамон, риояи принципҳои демократияро дар масъалаи интиҳоб ва иштироки овоз ҷонибдорӣ менамояд.

Масъалаи демократия, иштироки сиёсӣ ва таҳкими ҳокимият ҳамчун унсурҳои ба ҳам пайваست дар пажӯҳишҳои олими шинохта, шодравон С. Шарипов мақоми хос дорад. Ӯ масъалаи мазкурро дар ҳошияи баррасии демократикунонии равандҳои сиёсӣ мавриди таҳқиқи ҳамачониба қарор додааст.

С. Шарипов хусусиятҳои демократикунонӣ ва ширкати мардум дар ин равандро бо омилҳои муайян вобаста медонад. Чуноне ки ӯ қайд мекунад: «Ғузариш ба демократия аз омилҳои гуногуни иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, динӣ ва геополитикӣ вобаста мебошад. Вобаста ба ин ду равишро нисбат ба демократия ҷудо намудан мумкин аст:

- якум, равиши арзишӣ, ки дар сатҳи давлатӣ риоя ва татбиқи чунин арзишҳо, аз қабилӣ озодӣ, баробарӣ, адолат ва ғайраро дар бар мегирад;

- дуюм, равиши ратсионалию утилитарӣ баҳри барқарор намудани демократия, ҳамчун равишҳои нисбатан мақбул барои ҷомеа. Ба ин равиш чунин принципҳои демократия, аз қабилӣ плюрализми сиёсӣ хос мебошад. Он имкон медиҳад, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар ҷомеа фаъолият дошта, низоми интиҳоботӣ амал намояд» [111, с.280]. Хулосаи матлаб ин аст, ки барои дарки воқеии мафҳуми демократия донишмандони равишҳои он низ муҳим буда, дар заминаи онҳо субъект метавонад шакли дурусти иштироки сиёсиро бо мақсади ширкат дар раванди идоракунии ҳокимият интиҳоб намояд.

Файласуфи тоҷик Х. Усмонзода вобаста ба мавқеъ ва нақши ҳамкорӣҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа сухан ронда, қайд мекунад, ки: «Ҳузури андешаҳои мушобех, эътибори самти рафтори яқнавохт, ташаккули равобиту ҳамкорӣҳои муназзам дар байни шумораи муайяни одамон мавҷудияти ҷомеаро ба унвони як воҳиди кулл имконпазир месозад» [55, с.85]. Равиши фалсафие, ки ба доираи муносибатҳои шахс дар ҷомеа дахл дорад, бевосита андешаро дар бораи сатҳи фаъолнокии иҷтимоии шахс дар ҷомеа инъикос менамояд. Аз ин нуқтаи назар, файласуф мавҷудияти чунин омилҳоро ба сифати василаи таъминкунандаи рушди ҷомеа маънидод мекунад. Мавқеи муаллиф ифодаи бевоситаи иштироки сиёсӣ набошад ҳам доираи муносибатҳои иҷтимоиро ифода мекунад, ки тавассути онҳо яклухтии ҷомеа таъмин гашта дар минбаъда заминаи мусоид баҳри фаъолнокии сиёсии шахс шуда метавонад.

Сотсиологи шинохтаи тоҷик Ш. Шоисматуллоев нақши меъёрҳо ва арзишҳои иҷтимоиро дар муайян намудани шакли иштирок ва рафтори сиёсӣ муҳим мешуморад. Ӯ менависад, ки: «Маҷмуи асосҳои арзишию мазмунӣ ва меъёрҳои ахлоқӣ рафтори шахсони алоҳида ва гурӯҳҳои аҳолиро дар ҷомеаи муосир муайян мекунанд» [96, с.12]. Ш.Шоисматуллоев ҷонибдори равиши арзишӣ дар омӯзиши масъалаҳои мавриди зикр мебошад.

С.Н. Собиров масъалаи рафтори сиёсиро мавриди таҳқиқ қарор дода, чунин ишора намудааст: «Дар тамоми даври замонҳо инсон ҳамчун мавҷудоти ғаёл ва асосии ҷомеа наметавонад, берун аз ҷомеа ва берун аз сиёсат зиндагӣ намояд. Сохтани давлат маҳсули таҳайюлотии инсон аст. Аз оғози тавлиди аввалин давлатҳо, шахс молик ба сиёсат, тағйирдиҳандаи он, муайянкунандаи мақсадҳо, вазифаву ухдадорӣҳо гардида, вобаста ба равандҳои гуногуни ҷомеа ҳамеша дар талоши тағйирёбии мусбӣ ва пешравихост» [53, с.145]. Ба ақидаи мо, ин ҳама маҳз дар натиҷаи иштироки ғаёлонаи инсон дар амалинамоии ҳадафҳои сиёсӣ метавонанд ба даст оварда шаванд. Аз ин нуктаи назар инсон ҳамчун мавҷуди ғаёли сиёсӣ маънидод мешавад, ки иштироки сиёсӣ яке аз паҳлуҳои муҳими ҳаёти ӯст.

Ҳамзамон, бо ин субъектҳои сиёсатро таҳлил намуда, чунин қайд менамояд: «Ба субъектҳои бевосита гурӯҳҳои хурди ташаббускор, коллективҳои хурди манфиатдор, гурӯҳҳои идоракунанда ва роҳбарикунандаҳо дохил мегарданд. Тавассути ғаёлияти субъектҳои сиёсӣ мақсадҳо муайян гардида, мавриди қабули қарорҳо ва иҷрои ҳамаҷонибаи онҳо талошҳо ба харҷ дода мешаванд. Ҳаракатдиҳандаи ин раванд дар маҷмӯъ одамон, ҳамчун субъектҳои сиёсӣ ба ҳисоб мераванд. Аммо воридшавии одамон ба муносибатҳои сиёсии ҷомеа якранг нест. Ин навъи ғаёлият хусусан дар даврҳои муаррифисозии барномаҳои интиҳоботӣ баҳри ҷалбсозии интиҳобкунандагон зиёд ба ҷашм мерасад. Дар шабакаҳои иҷтимоӣ хусусан дар барномаҳои телевизионӣ мақсаду маромҳо маълуму муайян мегарданд» [91, с.145]. Мо низ ба ақидаи Н. Собиров розӣ ҳастем, ки сатҳи иштироки субъектҳои сиёсат дар маърақаҳои сиёсӣ якхела набуда, ҳар кадоми онҳо дар доираи манфиатҳои худ ин ё он шакли иштироки сиёсиро амалӣ менамояд.

Ба ақидаи мо, иштироки сиёсӣ ҳамчун категорияи илми сиёсатшиносӣ, ифодаи майли субъектҳои сиёсат ба масъалаҳои сиёсӣ мебошад, ки тавассути иҷрои амали муайяни сиёсӣ, ғаёлияти сиёсӣ ва ширкат дар равандҳои сиёсӣ

амалӣ карда мешавад ва имкони таъсиррасонӣ ба қабули қарорҳои сиёсиро дорад.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили се мактаби илмӣ – ғарбӣ, русӣ ва ватанӣ, мо имкон пайдо намудем, ки оид ба ҷанбаҳои назариявӣ концептуалии иштироки сиёсӣ ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ сиёсӣ ва шакли ифодаи муносибати шахс ба равандҳои сиёсӣ маълумоти заминавиро таҳлилу баррасӣ ва ба низом дарорем. Ин амал имкон дод, ки доир ба масъалаи мазкур донишҳои зарурии назариявӣ ҳосил гардида, минбаъд дар раванди таҳлили масъалаҳои амалии иштироки сиёсии шахс истифода карда шаванд.

Ҳамчунин, ҷанбаи дигари муҳимме, ки ба даст оварда шуд, муайян намудани умумияту фарқиятҳои дар назарияҳои олимони мактабҳои гуногун мебошад. Дар ин масир мо ошкор ва асоснок намудем, ки муҳити арзишӣ ва фарҳангӣ, меъёрҳои иҷтимоӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ низ ба шаклгирии назарияҳои гуногун дар ин самт таъсири бевоситаи худро мерасонанд. Хусусан, таъсири ин омил аз ҷониби олимони ватанӣ махсус қайд шуда, унсурҳои зикргардида ҳамчун омили таъсиррасон ба шакли иштироки сиёсии субъектони сиёсат қайд шудаанд.

Ҷанбаи дигаре, ки умумияти ақидаҳои олимони мактабҳои гуногун илмиро муайян кард, ин мавқеи онҳо оид ба хусусияти мураккаб доштани иштироки сиёсӣ ва ҷой доштани нуктаи назари гуногун оид ба моҳият ва мазмуни он мебошад.

Дар баробари ин, зикр намудан зарур аст, ки агар дар таҷрибаи мактабҳои сиёсии ғарбӣ ва русиягӣ заминаи устувори методологӣ ва концептуалӣ дар самти омӯзиши масъалаи иштироки сиёсӣ мавҷуд бошад, дар мактаби илмӣ ватанӣ ин масъала бештар аз паҳлуи амалӣ баррасӣ гардидааст. Аз ин рӯ зарурати омӯзишу таҳқиқоти ҳаматарафа ва бунёдии мавзӯи мазкур мавҷуд аст. Дар доираи таҳқиқотҳои алоҳида паҳлуҳои гуногун масъалаҳои рафтори сиёсӣ, муоширати сиёсӣ ва фарҳанги сиёсии иштирокчиёни раванди сиёсӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта бошанд ҳам, масъалаи иштироки сиёсӣ аз диди маҷмӯӣ мавриди таҳқиқ қарор

нагирифтааст. Ин ҳолат аҳаммияти омӯзиши масъаларо барои олимони ватанӣ дучанд мегардонад, зеро дар шароити муносири ҷаҳонишавӣ шаклҳои иштироки сиёсӣ низ дигаргун шуда истодаанд. Аз ин рӯ, зарурати воқеии омӯзиши масъалаи мазкур ва аз диди назариявӣ концептуалӣ ва амалӣ асоснок намудани он ҷой дорад.

1.2. Таҳлили сохторию функционалии иштироки сиёсӣ ва хусусиятҳои он

Иштироки сиёсӣ ҳамчун объекти омӯзиши илмҳои сиёсӣ зухуротест, ки вобаста ба моҳияти худ бо дигар шаклҳои ғаълонокии шахс дар ҳаёти ҷомеа робитаи зич дорад. Барои муайян намудани ин хусусият таҳлили қиёсии чунин мафҳумҳо, аз қабилӣ «рафтори сиёсӣ», «ғаълоияти сиёсӣ» ва «амали сиёсӣ» низ зарур мебошанд.

Назарияҳо ва равишҳои гуногуни илмӣ аз мавқеъҳои гуногун моҳият, хусусият, пайвастагӣ, тавбаъ будан ва тафовути мафҳумҳои болозикрро қайд мекунад. Масалан, олими рус Н.П. Денисюк ақида дорад, ки: «Мафҳумҳои «иштироки сиёсӣ» ва «ғаълоияти сиёсӣ» дар адабиёти илмӣ на ҳамеша чудо карда мешаванд. Мафҳуми «иштироки сиёсӣ» дар доираи таҳқиқоти дорони тамоюли рафторӣ» ташаккул ёфтааст, ки нуктаи меҳварии таҳлили онро фард ташкил медиҳад. Мафҳуми «ғаълоияти сиёсӣ» дар маҷмуи таҳқиқоте ташаккул ёфтааст, ки дар онҳо таҳлил на аз фарди алоҳида, балки аз ҷомеа ҳамчун маҷмуи том оғоз мегардад» [128]. Бо инобати мавқеи мазкур хулоса намудан мумкин аст, ки ғаълоияти сиёсӣ доираи васеи фарогирӣ дошта, ҷомеаро ҳамчун ҷузъи том дар бар мегирад. Ҳар амале, ки дар доираи ғаълоияти сиёсӣ амалӣ мегардад, на манфиатҳои фарди алоҳида, балки манфиатҳои кулли ҷомеаро ифода мекунад.

Ба ақидаи Р.Г. Апресян, «ғояи «иштирок» ҷалб ва ё воридсозии идорашавандагонро ба идоракунии корҳои ҷамъиятӣ, инчунин, чи қадаре ки имконпазир бошад, ба идоракунии корҳои давлатӣ дар назар дорад. Иштироки сиёсӣ дар шаклҳои калидии раванди сиёсӣ, аз он ҷумла дар

интихобот, ҳангоми ташаккули ниҳодҳои ҳокимияти давлатӣ инъикос ёфта, бо ин роҳ ба ҷойивазкунии элитаи сиёсӣ ва ҳифзи суботи иҷтимоии ҷомеа мусоидат менамояд» [11, с.31]. Аз ин нуқтаи назар, иштироки сиёсӣ василаи ҷалби фард ба равандҳои сиёсӣ мебошад, ки тавассути он имкони дигаргуниҳои системавӣ ва ҳокимият имконпазир мегарданд. Агар, Н.П. Денисюк дигаргунсозии муносибатҳои ҷамъиятиро асоси фаъолияти сиёсӣ маънидод намояд, пас Р.Г. Апресян ҷалби фардро дар маъракаи муҳимми сиёсӣ асоси ин кор медонад. Дар натиҷа мо ду нуқтаи назари аз ҳам то як дараҷа фарқкунанда дорем. Ба ақидаи мо, маҳз тавассути иштироки сиёсӣ ҳосият ва моҳияти фаъолияти сиёсӣ муайян карда мешавад. Ҳамзамон тавассути муносибати бошуурона ва ё бешуурона, ҳадафмандона ва ё тасодуфӣ фард ҳамчун субъекти асосии муносибатҳои сиёсӣ имкони натиҷабахшӣ ва ё бесамарии фаъолияти сиёсӣ муайян мегардад. Масалан, шахс бо иштироки мақсаднок ва фаъол дар интихобот мавқеи шахрвандии худро муайян менамояд. Дар баробари ин, метавонад дар ин маъракаи сиёсӣ иштирок накунад. Дар ин ҳолат, камфаъолӣ ва бетаваҷҷуҳӣ ба сиёсат ба амал меояд, ки нишонаи паст будани масъулияти шахрвандӣ ва фаъолнокии сиёсии шахс мебошад.

Г.В. Голосов ба масъалаи матраҳшаванда муносибати концептуалӣ дошта, ибраз менамояд, ки: «Дар илми сиёсӣ се равиши асосии концептуалиро, ки табиати иштироки сиёсиро зери таъсири омилҳои гуногун маънидод мекунанд, чудо кардан мумкин аст: сотсиологӣ (ки дар он омилҳои асосиро сохтори иҷтимоӣ ва нақши фард дар он ишғол мекунад), иҷтимоӣ-психологӣ (ки тибқи он иштироки сиёсӣ дар асоси муайян намудани ҳувиати фард амалӣ мешавад), ратсионалию инструменталӣ (ки дар он омилҳои асосии иштироки сиёсии фард манфиатҳои шахсии ӯ мансуб меёбанд)» [78, с.44]. Ба ақидаи мо, таснифи пешниҳоднамуда аз диди сохторӣ ва функционалӣ ифодаи хусусияти фарогир доштани иштироки сиёсӣ мебошад. Он дар заминаи таъсири омилҳои гуногун, аз қабili манфиат, шинохти мансубияти шахс ва ғайраҳо иштироки сиёсиро асоснок мекунад. Дар робита ба ин

метавон нуктаи назари Н.П. Денисюкро ёдовар шуд: «Амалҳои сиёсӣ бо ифодаи манфиатҳои гурӯҳҳои гуногун вобастаанд. Аз онҳо, ки кадом идеологияро иштирокчиёни раванди сиёсӣ пайгирӣ мекунанд, масири фаъолияти онҳо муайян карда мешавад, ки онҳо инқилобро мехоҳанд ва ё ислохотро. Дар дилхоҳ низоми сиёсӣ қоидаҳои муайяни бозӣ мавҷуданд, ки иштирокчиёни раванди сиёсӣ онҳоро бояд риоя кунанд» [128]. Ақидаи мазкур собит мекунад, ки воқеан ҳам манфиатҳо асоси иштироки сиёсии шахсро ташкил дода, имкон медиҳанд, ки дар заминаи шинохти мансубияти худ ба ин ё он гурӯҳи иҷтимоӣ ҳадафҳо ва манфиатҳои гурӯҳӣ ташаккул ёбанд.

Олими дигари рус В.А. Мелник дар робита ба масъалаи таҳлилшаванда менависад, ки: «Фаъолияти сиёсӣ шакли дилхоҳи фаъолнокии сиёсӣ – бошуурона ё бешуурона, муташаккил ё номуташаккилро дар бар мегирад, ки дар соҳаи сиёсат ба амал меояд. Ҳамзамон, дар ин мо ягон монеаро барои истифодаи мафҳуми «рафтори сиёсӣ» намебинем, ки тавассути он зухуроте таҷассум мегардад, ки бо воқуниши субъектҳои сиёсат ба таъсирҳои беруна алоқаманд мебошанд. Ҳамин тариқ, «рафтори сиёсӣ» тамоми шаклҳои фаъолнокии субъектҳоро дар сиёсат ифода мекунад. Фард ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ доимо шакли муайяни рафтор доранд, вале на ҳама вақт онҳо фаъолият мекунанд. Агар ин рафтор хусусияти бошуурона ва мақсаднок дошта бошад, пас он амали сиёсӣ аст. Вале агар амали онҳо хусусияти бешуурона ва бе ҳадаф дошта бошад, пас, онро ҳамчун таҷассуми рафтори бешууронаи сиёсӣ маънидод намудан мумкин аст» [40, с.416-429].

Л.С. Санистебан бошад, таърифи зерини иштироки сиёсиро пешниҳод мекунад: «Мафҳуми «иштироки сиёсӣ» барои тавсифи шаклҳои бошууронаи рафтори сиёсӣ истифода бурда мешавад. Зери мафҳуми иштироки сиёсӣ ширкати шахрвандон дар ташаккули ниҳодҳои ҳокимият, эътирофи қонунмандии ҳокимият, ташаккули сиёсате ки аз ҷониби гурӯҳи ҳукмрон амалӣ карда мешавад ва назорати татбиқи он фаҳмида мешавад» [49, с.123]. Мазмунан дар таърифи пешниҳоднамудаи олими зикргардида умумияти ғоявӣ бо ақидаҳои олимони дар зербоби якум овардашуда эҳсос карда

мешавад. Ин умумият дар дарки иштироки сиёсӣ ҳамчун василаи амалигардонии муносибатҳои ҳокимият, иштирок дар ташаккули он ва пешбурди назорат аз болои фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ фаҳмида мешавад.

Таҳлил ва қиёси ду ақидаи зикршуда нишон медиҳад, ки онҳо ба фаҳмишҳо дар дарки масъалаҳои амал ва рафтори сиёсӣ фарқкунанда мебошанд. Иштироки субъекти сиёсат аз рӯйи нишондиҳандаҳои худ рафтори ӯро низ нишон медиҳад. Ҳамзамон бо ин, дар доираи рафтори сиёсӣ субъект амали алоҳидаро ҳам иҷро карда метавонад, ки он метавонад бошуурона ва ё бешуурона бошад.

Сиёсатшиноси тоҷик Муҳаммад Абдурахмон масъалаи иштироки сиёсиро баррасӣ намуда, онро бо фаъолияти сиёсӣ ва рафтори сиёсӣ монанд мешуморад. Аз ҷумла қайд мекунад, ки: «Худи мафҳумҳои фаъолияти сиёсӣ, иштироки сиёсӣ ва рафтори сиёсӣ ба ҳам монанданд ва дар адабиёти илмӣ тавҷаҳ истифода мешаванд. Иштироки сиёсӣ ё амали сиёсӣ ин ҷалби аъзои ҷомеа ба ин ё он шакл ба раванди муносибатҳои сиёсӣ ва ҷамъиятӣ мебошад» [42, с.183]. Ҳамзамон бо ин, қайд намудан мумкин аст, ки амали сиёсӣ натиҷаи ангежаест, ки субъекти сиёсат зери таъсири он метавонад онро содир намояд. Ин амалҳо метавонанд ҳам дар шакли конвенционалӣ ва ҳам ғайриконвенционалӣ содир шаванд.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили мафҳумҳои «иштироки сиёсӣ», «фаъолияти сиёсӣ» ва «амали сиёсӣ» хулоса намудан мумкин аст, ки мафҳумҳои зикргардида ба ҳамдигар дар робитаи зичи сохторию вазифавӣ қарор доранд. Фаъолияти сиёсӣ ҳамчун шакли фаъолияти маънидод карда мешавад, ки иштирок дар идоракунии ҳокимият, фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, ташкил ва гузаронидани чорабиниҳои гуногун, аз қабилӣ ҷамъомаду ҷамъоношҳо, роҳпаймоиҳо, мувоҳидаҳои рӯйрост, ташкил ва баргузори маърақаҳои интихобот, раёйпурсӣ, муроҷиатҳои расмӣ ба мақомоти давлатӣ, таъсиррасонӣ ба онҳо дар раванди қабули қарор, паҳн намудани маълумот дар бораи сиёсати татбиқшаванда, роҳбарии ҳаракатҳои гуногуни иҷтимоӣ сиёсӣ, ҷалби дигарон ба равандҳои сиёсӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Фаъолияти сиёсӣ метавонад вобаста ба муносибаташ ба ҳокимият моҳияти оппозитсионӣ низ дошта бошад. Дар ин ҳолат ҳам мақсади фаъолияти сиёсӣ таъсиррасонӣ ба ҳокимият ва дигаргунсозии муҳити иҷтимоию сиёсӣ мебошад.

Олимон В.М. Юрченко ва В.Ю. Шпак фаъолияти сиёсиро маънидод намуда, қайд мекунанд, ки: «Сохтори фаъолияти сиёсӣ аз маҷмуи шароит ва омилҳои объективӣю субъективӣ иборат мебошад:

- мавҷудияти объект ва субъекти амал;
- муносибати байни онҳо;
- ангега ва усулҳои таъсиррасонии субъект ба объект;
- мақсадҳо ва барномаҳо;
- иҷрои ҳуди амал;
- натиҷаи фаъолият ва назорат аз болои раванди фаъолияти натиҷаҳои он» [97, с.32].

Таҳлили сохтори фаъолияти сиёсии аз ҷониби олимони зикргардида пешниҳодшуда гуфтаҳои болоро дар ин мавзӯ тақвият мебахшанд.

Аз диди функционалӣ маълум мешавад, ки ҳама гуна фаъолияти сиёсӣ тавассути иштироки сиёсии субъекти сиёсат татбиқ гашта, амалҳоеро дар бар мегирад, ки маҳз дар натиҷаи ширкати бевоситаи субъект дар равандҳо ва ҳодисоту зухуроти сиёсӣ ба амал меояд. Яъне, ҷузъи таркибии сохторӣ дар фаъолияти сиёсӣ маҳз иштироки сиёсӣ маҳсуб меёбад. Сатҳи иштироки сиёсӣ аз ин нуктаи назар ифода ва муайянкунандаи сатҳи фаъолияти сиёсӣ низ маҳсуб меёбад.

Амали сиёсӣ бошад, раванди фаъолиятест, ки ҳангоми иштироки сиёсӣ шахс онро ба вучуд меорад. Дар риштаи муносибатҳои сиёсӣ амали сиёсӣ ифодаи ҳаракатҳо ва талошҳои муайяни субъект маҳсуб меёбад, ки дар ҷараёни иштирокаш дар фаъолияти сиёсӣ мушоҳида карда мешаванд. Масалан, оташ задани парчами давлатии кишвари муҳолиф аз ҷониби сарвари ҳизби сиёсии кишвари дигар дар рафти иштирокаш дар роҳпаймоии

эътирозӣ ё таҳқири парчами ҳизби ҳукмрон дар чараёни инқилобҳои ранга ва ғайраҳо. Инҳо ба сифати амали сиёсӣ маънидод карда мешаванд.

Амали сиёсӣ дар аксари мавридҳо хусусияти мушаххас ва алоҳида дошта, амали бошууруна ва мақсадноки шахсони алоҳидаро ҷиҳати таъсиррасонӣ ба вазъи сиёсӣ, раванди қабули қарори сиёсӣ ва фаъолияти мақомоту ниҳодҳои давлатӣ ифода мекунад. Л.С. Санистебан дар ин бора чунин иброз намудааст: «Тибқи таърифи нисбатан паҳншуда амали сиёсӣ даҳолати бошууруна ва ихтиёрии фард ва ё гурӯҳро ба муносибатҳои ҳокимият ва итоати низоми мушаххаси сиёсӣ ифода мекунад» [49, с.123].

Ҳамзамон, ба инобат гирифтани зарур аст, ки ҳамагуна фаъолият маҷмуи амалҳои, ки аз ҷониби субъект амалӣ карда мешавад. Амалҳои сиёсӣ метавонанд ратсионалӣ ва ирратсионалӣ бошанд. Амалҳои сиёсии ратсионалӣ бошууруна, мақсаднок ва дар доираи мақсаду вазифа ва имкониятҳои субъект мебошанд. Амалҳои ирратсионалӣ бошанд, ба эҳсосот асос меёбанд.

Ҳамчунин, амалҳои сиёсӣ метавонанд муташаққил ва ё стихиявӣ бошанд. Онҳо метавонанд қисми раванди сиёсӣ бошанд, ё амали мухтори субъект ва ё гурӯҳи иҷтимоии муайян бошанд.

Назари муосири илми сиёсӣ ба омӯзиши тарҳҳо ва шаклҳои иштироки сиёсӣ диққати ҷиддӣ медиҳад, зеро маҳз тарҳе, ки тавассути он шахс вориди сиёсат мегардад, барои муайян намудани хусусияти минбаъдаи равандҳои сиёсӣ аҳамияти хос дорад. Ҷомеашиноси маъруф М. Вебер навъҳои амалҳои сиёсиро ба таври зайл ҷудо мекунад:

- «амали мақсадноки ақлгароёна, ки барои ба даст овардани мақсадҳои имконпазир анҷом дода мешавад;
- амалҳои арзишии ақлгароёна, ки дар доираи талаботи ба худ пешниҳоднамудаи субъект амалӣ карда мешавад;
- амали аффе́ктивӣ, ки натиҷаи эҳсосот мебошад;
- амали анъанавӣ, ки тавассути одат муайян карда мешавад» [14, с.704].

Нуктаи дигари ҷолиб дар ақидаҳои М. Вебер дар он аст, ки ӯ вобаста ба табиати амалҳои сиёсӣ хусусияти қонунмандии ҳокимиятро муайян мекунад. Дар робита ба ин, олими рус И.С. Голубев қайд мекунад, ки: «Амали иҷтимоии аффеक्टивӣ қонунмандии харизматикӣ, анъанавӣ - қонунмандии анъанавӣ, амали мақсадноки ақлгароёна ва арзишии ақлгароёна қонунмандии қонуниро асос мегузоранд» [127]. Вобаста ба ин, хулоса намудан мумкин аст, ки амали сиёсӣ ҳамчун зинаи нахустини иштирок ва фаъолияти сиёсӣ дар шаклгирии минбаъдаи муносибатҳои сиёсӣ ва равандро нақши муҳим дорад.

Таҳлили вобастагии сохтори мафҳумҳои амали сиёсӣ, иштироки сиёсӣ ва фаъолияти сиёсӣ нишон медиҳад, ки дарёфти умумият ва пайвастагии онҳо баҳри таҳқиқи пурраи масъалаи иштироки сиёсӣ нақши муҳим дошта, имкон медиҳад, ки мавзӯи мазкур ҳаматарафа баррасӣ ва нақши иштироки сиёсӣ дар занҷираи муносибатҳои иҷтимоӣ сиёсии дар ҷомеа мавҷудбуда, дақиқ муайян карда шавад.

Ҷанбаи дигари муҳимми илмӣ масъалаи мазкур дар он аст, ки маҳз дар заминаи амалҳо моделҳои асосии иштироки сиёсӣ муайян ва асоснок карда мешаванд. Вобаста ба ин, яке аз моделҳои маълум ва пазируфта модели либералӣ мебошад, ки онро С. Липсет ва Д. Лернер коркард намудаанд. Моҳияти аслии модели мазкур дар хусусияти демократӣ доштани он мебошад. Ин хосият дар натиҷаи таъмини адолати иҷтимоӣ, аз байн бурдани нобаробарӣ ва рушди мунтазами иқтисодӣ иҷтимоӣ ба амал меояд. Дар заминаи ҳолатҳои бадастомадаи иҷтимоӣ имконияти ниҳодикунории фаъолияти сиёсӣ муҳайё гашта, шахс имкони иштироки озод ва фаъолона бошӯурунаро дар ҳаёти сиёсӣ соҳиб мегардад. Вобаста ба ин С. Липсет чунин қайд мекунад: «Барои он, ки раванди демократикунонии ҷомеа пурра ва босубот бошад, фаъолият ва меъёрҳои сохторҳои нави демократӣ, ки дар масъалаи итоат ба қонун мушкิลӣ доштанд, танҳо баъди даҳсолаҳои рушди бонизомии иқтисодӣ имконпазир мегарданд. Самаранокии бардавоми сохторҳои демократӣ дар навбати худ заминаро барои ташаккули қонуният муҳайё намуда, устувории ҳокимият, аз он ҷумла қоидаи демократии бозиро,

ки шарти асосии системаи сиёсӣ маҳсуб меёбад, таъмин мекунад» [115, с.432]. Ба ақидаи мо, С. Липсет маҳз асоси иқтисодиро барои ташаккули тарзи рафтори демократӣ заминаи бозътимод пиндошта, иҷрои ҳамаи шартҳои иштироки самаранок ва демократии сиёсиро маҳз бо ҳамин омил алоқаманд месозад. Тибқи ин ақида, маҳз рушди бонизоми иқтисодӣ баҳри ташаккули модели либералии иштироки сиёсӣ асос мегардад. Дар натиҷа, субъекти сиёсат бо дарки масъулияти шахрвандии худ дар равандҳои сиёсӣ ширкат меварзад. Дар ин ҳолат омили ҳавасмандкунанда маҳз манфиатҳои иқтисодӣ баромад мекунад.

Модели либералии иштироки сиёсӣ ифодаи баҳамалоқамандии омилҳои иқтисодию сиёсӣ дар раванди иҷтимоишавии шахс низ ба ҳисоб меравад, зеро маҳз дар раванди иҷтимоишавӣ дар шароити мавҷудияти имкониятҳои озоди иқтисодӣ ташаккули озодии ирода низ беҳтар ба вуқӯ мепаёвандад. Аз ин рӯ, дар маънидодкунӣ ва тафсири модели либералии иштирок олимон ба ин нукта диққати ҷиддӣ медиҳанд.

Модели дигари маълум ин модели популистии иштироки сиёсӣ мебошад. Амалҳо ва нишонаҳое, ки ба популизм ҳамчун зухуроти сиёсӣ дар маҷмӯъ хос мебошанд, ба иштироки сиёсӣ низ хосанд. Модели популистӣ асосан ба иштироки бевоситаи шахс ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар равандҳои сиёсӣ алоқаманд буда, яке аз заминаҳои ташаккули бесубботӣ дар ҷомеа мебошад. Олимону таҳлилгарон муайян намудаанд, ки дар раванди амалисозии модели популистӣ иштирокчиён асосан кӯшиш мекунанд, ки ба азнавтақсимкунии захираҳои моддӣ тавассути шиорпардозӣ, назарфиребӣ ва ваъдаҳои зиёди беасосу иҷронашаванда муваффақ гарданд. Чунин тарзи иштирок одатан боиси талаботи зиёд ба ҳокимият, ҳалношуда боқӣ мондани масъалаҳои рӯзмарра, авҷ гирифтани нобоварӣ дар ҷомеа гардад. Таҷрибаи таърихӣ сиёсӣ нишон медиҳад, ки дар аксари ҳолатҳо чунин модели иштирок ба бухрони иштирок оварда мерасонад. Яке аз олимони шинохтаи ғарб Я.В. Мюллер, ки дар самти омӯзиши популизм ҳамчун зухуроти ҷамъиятӣ ва шакли иштироки сиёсӣ таҳқиқотҳои зиёд гузаронидааст, дар

тавсифи популизм менависад: «Дар марҳалаҳои пешазинтихоботӣ популистон кӯшиш мекунанд, ки рақибони сиёсии худро сиёҳ намуда, онҳоро ҳамчун як қисми элитаи ғайриахлоқӣ ва порахӯр нишон диҳанд. Ҳангоми ба сари ҳокимият омадан онҳо қонунмандии муҳолифинро инкор мекунанд. Мантиқи популистӣ талқин мекунад, ки ҳар касе, ки популистонро дастгирӣ намекунад, қисме аз халқ нест. Халқро онҳо ҳамчун воҳиди ягона ва томи боадолат ва тоза меҳисобанд» [44, с.144]. Вале ин ҳама то ба сари ҳокимият омадани онҳо мебошад. Ба ақидаи мо, истифода аз номи халқ, назарфиребӣ тавассути шиорпардозӣ, ваъдаҳои иҷроашон имконнопазир ва ғайраҳо василаи асосии иштироки сиёсии популистӣ маҳсуб ёфта, он таҳдиди ҷиддӣ ба демократия мебошад.

С. Липсет бошад таъкид мекунад, ки: «Популизм ҳоси шахсиятҳои авторитарии аз масири ҷомеа берун, эҳсосотӣ, аз диди равонӣ, бемор, аз диди иҷтимоӣ, ҷудокардашуда, ба шикасту номадиҳои шахсӣ дучоршуда, аз амнияти иқтисодӣ бархӯрдор набуда, камсавод ва содда мебошад» [116, с.432]. Чунин баҳодиҳӣ аз муносибати манфии олим ба чунин шакли иштирок шаҳодат медиҳад. Онро ҳоси шахсони аз диди равонӣ дорон мушкилот мансуб дониста, С. Липсет аз таъсири манфии он ба равандҳои ҷомеа хушдор медиҳад.

Ба ақидаи мо, популизм ҳамчун шакли иштироки сиёсӣ, новобаста ба ҷанбаҳои манфию мусбии худ, дар замони муосир усули васеъ паҳншудаи иштироки сиёсӣ маҳсуб ёфта, қувваҳои гуногун кӯшиш мекунанд, ки аз он чун василаи расидан ба мақсад васеъ истифода баранд. Авҷи зухуроти амалҳои популистиро дар давраҳои интихобот эҳсос намудан мумкин аст. Шакли популистии иштирок ҳам аз ҷониби шахсони алоҳида ва ҳам гурӯҳҳои ниҳодикунонидашуда дар мисоли ҳизбҳои сиёсӣ амалӣ карда мешавад.

Истифодаи модели популистии иштироки сиёсӣ дар замони муосир васеъ ба ҷашм мерасад. Рафторҳои популистонаи сиёсатмадорони сатҳи олӣ, роҳбарони ҳизбҳои сиёсӣ, гурӯҳҳои иҷтимоӣ фазои сиёсии ҷомеаҳоро пур

кардаанд. Масъалаи асосӣ сари он аст, ки чомеаҳо низ дар шинохти популистон муваффақ шуда истодаанд.

Моделҳои маърифатии иштироки сиёсӣ сеюмин намунаи моделҳои иштироки сиёсӣ маҳсуб ёфта, он ҷанбаи кавии равонию иҷтимоӣ дорад. Моделҳои мазкур имконияти медиҳад, ки шахс дар раванди иштироки сиёсӣ пеш аз ҳама ба доираи маълумот ва донишҳои дар бораи раванди сиёсӣ дошташ таъҷиб кунад. Ба ақидаи Г.В. Пушкарёва чор намуди сохторҳои маърифатӣ мавҷуданд, ки баҳри барқароркунии вазъи алоҳидаи соҳаи муносибатҳои сиёсӣ нақши муҳим доранд:

- якум, образҳои сиёсӣ, ки объектҳои дар шуури шахс нақшбастаро инъикос намуда, дорой маъно ва мазмунӣ ҳосса мебошанд;

- дуюм, тасаввуроти сиёсӣ, ки хусусиятҳои анъанавии объектҳои сиёсиро инъикос мекунанд;

- сеюм, сценарияҳои сиёсӣ, ки донишхоро дар бораи хусусияти объектҳо ифода мекунанд;

- чорум, концепсияҳои сиёсӣ, ки ривоятҳо, идеологияҳо, назарияҳои илмӣ сиёсиро дар бар гирифта, имкон медиҳанд, ки тасаввуроти дар бораи тартиботи меъёрии сиёсӣ муттаҳид ва равандиҳои сиёсӣ маънидор карда шаванд [82, с.55-70].

Ҷузъҳои таркибии раванди маърифатӣ, ки ба иштироки сиёсии шахс таъсири бевоситаи худро мерасонанд, баҳри ташаккули маҷмуи муайяни донишҳо ва маълумот, тасаввурот ва арзишҳо, ки дар раванди шаклгирии иштироки сиёсӣ хело муҳиманд, аҳамияти махсус доранд. Ин раванди мураккаб буда, тақозо менамояд, ки дараҷаи муайяни ҳавасмандии шахс низ мавҷуд бошад. Ба ақидаи К.К. Бакулёва: «Тасвири сиёсии олам – низомӣ бисёрсатҳа буда, зинаҳои онтологӣ, заминавӣ ва инструменталиро дар бар мегирад. Сатҳи онтологӣ образҳои рамзӣ ҳокимият ва давлат, заминавӣ - образи сохторҳои ташаккулдиҳандаи олами сиёсӣ ва робитаи байни онҳо, инструменталӣ бошад, тасаввуротро дар бораи моделҳои рафтор инъикос менамояд» [99, с.146]. Аз ин нуқтаи назар сатҳи василавӣ (инструменталӣ)

василаест, ки тавассути он шахс шакли рафтор, аз он ҷумла шакли рафтори сиёсии худро дар муносибат ба ҳокимият, давлат ва сохторҳои дигари сиёӣ муайян мекунад.

Моделҳои маърифатии иштироки сиёӣ ифодаи муносибати бошууронаи субъекти сиёсат ба равандҳои сиёӣ буда, дар асоси дарки моҳият ва мақсади иштирок ӯ ғайбӣ ба он ворид мегардад. Маҷмуи донишҳои дар бораи сиёсат ва ё зухуроти муайяни сиёӣ ҳосилнамудаи шахс василаи самараноки муайян намудани муносибати ӯ ба онҳо мебошад. Чуноне, ки Г.В. Пушкарёва қайд мекунад: «Сиёсат дар тасаввури инсон вобаста ба азхудкунии мафҳумҳо ва рамаҳои дар фарҳанги мазкур қабулшуда, ҳамчун воқеият намудор мешавад. Сохторҳои когнитивии шахсият, ки дар боло зикр гардиданд, ба сифати қисматҳои томи мазмунии донишҳо дар бораи сиёсат баромад мекунанд. Ҳамин тариқ, забон «моддикунонии» падидаҳои воқеияти сиёиро таъмин намуда, барои мо ба сифати объекти дар ҳаёти сиёӣ мавҷудбуда, баромад мекунад. Он тавассути конструкцияҳои рамаию вербалӣ мазмуни хосро ифода менамояд» [82, с.55-70]. Яъне, аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки моделҳои маърифатии иштироки сиёӣ дар заминаи шинохти воқеияти сиёӣ амалӣ гашта, он маҳз объектҳои асосии воқеиро ба инобат мегарад. Дар шинохт ва дарки вазъи зикргардида нақши забон ҳамчун василаи «моддикунонӣ» хеле муҳим аст.

Шинохт ва дарки воқеияти сиёӣ дар заминаи мавҷудияти зухурот ва объектҳои дорои хусусият ва мазмуни сиёӣ имкон медиҳад, ки шахс ҳадафмандона воридаи равандҳои сиёӣ гардад ва манфиатҳои воқеии ҷомеаро ба инобат гирад. Моделҳои маърифатӣ аз моделҳои популистии иштироки сиёӣ бартарихҳои зиёд дорад, зеро дуввумӣ танҳо барои ба даст овардани манфиатҳои худ кӯшиш намуда, воқеияти сиёиро ба инобат намегирад. Баръакс, тавассути назарфиребӣ воқеиятсозии бардурӯғро ҳадафи худ қарор дода, кӯшиш мекунанд, ки ҷомеаро аз воқеияти мавҷуда дур созанд. Дар натиҷа, дар минбаъда кандашавии робитаҳои иҷтимоӣ байни онҳо ва ҷомеа ба вучуд меояд.

Моделҳои навбатии иштироки сиёсӣ бештар моёи арзишӣ дошта, онро ҳамчун модели арзишӣ арзёбӣ мекунад. Маълум аст, ки инсон ҳамчун субъекти асосии сиёсат дар ҳама давраи замон ба доираи муайяни арзишҳои сиёсӣ эҳтиром мегузошт ва дар ҳаёти ҷамъиятӣ кӯшиш менамуд, ки рафтори худро дар доираи онҳо мукаммал ва танзим намояд.

Дар масъалаи муайян намудани моҳият ва мазмуни арзишҳо дар доираи олимони фикри ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Чунончӣ, ба ақидаи Н.О. Лосский: «Арзиш ин зухуроти фарогир, муайянкунандаи маъно ва мазмуни тамоми ҷаҳон, ҳар як зухуроту ҳодисот дар алоҳидагӣ мебошад. Хурдтарин тағйироти ба ҷаҳон воридшаванда, ки аз ҷониби дилхоҳ ҳодим ворид карда мешавад, ҷанбаи арзишии худро дошта, маҳз ба хотири ин ё он лаҳзаҳои арзишӣ қабул карда мешаванд» [32, с.7]. Аз ин ҷо, мазмун ва моҳияти фарогирӣ арзишҳо маълум мешавад. Таваҷҷути онҳо арзишмандии ҳодисоту зухуроти сиёсӣ низ муайян карда мешаванд.

Муҳаққиқ Л.Г. Титова вобаста ба нақши арзишҳо дар ҳалли муносибатҳои низоӣ дар ҷомеа қайд мекунад, ки: «Раванди ногузирӣ вайроншавии арзишҳои замони гузашта, арзишҳои анъанавӣ ва ивазшавии тамоюлҳои арзишӣ – зухуроти ҳаробиовар аст. Дар сатҳи ҷомеа он ҷавҳари фарҳангро фаро гирифта, ба нобудсозии он шуруъ мекунад. Дар сатҳи шахс бошад, ба аз даст додани ҳувият оварда мерасонад» [92, с.21]. Воқеан ҳам, мавҷудияти тамоюлҳои устувори арзишӣ дар ҷомеа нишонаи устувории фарҳанги сиёсӣ ва мавқеъ доштани омилҳои иҷтимоию фарҳангӣ маҳсуб меёбанд. Маҳз таваҷҷути онҳо имкони нигоҳдошт ва ҳифзи худшиносии ҳувияти шахс муҳайё мегардад.

И.А.Поздняков бошад, арзишҳоро вобаста ба сатҳи манфиатнокӣ ва «неку бад» буданашон ҷудо намуда, қайд мекунад, ки: «Инсон мавҷуди бошуур аст. Дар ин замина, яке аз вазифаҳои асосии шуур ин вазифаи арзишию тамоюлӣ мебошад. Эҳтиёҷотро дарк намуда, манфиатҳоро ташаккул дода, инсон (субъекти фаъолият) тамоми ҷизҳоро фарқ мекунад ва аз диди арзишӣ ба тартиб мебарорад (ҳам объектҳои атроф, ҳам

худро, хислатҳои шахсӣ, объекти фаъолият ва воситаи захираҳои мавҷуда): «нек - бад», «фоиданок - зарарнок», «бомаҳсул - бемаҳсул», «дилхоҳ - нофориам», «муҳим - камаҳаммият», «шавқовар - дилгир», «хуб - бад» ва ғайра. Аз ин рӯ, бохиради на танҳо донишҳои ба воқеият наздик, балки баҳои воқеиро низ талаб мекунад» [48, с.50]. Дар ин замина, метавон гуфт, ки мафҳуми «арзиш» ифодаи манфиатбахшӣ, фоиданокӣ, зарур будан ва ғайра мебошанд. Ҳамзамон, бо ин дарки муҳим будани арзишҳо нишонаи ҳиради сиёсӣ низ мебошад, ки барои танзими рафтори инсон дар ҷомеа шароит фароҳам меоварад.

Аз нуктаи назари иштироки сиёсӣ бошад, модели арзишии иштирок ифодаи майли субъекти сиёсат ба иҷрои ин ё он амали сиёсӣ вобаста ба сатҳи арзишмандӣ, манфиатбахшӣ ва зарураташ барои шахс, гурӯҳ ва ҷомеа мебошад. Лозим ба ёдоварист, ки арзишҳои сиёсӣ бо дарназардошти хусусиятҳои ҳамгироии худ имкон доранд тарҳи муайяни рафторро дар ҷомеа муайян намуда, дар ин доира иштироки шахсро дар равандҳои сиёсӣ танзим намояд. Ҷаҳорҷӯбаи муайяншуда мазмун ва моҳияти маҷмуи арзишии пазируфташударо ифода намуда, ҳадаф ва мақсади ниҳии субъекти сиёсатро муайян мекунад. Арзишҳо дар баробари қувваи ҳамгирӣ доштанишон, инчунин неруи бузурги сафарбаркунӣ низ доранд. Вобаста ба умумиятҳои иҷтимоӣ ва шахси алоҳида дар заминаи дарки зарурати онҳо дар сиёсат кӯшиши иштирок намуданро мекунанд.

Нақши арзишҳоро дар муайян намудани тамоюлҳои сиёсӣ дар ҷомеа таҳлил намуда, Л.Г.Титова қайд мекунад, ки: «Бе тамоюлҳои маъмулии арзишӣ инсон эҳсоси устувории ҳастиро аз даст дода, бе тақдире мемонад, ки онро дар эътиқодот ва меъёрҳои азхудкардааш ёфта буд.» [93, с.16]. Аз ин нуктаи назар, арзишҳо ба сифати меҳвари муайянкунандаи самти ҳаракати иҷтимоӣ барои шахс баромад мекунад. Неруи сафарбаркунандагӣ, роҳнамоӣ ва ҳамгироии қавии арзишҳо низ маҳз дар ҳамин ифода меёбад.

Ба ақидаи мо, маҳз тамоюлҳои арзишӣ ба инсон имкон медиҳанд, ки мақсаднокии иштироки худро дар сиёсат муайян ва асоснок намояд.

Дар шароити рушди ҷомеаи демократӣ муҳимтарин арзишҳо ҳуқуқҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии шахс баромад мекунад. Дар доираи арзишҳои зикргардида сатҳи ҳавасмандии шахс ҷиҳати иштирок дар сиёсат боло меравад. Дар натиҷа ҳавасмандӣ ҳамчун омил муҳим дар шаклгирии иштироки арзишии субъекти сиёсат баромад мекунад.

Раванди иштироки сиёсӣ на ҳама вақт дар доираи моделҳои зикргардида амалӣ мегардад. Он ҳамчунин метавонад хусусияти бухронӣ низ дошта бошад. Вобаста ба ин модели бухронии иштироки сиёсӣ низ чудо мешавад.

Одатан дар илми муосири сиёсатшиносӣ ба ҳайси бухрони иштироки сиёсӣ вазъи хоссаеро маънидод мекунад, ки дар он элитаи ҳукмрон монеаҳои сунъиро ҷиҳати иштироки фаъоли гурӯҳҳо дар сиёсат ва равандҳои сиёсӣ эҷод мекунад. Ин монеаҳо метавонанд ба хоҳири пешгирии талаботи онҳо вобаста ба ҳокимият ва ё ширкат дар идоракунии он бошанд. Ҳамзамон бо ин, амали мазкур метавонад ба хоҳири таъмини субот, амният, ягонагии марзу бум дар шароити васеъшавии иштироки сиёсии шахрвандон бошад.

Бархе бухрони иштироки сиёсиро ҳамчун «ноқобилии элитаи ҳукмрон ҷиҳати ташкили шароитҳои ниҳодӣ барои танзими талаботи рузафзуни аҳоли ҷиҳати иштирок дар равандҳои сиёсӣ, ки аз ҷониби гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ пешниҳод мешаванд» [137, с.3], маънидод мекунад. Чунин ҳолатҳо одатан дар шароитҳои дигаргунсозии куллии ҳаёти ҷомеа ба вуҷуд меоянд. Авҷ гирифтани талошҳо барои иштироки фаъолона аз ҷониби аҳоли бо якҷанд омилҳо, аз ҷумла табодули иттилоот, танзими фаъолияти худ ва таъсиррасонӣ ба ҳокимият амалӣ мешаванд. Чунин вазъ баҳри фаъолгардии мақсадноки гурӯҳҳои гуногуни сиёсӣ қулай буда, онҳо баҳри таҳкими мавқеи худ дар низоми мавҷудаи муносибатҳои сиёсӣ талош менамоянд. Дар ин ҳолат ҳокимиятро зарурат пеш меояд, ки баҳри ҳифзи худ чораҳои гуногуни муҳофизатиро амалӣ ва сатҳи бухрони сиёсиро паст намояд.

Олими дигари рус А.В. Глухова дар сар задани бухрони иштироки сиёсӣ элитаҳоро сабабгор мешуморад. Ба андешаи ӯ: «Моҳияти он дар

ноқобилии низоми сиёсии ҷомеаи давраи гузариш мебошад, ки ҳамгирӣ ва татбиқи манфиатҳои ихтилофноки гурӯҳҳои гуногун ва талаботи онҳоро таъмин карда наметавонад. Монеаи асосии ҳамгироии гурӯҳҳои нави иҷтимоӣ дар низоми нави сиёсӣ худҳолии элитаи ҳукмрон буда, метавонад радикализатсияи талаботи қувваҳои иҷтимоии аз сиёсат дуркардашуда ва эътирози ғайриниҳодии онҳоро ба вучуд оварад» [18, с.57]. Маҳз дар ҳамин ҳолат, иштироки сиёсӣ метавонад хусусияти эътирозӣ ва низоовар дошта бошад. Аз ин рӯ, дарки масъулият аз ҷониби элитаи сиёсӣ дар масъалаҳои зикргардида муҳим мебошад.

Вобаста ба ин, олимони гуногун роҳҳои мухталифи ҳалли масъаларо пешниҳод менамоянд. Чунончӣ, гурӯҳи олимони пешниҳод мекунад: «Барои бартараф намудани бӯҳрони иштироки сиёсӣ режими ҳукмрон бояд дигаргунӣ, ки метавонанд воқунишҳои вазнин пеш оваранд, паҳш накунад. Принципи баробарии иштироки сиёсии гурӯҳҳои гуногунро риоя намояд. Ҳамзамон, бо ин, қўшиш кунад, ки ихтилофҳои назари мавҷуда байни гурӯҳҳои гуногун то ба сатҳи низоъ рафта нарасанд. Ҳокимият бояд ба қоидаҳои бозии пешниҳоднамудаи худ риоя кунад, роҳҳои ҳукуқии баромад аз вазъиятро ҷустуҷў намояд, ғоя ва арзишҳои муттаҳидкунандаи ҷомеа ва давлатро ҷонибдорӣ намояд» [145]. Ба ақидаи мо низ, раванди мазкур бояд ба ғоидаи ҷамъият истифода бурда шавад. Дар ин роҳ амалӣ намудани ҳамкориҳои нерӯҳои ҳалкунандаи сиёсӣ, ҳамақидагии давлат ва ҷомеа тавассути ташкили муколамаи сиёсӣ зарур мебошад.

Дар масъалаи бӯҳрони иштироки сиёсӣ С. Хантингтон дар асари худ «Тартиботи сиёсӣ дар ҷомеаҳои дигаргуншаванда» ба масъалаи модернизатсия дахл намуда, ҳолати муҳиммеро мавриди таҳлил қарор додааст, ки маҳз ба масъалаи танзими бӯҳрони иштироки сиёсӣ дахл дорад. Аз ҷумла, ӯ қайд менамояд, ки: «Дар Марокко, Эрон, Эфиопия, Либия, Афғонистон, Арабистони Саудӣ, Камбоджа, Непал, Қувайт ва Тайланд монархияҳои анъанавӣ дар нимаи дуюми асри XX ба мушкилоти вобаста ба модернизатсия рӯ ба рӯ шуданд. Дар назди системаҳои сиёсии зикршуда

масъалаи дугона меистод: аз як тараф онҳо бояд бо мақсади татбиқи минбаъдаи ислоҳоти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангию сиёсӣ мутамарказонии ҳокимиятро дар дасти монарх пурзӯр менамуданд: аз тарафи дигар ин мутамарказонӣ раванди ба низоми анъанавии ҷомеа ворид намудани нерӯҳои нави сиёсиро, ки модернизатсия ба вучуд оварда буд, мушкил мегардонид. Амалан барои ворид шудани ин гурӯҳҳо ба низоми сиёсӣ бояд монархия аз байн бурда мешуд. Дар назди монарх масъалаи ҷиддӣ меистод: оё ӯ метавонист қурбонии дастовардҳои худ гардад?» [57, с.480]. Дар чунин ҳолат хоҳу нохоҳ масъалаи бӯҳрони иштироки сиёсӣ пеш меояд. Агар монарх хоҳад раванди минбаъдаи устуворгардонии ҳокимияти худро давом диҳад, ӯ бояд аз ҷораҳои муайяни маҳдудсозанда истифода барад. Вобаста ба имконият ва роҳҳои бартараф намудани бӯҳрони иштироки сиёсӣ дар вазъияти зикршуда, С. Хантингтон се стратегияи имконпазиро пешниҳод менамояд: «Якум, ӯ метавонад таъсири ҳокимияти монархиро маҳдуд намуда, роҳи бунёди монархияи конституциониро пеш гирад, ки дар он ҳокимият ба халқ, ҳизбҳо ва парлумон тааллуқ дорад; дуюм, мумкин аст кӯшишҳои бошууруна дар самти таъмини тавозуни ҳокимияти монарх ва халқ амалӣ карда шаванд. Сеюм, ин ки монархия метавонад ба сифати сарчашмаи асосии ҳокимият дар низоми сиёсӣ нигоҳ дошта шуда, таъсири харобиовари васеъшавии шуури сиёсиро кам намояд» [57, с.480]. Таҳлили роҳҳои пешниҳоднамудаи С. Хантингтон нишон медиҳад, ки дар ҳама ҳолат ҳокимият қудрат дорад ва бо истифода аз василаҳои муайяни сиёсӣ ҳуқуқи бӯҳрони иштироки сиёсиро бартараф намояд. Дар ҳолати зикргардида низ вариантҳои мувофиқ пешниҳод мешаванд, интихоб аз ҳокимият вобаста мебошад.

Таҷрибаи сиёсӣ ва назарияҳои илмӣ собит намудаанд, ки дар бисёр мавридҳо таҳдиди аз даст рафтани нуфуз, таъсир ва қудрат ҳокимияти сиёсиро водор месозад, ки аз роҳҳои дигар, аз он ҷумла василаҳои авторитарӣ истифода барад. Чунин ҳолат, истифодаи қувваи ҳарбӣ, маҳдудсозӣ тавассути қонун ва мутамарказонии қатъии ҳокимияти сиёсиро пешбинӣ менамояд.

Василаи зикргардида, мутаассифона, дар ҷаҳони муосир васеъ паҳн шуда истодааст. Хусусан марҳалаи паҳншавии пандемияи COVID-19 ва давраи баъдиковидӣ таҳаввули ҷиддиро дар масъалаи мазкур пеш овард. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҷораҳои зиддиковидӣ дар аксар кишварҳо боиси сар задани иштироки эътирозии шаҳрвандон гашта, ба муқобили ҷораҳои маҳдудкунанда зиддияту ихтилофҳои назар дар ҷомеаҳо хеле зиёд буданд. Сиёсати «сифр кофид» боиси норозигиҳои ҷиддии аҳоли дар шаҳрҳои калонтарини Чин, аз қабилҳои Пекин, Шанхай, Нанкине, Чэнду, Ухане моҳи ноябр декабри соли 2022 гашта, боиси ташаккули ҷунин мафҳум, аз қабилҳои «инқилоби варақҳои сафед» ё «Инқилоби А4» гашт. Лозим ба ёдоварист, ки сиёсати «сифр-ковид» баргузориҳои ташхиси тестии сартосарӣ ва инзивоҳои дурударозро пешбинӣ менамояд. Ҳарчанд андешидани ҷораҳои ҷиддӣ ва қатъӣ дар ин самт имкон дода бошанд, ки Чин дар масъалаи бартараф намудани паёмадҳои пандемия тезтар муваффақ шуда бошад ҳам, дар ҷомеа норозигӣ дар ин масъала хеле зиёд буд.

Ба мавҷудияти бӯҳрони иштироки сиёсӣ нигоҳ накарда, Чин аз василаҳои ҳарбӣ, меъёрӣ ва маҳдудсозии сартосарӣ ё худ василаҳои авторитарӣ хеле васеъ истифода бурд. Вале дар ин ҷо ҳангоми баҳодиҳии рафтори ҳокимият, ба ақидаи мо, мебояд, аз мавқеи афзалияти манфиатҳои миллӣ муносибат намуд, зеро моҳият ва аҳаммияти масъала тақозо менамояд, ки барои мақсаднок татбиқ намудани ҳадафи зикргардида, ҳокимият бояд қавӣ ва ҷиддӣ бошад.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили моделҳои гуногуни иштироки сиёсӣ ҳулоса намудан мумкин аст, ки субъекти сиёсат дар заминаи таъсири омилу сабабҳои гуногун ворида равандҳои сиёсӣ гашта, муносибати худро ба ҳокимият ва раванди қабули қарорҳои сиёсӣ муайян менамояд. Илм ва таҷрибаи сиёсӣ собит намудааст, ки моделҳои зикргардида хусусияти мутлақи мазмунӣ ва функционалӣ надошта, метавонанд дар шакли омехта низ мушоҳида шаванд. Субъекти сиёсат вобаста ба манфиат ва сатҳи шууру

фарҳанги сиёсии худ метавонад дар ин ё он шакл иштироки сиёсии худро амалӣ намояд.

Масъалаи дигари муҳимме, ки дар таҳлили сохтори иштироки сиёсӣ муҳим аст, ин иштирок вобаста ба теъдоди иштирокчиёни раванди сиёсӣ мебошад. Аз рӯйи ин нишондиҳанда метавон иштироки фардӣ (индивидуалӣ), гурӯҳӣ ва оммавию ҷудо намуд.

Иштироки сиёсии фардӣ ширкати шахсро дар фаъолияти ҳизби сиёсӣ, овоздиҳӣ дар интихобот, ба сифати номзади мустақил, ба сифати сарвари сиёсӣ, иштирок накардан дар равандҳои сиёсӣ ва ғайраҳо дар бар мегирад. Вобаста ба шакли охири зикргардида К.К. Бакулева саривақтӣ қайд мекунад, ки иштироки фардӣ метавонад дар шаклҳо ва бо таъсири омилҳои гуногун амалӣ шавад: «1) хоричшавии пурра аз муносибатҳои сиёсӣ, ки бо сатҳи пасти рушди ҷамъиятӣ вобаста мебошад; 2) хоричшавии сиёсӣ ҳамчун натиҷаи сатҳи пасти муташаққилии низоми сиёсӣ дар маҷмӯъ, самаранокии пасти робитаи байни низом ва ҷомеаи шахрвандӣ, ноумедӣ аз ниҳодҳои сиёсӣ; 3) апатияи сиёсӣ ҳамчун шакли инкори низоми сиёсӣ; 4) бойкоти сиёсӣ ҳамчун шакли эътироз бар зидди низоми сиёсӣ» [99, с.146].

Иштироки сиёсии гурӯҳӣ бошад, ширкати шахсро дар ҳаёти гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ ва сиёсӣ пешбинӣ менамояд. Иштироки сиёсии гурӯҳӣ бо фаъолияти ташкилотҳои сиёсӣ ва гурӯҳҳои фаъоли сиёсии шахрвандон алоқаманд мебошад. Манфиатҳои умумии сиёсӣ, арзишҳо, меъёрҳо ва тамоюлҳои ғоявӣ омилҳои муҳими таъмини иштироки сиёсии гурӯҳӣ мансуб меёбанд. Иштироки сиёсии гурӯҳӣ баргариҳати муайяни худро дошта, имкон медиҳад, ки мавқеи ҷомеа вобаста ба қарори сиёсии қабулшаванда дар сатҳи нисбатан баланд арзёбӣ гардад. Чуноне ки Д.В. Тринов қайд мекунад: «Муттаҳидшавӣ дар муносибатҳои сиёсӣ ба васеъшавии таъсири иштироки сиёсӣ барои ҷомеаи шахрвандӣ мусоидат намуда, танҳо дар шароити мавҷуд будани озодии изҳори иродаи фард имконпазир аст. Бо ин маънӣ, тамоми нафароне, ки худро ҳамчун субъектони фаъоли амал нишон медиҳанд, ҳамчун умумияти сиёсӣ ва ё ҷомеаи

шаҳрвандӣ пазируфта мешаванд» [110, с.32]. Иштироки гурӯҳӣ нишондиҳандаи хусусияти режими сиёсии давлат низ мебошад.

Иштироки сиёсии оммавӣ ширкати васеи оммаи аҳолиро дар раванди қабули қарори сиёсӣ ва равандҳои сиёсӣ ифода мекунад. Ширкати шаҳрвандон дар интиҳобот ва раъйпурсӣ, инчунин дар намоишҳои эътирозӣ, табaddулотӣ давлатӣ ва инқилобҳо низ ба қатори иштироки сиёсии оммавӣ ворид мешаванд. Вале ҳар кадоме аз шаклҳои нишондодашуда вобаста ба хусусиятҳои худ фарқ мекунанд. Чунончи, интиҳоботу раъйпурсӣ ба масъалаи ташаккули ниҳодҳои давлатӣ ва ислоҳоти муайяни сиёсӣ иҷтимоӣ дар давлат дахл дошта, асосан моҳияти нигоҳдорандагии низомии сиёсиро соҳиб мебошанд. Намоишҳои эътирозӣ инқилобҳо бошанд, дар шаклҳои ғайрирасолишта ва ҳатто зӯроварона амалӣ мешаванд. Моҳияти инқилобҳо тағйир додани низомии мавҷудаи сиёсӣ мебошад.

Дар муайян намудани шаклҳои иштироки сиёсӣ – иштироки бавосита ва бевоситаро низ чудо мекунанд. Таснифоти мазкур вобаста ба сатҳи иштироки субъекти сиёсат дар раванди қабули қарор гузаронида мешавад. Агар иштироки бевосита ширкати бевоситаи шахсро дар назар дошта бошад, пас, иштироки бавосита ширкати шахсро тавассути вакилони интиҳобкардаи худ ифода менамояд, ки яке аз намунаҳои паҳншудаи он демократияи намоёндагӣ мебошад.

Дар таснифи шаклҳои иштироки сиёсӣ тарзи конвенсионалӣ ва ғайриконвенсионалӣ низ мавқеи хос дорад. Иштироки конвенсионалӣ иштироки дар доираи қонун ва меъёру анъанаҳо муайяншударо дар назар дорад. Ширкати ғайриконвенсионалӣ бошад, бойкот намудани интиҳоботҳо, пешниҳоди петицияҳо, иштирок дар митингу намоишҳои эътирозӣ, бастани роҳҳои асосӣ ва дигар инфрасохтори коммуникатсионӣ, иштирок дар корпартоиҳо, гуруснанишинӣ, ғасби биноҳо иншоот, иштирок дар табaddуллоту шӯришҳо ва ғайраро дар бар мегирад.

Дар масъалаи таснифи иштироки сиёсии ғайриконвенсионалӣ таҳқиқотҳои зиёд мавҷуданд. Аз ҷумла, олим Я. Ламприану сохтори шакли

зикргардидаи иштироки сиёсиро таҳлил намуда, онро ҳамчун сохтори мураккаб арзёбӣ менамояд. Вобаста ба ин, қайд мекунад, ки «Иштироки сиёсии ғайриконвенционалиро ба ду гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст: иштироки сиёсии ғайрирасмӣ (иштироки ғайрирасмӣ дар митингу намоишҳо); фаъолияти экстремистӣ, ки дар худ амалҳои зӯроваронаро ифода мекунад; шаклҳои алтернативии иштироки сиёсӣ, ки шакли якҷонибаи муносибатро ба ниҳодҳои расмӣ ифода мекунад» [114, с.21]. Таснифи пешниҳодшуда то сатҳи муайян баҳри мушаххас намудани моҳияти иштироки ғайриконвенционалӣ мусоидат намуда, ҷанбаҳои гуногуни онро мушаххас мекунад.

Олими дигар Е.Н. Мюллер иштироки ғайриконвенционалиро аз диди ҳуқуқӣ маънидод менамояд. Дар чунин ҳолат асоси фарқиятро байни иштироки конвенционалӣ ва ғайриконвенционалӣ дар мутобиқ будан ва ё набудани онҳо ба қонун мебинанд. Аз ин нуктаи назар иштироки сиёсӣ метавонад қонунӣ ва ғайриқонунӣ бошад. Ҳамзамон, бо ин, иштироки сиёсиро ба иштироки демократӣ тасниф мекунад, ки ҳам шакли конвенционалӣ ва ҳам шакли ғайриконвенционалии фаъолияти қонунӣ ва ҳам фаъолияти ба зӯроварӣ асосёфтаре ҷудо мекунад [117, с.16]. Чунин маънидодкунӣ аз мазмуни мураккаби иштироки ғайриконвенционалӣ шаҳодат медиҳад, зеро ҳамон як амал метавонад ҳам ба сифати иштироки конвенционалӣ дар доираи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд маънидод шавад (масалан, иштирок дар намоиши иттифоқҳои касаба вобаста ба баланд бардоштани музди меҳнат ё кам кардани соати корӣ) ва ҳам ғайриконвенционалӣ, вақте, ки ба муқобили чораҳои зиддиковидӣ тариқи эътироз ширкат меварзанд. Яке аз шаклҳои эътирофшудаи иштироки ғайриконвенционалӣ эътирози сиёсӣ мебошад.

Олими рус И.А. Савченко масъалаи эътирози сиёсиро маънидод намуда, менависад, ки: «Мазмуни мафҳуми «эътироз» зухуроти нисбатан васеъро дар бар мегирад. Ба эътирози сиёсӣ чунин амалҳо, аз қабилӣ «эътироф накардан», «инкор кардани» тамоми принципҳои ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ, норозигӣ аз

тартиби мавҷуда ва ниҳодҳои ҳокимият дар умум, ба муқобили тамоюлҳои муайяни сиёсат ва усулҳои татбиқи онҳо баромад намудан, дохил мешаванд. Яке аз хусусиятҳои мазмунии эътирози сиёсӣ усули «ғайрианъанавии» он мебошад, ки аз сарҳади ғаъолияти ҳаррӯзаи сиёсӣ берун мешавад. Бо ин маъно, дилхоҳ шакли эътирози сиёсӣ, ҳатто агар дар доираи қонун ҳам содир шавад, ба тартиботи мавҷуда таҳдид дошта, аз намоёндагони ҳокимият андешидани чораҳои саривақтӣ ва заруриро тақозо менамояд» [139]. Омилҳо ва шароити сабабҳои сар задани эътирози сиёсӣ асосан дар ғаъолияти элита ва ҳокимияти сиёсӣ пинҳон мебошанд. Қабули қарори нодурусти сиёсӣ, татбиқи нодурусти қарори сиёсӣ, риоя нагардидани адолати иҷтимоӣ, поймол шудани ҳуқуқи манфиатҳои қонунии гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ ва ғайраҳо метавонанд боиси сар задани эътирози иҷтимоӣ дар ҷомеа гарданд.

Тавре ки пажӯҳишгари рус Е.В. Ефанова қайд мекунад: «Эътироз ин рафтори сиёсӣ, шакли иштироки сиёсии шахс ва ё гурӯҳ вобаста ба амалинамоии ҳокимияти сиёсӣ, ҳимояи манфиатҳои худ тавассути амал ва ё беамалист» [80, с.30]. Таърифи зикргардида боз як хусусияти дигари эътирози сиёсиро ошкор месозад. Дар баробари амал он беамалиро низ пешбинӣ мекунад. Яъне эътирози сиёсӣ дар шакли инкор қардан низ метавонад ифода ёбад. Намунаи он метавонад апатия ва абсентеизм бошад.

Апатияи сиёсӣ намунаи бегонашавии шахс аз сиёсат мебошад. Ноумедӣ аз ғаъолияти ҳокимият, эътимод надоштан ба амалҳои он, норозигӣ аз раванди қабули қарорҳо, бетарафӣ вобаста ба масъалаҳои сиёсии ҷомеа ва ғайра нишонаҳои амиқи апатияи сиёсӣ мебошад. Шахс дар чунин ҳолат аз ҳама равандҳои сиёсӣ ва умуман ҳаёти ҷомеа худро дур мегирад. Апатияи сиёсӣ зухуроти хатарнок барои ҳокимияти сиёсӣ маҳсуб меёбад. Он ифодаи қандашавии муносибат ва робитаҳо дар заминаи нобоварӣ ва надоштани эътимод ба ҷаҳони ҳокимият ва субъектони сиёсат мебошад. Ҳокимияте, ки аз дастгирии субъектони сиёсат баҳравар нест, ояндаи неқ дошта наметавонад.

Абсентеизм шакли рафтори сиёсест, ки ба иштирок нақардан дар маърақаҳои оммавии электоралӣ хос мебошад. Ин шакли иштироки сиёсӣ

ҳамчун беамалии сиёсӣ маънидод гашта, хоси аксар ҷомеаҳо мебошад. Хусусан тарзи иштироки мазкур дар байни ҷавонони кишварҳои гуногун васеъ паҳн шудааст. Он шакли бошууронаи дасткашӣ аз иштирок дар маъракаҳои сиёсӣ мебошад.

Ба ақидаи Р.Инглхарт: «Шаклҳои анъанавии иштирок, овоздихӣ, иштирок дар интиҳобот таъсирнокии худро мунтазам аз даст медиҳанд. Аз ҷамин сабаб ҳам ба ҷойи онҳо бояд низоми нисбатан мураккаби иштироки сиёсӣ ташаккул ёбад» [81, с.32]. Зумрае аз олимони, ба мисли Р.Инглхарт абсентеизмро раванди маъмулӣ медонанд. Ба ақидаи онҳо, бо рушди ҷомеа бояд шаклҳои иштирок дар ҳаёти сиёсӣ низ бояд мураккаб гарданд, зеро амалҳои содда дигар барои иштирокчиёни раванди сиёсӣ ҷолиб нестанд.

К.И. Арбини́на ҳам ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, чунин менависад: «Саркашии бошууронаи интиҳобкунандагон аз овоздихӣ дар интиҳобот таҷрибаи паҳншуда дар таҷрибаи интиҳоботи ҷаҳонӣ мебошад. Барои давлатҳои демократӣ иштироки садфоида дар интиҳобот хос нест» [76, с.214]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки абсентеизм ҳамчун тарзи иштироки маъмулӣ дар таҷрибаи сиёсии муосир ҷой дошта, онро ҳатто то як дараҷа дар доираи қонуниятҳои рушди ҷомеа мақбул эътироф мекунанд. Ин ҳолат ба сатҳ ва шакли фарҳанги сиёсии дар ҷомеа мавҷуда низ робитаи бевосита дорад. Ҷамин ҳолат боиси он гаштааст, ки иштирок дар интиҳобот дар зиёда аз 20 кишвари дунё на ҳамчун ҳуқуқ, балки уҳдадорӣ қабул шудааст. Дар ин замина иштироки шаҳрвандон дар интиҳобот тариқи ҳатмӣ амалӣ карда мешавад. Иштирок накардан дар ин маъракаи муҳимми сиёсӣ дар кишварҳои зикргардида ҷавобгари ро пешбинӣ мекунад.

Агар вобаста ба ин масъала ба воқеияти Тоҷикистон назар афканем, пас мушоҳида менамоем, ки сатҳи баланди иштироки интиҳобкунандагон дар интиҳобот яке аз нишонаҳои шакли фаъоли рафтори сиёсии онҳо мебошад. Масалан, дар интиҳоботи парлумонии солҳои 1995 - 84%, 2000 - 93,4%, 2005 – 93,2%, 2010- 85,2%, 2015 - 87,7%, 2020 - 86,4% ва 2025 – 85,3% мардум дар онҳо иштирок намуданд [135].

Е.Н. Максимова бошад, таъсири эътирози сиёсиро ба суботи чомеа аз шакли он вобаста меонад. Дар ин бора ӯ қайд мекунад: «Зери мафҳуми эътирози сиёсӣ воқуниш ва ё таъсиррасонии манфии шахс (гурӯҳ) ба вазъи сиёсии дар чомеа ташаккулёфта ва ё амали мушаххаси ҳокимиятест, ки ба шахс ё гурӯҳ дахл дорад. Ҳамин тариқ, эътироз метавонад дар сатҳи вербалию эҳсосӣ ва инструменталӣ ифода ёбад. Сабаби бесуботии системаи сиёсӣ бевосита эътирози инструменталӣ мебошад. Эътирози вербалию эҳсосӣ на ҳама вақт хусусияти партисипаторӣ дошта, ба асосҳои суботи чомеа таъсир мерасонад» [85, с.106]. Эътирози сиёсӣ дар кадом шакле, ки набошад, ҳамчун намунаи иштирок ва рафтори сиёсӣ қудрати таъсиррасонӣ ба вазъи умумии сиёсиро доро мебошад. Таҷрибаи сиёсии ҳамагӯза нишон медиҳад, ки эътирозҳое, ки ҳосияти давомдор мегиранд, ба бесуботии сартосарӣ, инқилобҳои гуногун, аз он ҷумла инқилобҳои ранга ва ҳатто дар ниҳояти қор ба ҷангҳои шахрвандӣ ҳам оварда мерасонанд.

Дар замони муосир технология ва усулҳои ҷадиди нишон додани эътирози сиёсӣ амалӣ шуда истодаанд. Рушди технологияҳои иттилоотӣ таъсири бевоситаи худро ба раванди рушди технологияҳои сиёсӣ дар маҷмӯъ расонида истодааст. Ҳамин аст, ки гурӯҳҳои иҷтимоӣ кӯшиш мекунанд бо истифода аз онҳо роҳу воситаҳои самарабахшӯ камхарҷи пешбурди фаъолияти сиёсиро амалӣ намоянд. Чуноне, ки А.Зайтсева қайд мекунад: «Лаҳзаи дигари технологияи амали эътирозӣ ин шакл ва усулҳои амал мебошад. Имрӯзҳо ба шаклҳои анъанавии эътирози сиёсӣ – митингу корпартоӣ, пикету намоишҳо инчунин шаклҳои сахнасосишуда, аз қабيلي флешмобҳо, хеппингҳо ва перформансҳо илова шудаанд, ки дар чомеаи муосир хеле васеъ истифода бурда мешаванд» [22]. Инҳо шаклҳои нави ташкили эътирозҳо мебошанд, ки рушди чомеаи иттилоотӣ онҳоро имконпазир гардондааст. Интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ заминаи фарохро баҳри ташкили чунин шакли иштироки сиёсӣ муҳайё намудааст.

Моҳияти ин васила ва шаклҳои баёни эътироз дар хусусияти ташкил ва баргузори онҳо мебошад. А.Зайтсева дар заминаи таҳлилҳои худ аз нигоҳи

технологӣ якчанд бартариҳои ин усулҳоро чудо мекунад: «Ба онҳо метавон сатҳи баланди ташкилӣ ва камхарчиашонро шомил намуд, ки бо истифодаи захираҳои нисбатан ками молиявӣ инсонӣ сатҳи баланди расонаии онҳо таъмин карда мешавад. Бо ҳамин роҳ эътирозчиён имкон пайдо мекунанд, ки худро муаррифӣ намуда, диққати ҷомеаро ба масъалаҳои муайяни иҷтимоӣ сиёсӣ ҷалб намоянд» [22]. Мутаассифона, таҷрибаи сиёсӣ нишон дода истодааст, ки истифода аз василаҳои шабакавӣ боиси суръатбахшии равандҳои сиёсии эътирозии сунъӣ ташкилкардашуда ҳам гашта истодааст. Ҳолати мазкур на танҳо вазъи кишварҳои алоҳида, балки минтақаҳоро низ тағйир дода истодааст.

Таҷрибаҳои амалии сиёсӣ нишон медиҳанд, ки ин шакли усулҳои баёни эътироз бештар ба расонаҳо нигаронида шуда, доираи муайяни таъсиррасонии худро тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ шакл медиҳанд. Ҳамин аст, ки шабакаҳои иҷтимоӣ дар раванди паҳншавии эътирозҳои сиёсӣ, бахусус «инқилобҳои ранга», нақшу мақоми хос доранд. Тавассути истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ руҳияи эътирозӣ дар ҷомеа устувор гашта, боиси ба майдонҳо баровардани одамон мегардад. Ин ҳолатро таҷрибаи «инқилобҳои ранга» дар кишварҳои гуногун собит месозад.

Масъалаи дигаре, ки таҳлили он хеле муҳим мебошад, омӯзиши ҷанбаҳои функционалии иштироки сиёсӣ мебошад. Дар илми муосири сиёсӣ иштироки сиёсӣ функсияҳои гуногунро иҷро мекунад.

Яке аз нахустин ва муҳимтарин функсияҳои он иҷтимоишавии сиёсӣ мебошад. Иштироки сиёсии шахс дар заминаи дарки арзишҳо ва мавқеи ӯ дар ҳаёти сиёсии ҷомеа амалӣ гашта, ҳамзамон, ифодаи сатҳи иҷтимоишавии ӯ низ мебошад. Таҳлили шаклҳои иҷтимоишавӣ, аз ҷумла мутавозин, плюралистӣ, низоӣ ва гегемонистӣ худ ифодаи шаклҳои иштироки сиёсии шахс низ баромад мекунанд. Шакли мутавозини иҷтимоишавӣ ифодаи мавҷудияти шакли муътадили муносибатҳои сиёсӣ ва дар ин замина иштироки сиёсии шахс маҳсуб ёфта, аз ташкили фаъолияти самараноки ҳокимият дарак медиҳад. Шахс бошад дар чунин муҳит имкон дорад шакли

зарурии иштироки сиёсиро интихоб ва амалӣ намояд, зеро низоми мавҷудаи меъёрҳо, арзишҳо ва анъанаву шаклҳои рафтори дар ҷомеа қабулшуда ба ташаккули шахсияти ӯ таъсири бевосита мерасонанд.

Тарзи иҷтимоишавии плюралистӣ дар муҳити гуногунии фарҳангию этникӣ ташаккул ёфта, дар чунин муҳит азхуд намудани доираи арзишӣ ва меъёрии васеъ тақозо мегардад. Вобаста ба ин, яке аз масъалаҳои муҳим интихоби масири созиш мебошад, ки имкон медиҳад, шахс дар муҳити созгори иҷтимоӣ сиёсӣ бо намояндагони дигар фарҳангҳо фаъолият дошта бошад. Чунин тарзи иҷтимоишавӣ малакаҳои зиндагӣ дар муҳити гуногуни арзиширо ба шахс омӯхта, баҳри тақомули шахсияти ӯ мусоидат менамояд. Дар заминаи аз худ намудани чунин арзишҳо ва меъёру анъанаҳо иштироки сиёсии шахс дар равандҳои гуногуни минбаъдаи ҷомеа мутобиқ ба меъёрҳои демократӣ мебошад.

Вобаста ба ин шакли иҷтимоишавии низоӣ ҳаминро қайд намудан зарур аст, ки дар ҷомеа доимо омилҳо ва заминаҳое мавҷуданд, ки боиси пайдоиши зиддиятҳо мегарданд. Онҳо дар асоси муҳолифати манфиатҳо ба вучуд меоянд. Вобаста ба ин, ҳангоми азхудкунии хусусиятҳои муҳити атроф дар шахс инстинкти худмуҳофизатӣ ташаккул меёбад. Мавҷудияти зиддиятҳои гуногун тақозо менамоянд, ки шахс барои ҳифзи манфиатҳои шахсӣ ва ё гурӯҳӣ мавқеи қотеона дошта бошад. Дар чунин муҳит, эҳсоси зӯрварӣ ва истифодаи зӯрӣ ба василаи ба даст овардани мақсад мубаддал мегардад. Малакаҳои пайдошуда дар ҳолати мазкур ба шакли иштироки минбаъдаи шахс албатта таъсири худро мерасонад. Дар натиҷа ба ташаккули шакли иштироки низоӣ ва ё ғайриконвенционалӣ замина гузошта мешавад.

Шакли иҷтимоишавии гегемонистӣ бошад, ба ақидаи аксари олимон, хосси ҷомеаҳои ғайридемократӣ мебошад. Онҳо дар заминаи ҳукмронии қатъии арзишҳои фақат як гурӯҳ ва ё синфи сиёсӣ шакл мегиранд. Шахсияти дар чунин муҳит ташаккулёфта майл ба амалҳои зӯрварона ва маҷбуран бор намудани иродаи худро дорад.

Маълум мешавад, ки аз диди функционалӣ иҷтимоишавӣ заминагузори шаклгирии иштироки сиёсии шахс буда, маҳз дар ҳамин раванд маҷмуи тамоюлҳои арзишии шахс ташаккул ёфта, минбаъд дар муайян намудани шакли иштироки сиёсии шахс таъсири бевоситаи худро мерасонад.

Функсияи дигари муҳимми иштироки сиёсӣ ин таъмини ҷалби субъекти сиёсат ба равандҳои сиёсӣ ва дар ин замина таъмини ғаёлнокии сиёсии ӯ мебошад. Аз диди назариявӣ шаклгирии функсияи коммуитарии иштироки сиёсӣ ба вучуд меояд. Субъекти сиёсат кӯшиш мекунад тавассути иштироки бевосита ва ё бавосита дар ҳаёти сиёсии ҷомеа саҳми худро дар тақомули сиёсии он гузоранд. Дар натиҷа имкони тақвияти заминаҳои гуногун ба вучуд меояд. Функсияи коммуитарӣ, инчунин, ба ташаккули эҳсоси умумият дар ҷомеа, шинохти манфиатҳои ҷомеа ва давлат низ мусоидат менамояд.

Ҷалби бевосита ва ё бавоситаи шахс ба низоми муносибатҳои ҳокимият аз мавҷудияти функсияи инструменталии иштироки сиёсӣ дарак медиҳад. Он иштироки сиёсиро ҳамчун василаи тақмили ҳокимият ва муносибатҳои мавҷудаи сиёсӣ маънидод мекунад. Субъекти сиёсат тавассути интиҳоби шакли зарурии иштироки сиёсӣ дар роҳи ба даст овардани мақсади гузошташуда муваффақ мешавад. Ба ақидаи М.В. Гурилина: «Дар шароити демократия иштироки сиёсӣ умумӣ, баробар, ташаббуснок ва ғаёл мешавад. Барои шахрвандон он василаи ба даст овардани мақсад ва татбиқи манфиату талаботашон, аз он ҷумла худмуаррифӣ ва ташаккули эҳсоси шахрвандӣ мегардад. Чунин иштирок тавассути меъёр ва расмиётҳои мувофиқ, инчунин ниҳодҳои иҷтимоию сиёсӣ, ки дар маҷмуъ асоси ҷомеаи демократиро ташкил медиҳанд, амалӣ карда мешавад» [79, с.69]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки дар раванди иштироки сиёсӣ, ки бо мақсади татбиқи ҳадафҳои муайян амалӣ карда мешаванд, албатта, васила ва шароитҳои зарурӣ лозим мебошанд.

Функсияи дигаре, ки аз диди муносибат аҳаммияти хос дорад, функсияи коммуникативӣ мебошад. Субъекти сиёсат дар раванди амалӣ

намудани мақсадҳои гузоштаи худ ба занҷираи мураккаби коммуникатсионӣ ворид мешавад. Ин занҷираро субъектони дигар, аз он ҷумла фардҳои алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва ниҳодҳои гуногуни иҷтимоӣ бо сиёсӣ ташкил медиҳанд. Иштироки сиёсӣ, хоҳ дар шакли алоҳида ва хоҳ дар шакли оммавӣ бо гурӯҳи амалӣ карда шавад, муоширати муайянро тақозо менамояд. Меъёрҳои мавҷудай ҳуқуқӣ ва анъанавӣ, арзишҳо, қоидаҳои рафтори умумипазируфташуда, сатҳи шуури сиёсӣ ва фарҳанги сиёсӣ ба шаклгирии муошират таъсири худро мерасонад. Дар ин масъала режими мавҷудай давлат низ нақши калон дошта, субъектони иштироки сиёсӣ вобаста ба он шакли муоширатро интихоб ва амалӣ менамояд. Вобаста ба ин, функцияи коммуникативӣ мавқеи хос пайдо мекунад. Он метавонад дар шакли ҳамкорӣ, созиш ва низой амалӣ гардад. Он имкон медиҳад, ки субъект тариқи муошират маълумоти нав дар бораи раванд ва вазъи сиёсӣ пайдо намуда, минбаъд онро барои самаранокии фаъолияти худ истифода барад. Тавассути иштироки сиёсӣ субъект метавонад чунин амалҳо, аз қабili мутмаъинсозӣ, эътимодбахшӣ, сафарбарнамоӣ, ва роҳнамоиро иҷро намуда, ҷониби дигарро ба сӯйи худ моил намояд.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили сохторию функционалии иштироки сиёсӣ ва хусусиятҳои он муайян намудем, ки омӯзиши масъалаи мазкур барои дақиқ намудани хусусияти иштироки сиёсӣ ҳамчун зухуроти сиёсӣ аҳаммияти хоси илмӣ дошта, моҳияти онро ҳамчун мавзӯи дорои хосияти байнифаннӣ асоснок мекунад. Иштироки сиёсӣ, рафтори сиёсӣ ва амалияи сиёсӣ дар ҳамбастагӣ мавриди таҳлил қарор дода шуданд.

Дар баробари ин, ба инобат гирифтани зарур аст, ки иштироки сиёсӣ дар замони рушди технологияҳои иттилоотӣ ва ҷомеаи иттилоотӣ метавонад дар шакли моделҳои нав амалӣ гашта, ҷанбаи функционалии боз ҳам фарохтар дошта бошад. Вобаста ба ин, метавон ҷанбаи маърифатӣ иттилоотии иштироки сиёсиро низ ҷудо намуд, ки дорои ҷузъи қавии таркибии расонаӣ мебошад. Ҷанбаи мазкур, дар замони муосир тавассути ташкил ва амалинамоии шаклҳои дигари иштироки сиёсӣ, ки хусусияти ширкати

бевосита надорад, қавӣ гашта истодааст. Дар чомеаи иттилоотӣ иштироки шахс асосан тариқи шабакаҳои иҷтимоӣ амалӣ гашта, муоширати дар ин миён ташкилшаванда хусусияти маҷозӣ дорад. Амалҳои сиёсӣ, ки дар фазои маҷозӣ анҷом дода мешаванд, муносибати хоси таҳқиқотиरो тақозо менамоянд, зеро на ҳамаи онҳо то ба охир тавассути меъёрҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ танзими дурусти худро ёфтаанд. Ҷанбаи мазкур дар раванди таҳлили хусусиятҳои амалии иштироки сиёсӣ мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор хоҳад гирифт.

Дар илова ба гуфтаҳои боло зикр намудан лозим аст, ки рушди чомеаи иттилоотӣ боиси рушди шаклҳо ва тамоюлҳои нави иштироки сиёсӣ гашта истодааст. Тамоюлҳои нави иштироки сиёсӣ аксаран дар фазои иттилоотӣ тариқи шабакаҳои иҷтимоӣ сурат гирифта, таъсирнокии баландро соҳибанд. Онҳо имкониятҳои нисбатан фарохро дар масъалаи доираи муошират, паҳннамایی иттилоот, вақту макони таъсиррасонӣ ва василаҳои нисбатан камхарҷ дар даст доранд. Дар ҳолатҳои муайян онҳо ҷойи иштироки сиёсии анъанавиро ҳам гирифта истодаанд.

Дар раванди таҳлили сохторию функционалии иштироки сиёсӣ ва хусусиятҳои он нуктаи назари олимони гуногун вобаста ба иштироки сиёсӣ таҳлилу қиёс карда шуда, моделҳои асосии иштироки сиёсӣ тасниф ва раванди истифодаи онҳо дақиқ карда шуд. Инчунин шаклҳои иштироки сиёсӣ тасниф карда шуда, ҳар яки онҳо вобаста ба теъдоди иштирокчиён, мақсаду ҳадафҳои иштирок ва тарзу усули амалинамایی иштироки сиёсӣ гурӯҳбандӣ карда шуданд.

Дар баробари ин, ҷанбаи функционалии иштироки сиёсӣ таҳлил карда шуда, чунин функсияҳои он, аз қабili иҷтимоишавии сиёсӣ, коммуитарӣ, коммуникатсионӣ, инструменталӣ ва маърифатӣ дақиқ муайян ва асоснок карда шудаанд. Функсияҳои зикргардида собит менамоянд, ки дар раванди иштироки сиёсӣ субъекти сиёсат метавонад малакаҳои нави барои муайян намудани мавқеи сиёсии ӯ зарурро азхуд намояд. Дар навбати худ, амал,

иштирок ва рафтори субъекти сиёсат муносибати ўро ба ҳокимият муайян менамояд.

БОБИ 2. ХУСУСИЯТИ ЗОҲИРШАВИИ ШАКЛҲОИ ИШТИРОК ВА РАФТОРИ СИЁСИИ СУБЪЕКТҲОИ СИЁСАТ ДАР ШАРОИТИ СОҲИБИСТИҚЛОЛӢ

2.1. Истиқлоли давлатӣ ва шаклҳои зоҳиршавии иштирок ва рафтори сиёсии шахрвандон дар Тоҷикистон

Ҳар як марҳалаи рушди ҷомеа хусусиятҳои хоси худро дошта, дар доираи талаботу эҳтиёҷоти мавҷуда шакли муайяни муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҷаҳолнокии сиёсии шахрвандон ташаккул меёбад. Вобаста ба ин, дар таърихи навини давлатдорӣ тоҷикон, ки оғози он аз соҳиб шудан ба истиқлоли давлатӣ маншаъ мегирад, шакли хоси иштироки сиёсии шахрвандон ташаккул ёфтааст.

Соҳибистиқлолии Тоҷикистон ҳамчун марҳалаи мазмунан ва сифатан нави рушди давлатдорӣ дар тафаккур ва зеҳни ҷомеа баҳри шаклгирии муносибатҳои комилан нави сиёсӣ заминаҳои муайян гузошт. Ин амри таърихӣ буд, зеро дар шароити нав, ки идораи давлат ва ҷомеа муносибати ҷадидро тақозо менамуд, ҷаҳолияти субъекти сиёсат ва идоракунии бояд ба талаботи замона мувофиқат мекард.

Истиқлолият имкони хуби бунёди давлати миллий ва мустақилона муайян намудани сиёсати дохилию хориҷиро баҳри ҷомеа муҳайё намуд. Ҳамзамон бо ин, талаботи навро дар масъалаи ташкили ҳаёти ҷамъиятӣ пеш гузошт. Ин талабот асосҳои идеологӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ фарҳангӣ дошт. Дар ин замина, бояд низоми комилан нави давлатдорӣ ташаккул меёфт. Вале таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки, мутаассифона, ҷомеа ба ин ҳама омода набуд. Мавҷудияти як қатор мушкилиҳои вобаста ба тағйирпазирӣ куллии низоми сиёсӣ, азбайнравии арзишҳо ва меъёрҳои хоси сотсиализм ҳамчун форматсияи ҷамъиятӣ ҷомеаи тоҷикистониро дар ҳолати вазнину мураккаби интиҳоби масири минбаъдаи рушди давлатдорӣ қарор дод.

Ба ақидаи С. Ятимов: «Таҳлили таҷрибаи таърихи сиёсии давлатҳо асрҳои аср нишонгари он аст, ки ҳаққи давлатдорӣ кардан мансуб ба миллатҳо, аз номи миллатҳо ба хотири рушд ва рифоҳи миллатҳо, бо дарназардошти арзишҳои умумибашарӣ аст. Ин ҳарими муқаддас ва дахлнопазир замонати амнияти миллатҳост. Мардум, ки қувваи аслии ҳаракатдихандаи ҷараёни миллий – озодихоҳианд, ба хотири ҳифзи забон, фарҳанг, анъанаҳои таърихӣ, ҳувиёт ва урфу одати миллий мубориза мебаранд, сазовори чунин имконоти шоистаи зиндагӣ ба хотири суботи миллий ҳастанд. Агар ҷаҳонбинӣ, маънавиёт, дидгоҳ ва руҳи мардум бар рӯйи ҳештаншиносӣ ва худшиносии миллий асос наёфта бошад, Истиқлоли давлатӣ, ғайр аз эъломияи ҳолӣ, зухуроти пайдор ва дарозмуддате нест ва буда ҳам наметавонад» [72]. Воқеан ҳам чунин аст. Омили муҳимми таҳкимбахши Истиқлоли давлатӣ маҳз руҳияи қавии истиқлолхоҳии мардум мебошад, ки иродаи онҳоро баҳри бартараф намудани ҳама мушкилоти пешоянда қавӣ мегардонад.

Нахуст масъалае, ки бояд дар марҳалаи аввали ба даст овардани истиқлолият дар Тоҷикистон ҳалли бевоситаи худро пайдо мекард, ин муайян намудани шакли минбаъдаи давлатдорӣ буд. Ин воқеан ҳам марҳалаи таърихӣ буд. Чуноне ки Х.Усмонзода қайд мекунад: «Марҳалаи таърихӣ ифодаи ягонагии равандҳои таназзул, пайдоиш, шукуфой ва дигаргуншавии низомҳои иҷтимоӣ буда, чунин далели воқеиеро инъикос мекунад, ки ҷомеаҳо чун дилхоҳ ташкилаҳои иҷтимоӣ бо мурури замон аз як ҳолату сифат ба дигар ҳолату сифат мегузаранд. Ивазшавии ҳар як марҳалаи таърихӣ боиси роҳи ҳалли худро ёфтани зиддиятҳои сершуморе мешавад, ки дар давраи рушду таҳаввули оҳиста-оҳиста ғун шуда, барои пешрафти неруҳои истеҳсолӣ ва умуман рушди ҷомеа дар маҷмӯъ, имкониятҳои навро ба вучуд меоваранд» [55, с.85]. Дар шароити фуропошии Иттиҳоди Шуравӣ ва ташаккули давлати соҳибистиқлоли тоҷикон дар охири садаи XX ҷомеаи Тоҷикистон дар шароити ҳалли мушкилиҳои пайдошуда ва пеш гирифтани роҳи рушди мустақилона қарор гирифт.

Ин марҳалаи таърихро таҳлил намуда, сиёсатшиноси тоҷик А. Муҳаммад навиштааст: «Гузариш аз як сохти ҷамъиятӣ ба сохти дигар суботи сиёсии Тоҷикистонро ҳалалдор сохт ва онро ба маркази муноқишаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ мубаддал гардонид. Махсусан, воридшавии гурӯҳҳои мухталифи таблиғоти динӣ мазҳабӣ дар раванди нооромии мамлакат, ки аслан хусусияти мансабталошию ғасбкорӣ ва таҷовузкорона доштанд, шиддати ҷанги шаҳрвандиро боз дучанд тезонид. Ниҳоят, нуктаи баландтарини низоъ ҳосияти мусаллаҳона ба худ гирифт. Дар натиҷа, Тоҷикистон вобаста ба минтақаҳои дохилӣ ба якҷанд қисмҳо ҷудо шуда, манфиатҳои бақодории он зери суол қарор гирифт. Ба ибораи дигар, ҷанги шаҳрвандии таҳмили байни тоҷикон хатари аз байн рафтани давлату миллатро ба миён овард» [102 с.12]. Аз ин ҷо хулоса намудан мумкин аст, ки сар задани низоъ худ нишонаи болоравии шиддати иҷтимоӣ, зиддияти манфиатҳо, ақидаҳо, ғоя ва мавқеъҳо буда, иштироки сиёсии шаҳрвандон хусусияти ғайриконвенсионалӣ пайдо намуда буд. Рухияи зӯрваронае, ки дар ин замина аён мегашт, худ нишонаи мавҷудияти мушкилиҳо дар ташаккули низоми нави арзишҳои сиёсии ҷомеа буд.

Ба ақидаи А.Комилбек: «Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистиклол дар солҳои 90-уми асри XX ба бунёди роҳи мустақили давлатдорӣ миллӣ шуруъ намуд, ки сароғози он як давраи номуайян буд ва кишвар ба бӯҳрони саҳти сиёсӣ-иқтисодӣ дучор гардид. Мавҷуд набудани низоми сиёсии мушаххас на танҳо ҳоси кишвари мо, балки ҳоси ҳамаи кишварҳои пасошуравӣ буд. Бояд қайд намуд, ки яке аз мушкилоти асосии оғози давлатдорӣ муосири мо дар қиёс аз дигар кишварҳои пасошуравӣ аз он иборат мебошад, ки дар баробари бунёд намудани низоми давлатдорӣ муосир, масъалаи аз ҳама муҳим хотима додан ба ҷанги шаҳрвандӣ дар кишвар буд» [103, с.328]. Худи сар задани ҷанги шаҳрвандӣ нишонаи сари вақт дарёфт карда натавонистани роҳҳои ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ сиёсӣ дар ҷомеа буд. Чуноне ки сиёсатшиноси тоҷик Г.Зокиров қайд мекунад: «Амалҳои иртиқой ва монеавӣ дар инкишофи истиқлолияти Тоҷикистон хеле

мураккаб ва зиёд рух додаанд. Иртиҷоитарин ва хавфноктарини онҳо мочароҳои сиёсӣ буданд, ки дар шакли ҷанги ҳамватанӣ ба амал омад. Сабабҳо ва омилҳои ба ҷанги бародаркуш кашидани мардуми Тоҷикистон гуногунанд. Онҳоро ба ду гурӯҳ – сабабу омилҳои дохилию бунёдӣ ва берунию ғирасон тақсим намудан дар маъно ва мантиқи қавӣ қарор дорад» [24, с.352].

Файласуф М. Хидирзода асоси ҳама мушкилиҳои сиёсии дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ баамаломадаро ба идоракунии сиёсӣ хос дониста, навиштааст: «Ислоҳоте, ки дар солҳои 90-уми асри гузашта гузаронида шуданд, бори дигар собит намуданд, ки аз идоракунии босамар дилхоҳ низом вобастагии калон дорад, аз ҷумла низоми сиёсии ҷомеа. Дигаргуниҳои сиёсии ибтидоии солҳои 90-уми асри XX агар аз як тараф барои кишварҳои собиқ шуравӣ мустақилият ҳада намуда бошанд, аз тарафи дигар онҳо ба як қатор мушкилиҳо дучор гардиданд ва ҳатто дар баъзеи онҳо бухрони саҳти сиёсӣ-иқтисодӣ ба вучуд омад» [62, с.48]. Ба ақидаи мо, ҳама гуна дигаргунию тағйирпазирӣ дар ҷомеа дар заминаи омодагии субъекти сиёсат ба моҳият ва мазмуни онҳо, инчунин, шинохти манфиатҳои ӯ дар маҷмуи умумии манфиатҳои мавҷуда самаранок сурат мегирад. Дар ин замина, субъекти сиёсат метавонад рафтори худро мувофиқи мақсад ва манфиатҳои худ роҳандозӣ намояд. Ҳамзамон бо ин, сатҳи шуури сиёсӣ ва фарҳанги сиёсии субъекти сиёсат яке аз омилҳои муҳимми таъмини рушди босуботи равандҳои сиёсӣ мебошад. Мутаассифона, дар марҳалаи нахустини соҳиб шудан ба истиқлоли давлатӣ дар ин самт ҷомеаи Тоҷикистон мушкилиҳои зиёд дошт.

Таҳлили пайдарҳамии ҳодисаю зухуроте, ки аз аввали солҳои 90-ум оғоз ёфта буданд, нишон медиҳанд, ки он хусусияти тарҳрезишуда дошт. А.Муҳаммад қайд мекунад: «Таърих шоҳид аст, ки Ҳанӯз 11 феввали соли 1990 дар назди бинои Президиуми Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон як гурӯҳ мухолифини ҳукумат бе иҷозати пешакӣ гирдиҳамоӣ баргузор менамоянд. Ҳарчанд дар воқеаҳои февралӣ мухолифин барои барканор намудани

роҳбарияти сиёсии он замон муваффақ нагардида бошад ҳам, онҳо тавозуни кувваҳоро тағйир дода тавонистанд. Ҷоҷеаҳои моҳи феввали соли 1990 рухдода ба амалиёти пешакӣ тарҳрезиишуда хеле шабоҳат дошт ва ноором сохтани вазъият дар шаҳри Душанбе, сипас, дар қаламрави мамлакат ҳадафи асосии он буд» [42, с.27]. Илова намудан мумкин аст, ки воқеаҳои февралӣ барои кувваҳои сиёсии манфиатдор тамрини омода намудани ҷомеа барои бархӯрдҳои нисбатан вазнинтар буд. Воқеияти таърихӣ инро солҳои баъдӣ нишон дод. Ба кӯча баровардани издиҳомӣ қалони одамон, дуруғафканӣ, назарфиребӣ ва минбаъд идора намудани издиҳом аз заифии фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва ҳифзи ҳуқуқ дарак дода, ташкилкунандагони ин равандро барои қадамҳои минбаъда эътимод бахшиданд.

Ҳодисаҳои февралӣ як ҳақиқати дигарро ошкор намуданд. Моҳияти он нишон медиҳад, ки агар сатҳи шуури сиёсии субъекти сиёсат ба воқеияти сиёсӣ мувофиқат накунад, дар ин ҳолат дар заминаи таҳмили ғоя, ҷаҳонбинӣ ва арзишҳои бегона метавон суботи сиёсии ҷомеаро ҳалалдор намуд. Аҳаммият ва самаранокии ин аслиҳаро ташкилкунандагон ва кувваҳои манфиатдор хуб сарфаҳм мерафтанд. Онҳо тавонистанд ҷомеаи дар низоми тавозун қарордоштаро ба шӯр оварда, тавассути таъя ба эҳсос ва зудбоварии омма онҳоро ба амалҳои зиддиҷамъиятӣ ва зиддиқонунӣ тала диҳанд. Амали мазкур собит менамояд, ки агар субъекти сиёсат сатҳи зарурии оғаҳии сиёсӣ надошта бошад, ўро мумкин аст осон ҳамчун восита барои ба даст овардани мақсадҳои муайян истифода бурд. Маҳз дуруст сарфаҳм рафтан ба моҳияти раванду зухуроти сиёсӣ имкон медиҳад, ки шахс шакли зарурии иштироқи сиёсиро интихоб ва амалӣ намояд.

Бо таъя ба назарияи сиёсӣ метавон ҳулоса намуд, ки дар ин марҳала, яъне дар марҳалаҳои нахустини соҳибистиқлолӣ иштироқи сиёсии субъектони сиёсат хусусияти зӯроварона, бешууруна ва ба эҳсос асосёфта дошт.

Ба қавли олимони ҷомеашинос: «Дар ин давраи ниҳоят ҳассоси аз як сохт ба сохти дигари давлатдорӣ гузаштани Тоҷикистон қудратталабии

сиёсии баъзе ҳизбу ҳаракатҳо ва шахсиятҳои алоҳида боиси риоя нагардидани меъёрҳои Қонуни асосӣ гардид ва ин амал оқибат ба ҷанги даҳшатноки шаҳрвандӣ оварда расонд, ки он воқеан ба тамомияти арзиви мавҷудияти давлати Тоҷикистон ва ягонагии миллати тоҷик хатари ҷиддӣ дошт» [54, с.267]. Вобаста ба ин, метавон дар бораи омилҳои дохилии сар задани ҷанги шаҳрвандӣ хулоса намуд. Дар ин замина баррасии шакли иштироки сиёсии шаҳрвандон имкон медиҳад, ки вижагиҳои онро дар заминаи қиёси назариявӣ муайян намоем.

Муттаҳидшавӣ ба ҳизбу ҳаракатҳои гуногуни ҷамъиятӣ нишонаи ташаккули арзишҳои сиёсии хос ба низоми демократӣ буда, дар шароити гузариш аз низоми шуравӣ ба низоми нави демократӣ тарзи нави муносибат ва рафтори сиёсиро тақозо менамуд. Мушкилӣ сари дарки моҳияти аслии арзишҳои нав аз ҷониби ҷомеа буд. Дуруст сарфаҳм нарафтан ба мақсади аслии ҳизбу ҳаракатҳо, эътимод намудан ба шиорҳои популистии онҳо, афзалият додан ба манфиатҳои гурӯҳӣ аз ҷониби ҳизбу ҳаракатҳои сиёсӣ ва ба инобат нагирифтани вазъи воқеии мавҷуда мушкилиҳои умумие буданд, ки боиси заифгардии тамоми робита ва муносибатҳои иҷтимоӣ гардиданд.

Муносибат ва рафтори сиёсии ҷомеа ба таври хаотикӣ шакл намегиранд. Дар ташаккули он бояд сарвар ва элитаи сиёсӣ тавассути коркард ва татбиқи тадбирҳои муайяни меъёрии ҳуқуқӣ, ниҳодӣ, ташкилӣ ва идеологӣ нақш дошта бошанд. Вале, мутаассифона, амали мазкур дар он марҳалаи таърихӣ дар сатҳи зарурӣ иҷро нашуд. Ба ақидаи профессор А. Муҳаммад: «Вазъи иҷтимоию сиёсӣ ва ноухдабароии роҳбарони ҳамоноқтаи кишвар ба он оварда расонид, ки дастаҳои мусаллаҳи исломгароён бо кӯмаки хоҷагону роҳбарони хориҷии худ аксари гурӯҳҳои ҳадафдору беҳадафро зерӣ назорат гирифта, Тоҷикистонро оғуштаи хун ва воридаи ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ гардониданд» [42, с.27]. Яъне, самаранок татбиқ карда натавонистани василаҳои зарурии идоракунии боиси авҷ гирифтани иштироки намоишкорона ва эътирозӣ дар ҷомеа гашт. Дар хотир бояд бояд, гирифт сарвари сиёсӣ ва роҳнамоии дурусти ҷомеа аз ҷумлаи омилҳои мебошанд, ки тавассути онҳо

оммаи мардум моҳияти аслии мақсадҳои гузоштаро дарк ва тибқи он рафтору иштироки сиёсии худро танзим менамояд. Дар ҳолате, ки омилҳои зикргардида ба инобат гирифта нашаванд, ҷомеа ба бетартибӣ ва нофаҳмиҳо дучор мешавад, ки воқеияти ин таҷрибаи таърихро мо дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ мушоҳида намудем.

Олими тоҷик Ҷ.З. Маҷидзода дар робита ба масъалаи мазкур чунин овардааст: «Роҳбарият ва масъулони давлат дар даврони эълони истиқлолият аз имкониятҳои мавҷуда дуруст истифода накарда, неъматҳои истиқлолият ва давлатдории миллати пуррешаи таърихро ҳифз карда натавонистанд, инчунин вазифаҳо ва мундариҷаи фаъолияти давлатро дар ин марҳалаи сарнавиштсоз дуруст муайян накарда, тавассути таъмини тавозуни манфиатҳои гурӯҳҳои мухталифи ҷомеа, натавонистанд онро барои ба даст овардани ҳадафҳои созандаи умумимиллӣ сафарбар созанд» [37, с.120]. Дар натиҷа, равандҳои сиёсӣ хусусияти ғайриқонуниро зӯрварона касб намуда, оқубатҳои вазнинро барои ҷомеа пеш оварданд. «Давраи мазкур марҳалаи аз ҳама мочароангези ҷанги шаҳрвандӣ буда, дар ин муддат қариб 50 ҳазор нафар тоҷикистониён қурбон гардиданд. Тибқи маълумоти Комиссариати олии СММ оид ба масоили фирориён 600 ҳазор яъне даҳаки аҳолии мамлакат маҷбур шуданд, ки ҷойи истиқомати доимии худро дигар кунанд. 80 ҳазор нафар дар марзи Афғонистон паноҳ бурданд» [27, с.438].

Файласуфи тоҷик К.Олимов вазъияти даврро таҳлил намуда, дар таҳқиқоти худ овардааст: «Нерӯҳе, ки дар сиёсат аз дарки амали қонунҳо ва донишҳои воқеӣ дур ҳастанд, аз эътирозҳои мардум сӯистифода намуда, мақсадҳои худро ҷорӣ кардани мешаванд. Дар сурати пирӯзии чунин қувваҳо ҷамъият ба фоҷеаҳои нав ба нав гирифта шуда, ҳамон вазъи пешинаи худро низ аз даст медиҳад ва қурбони дасисаҳо мегардад. Дар таърих мисолҳои зиёде ҳастанд, ки дар натиҷаи гумроҳсозии аҳоли иродаи издиҳом фарогир мешавад ва боиси табaddулотҳо ва таҳаввулоти манфӣ мегардад» [45, с.14-15]. Маҳз ба туфайли ҳамин технология, яъне гумроҳсозӣ, нерӯҳои манфиатдори сиёсӣ тавонистанд давлати тозаистиклолро дар рӯ ба рӯи санҷиши ҷиддӣ

карор диҳанд. Дарки амали қонун яке аз омилҳои муҳимми таҳкими субот дар ҳама зинаҳои рушди ҷомеа маҳсуб меёбад, зеро он ҷаҳорҷӯбаи рафтору муносибати байни одамонро бо дарназардошти манфиатҳои миллию давлатӣ муайян менамояд.

Таҳқиқоти атрофи масъалаи мазкур гузаронида нишон медиҳад, ки: «Хусусиятҳои ҳамзистии миллату халқиятҳои гуногун дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ, тарғиби ҳамаҷонибаи ғояҳои интернатионализму маҳкумсозии миллатгарой то дараҷаи муайян таъсири худро ба раванди ташаккули худшиносӣ ва ифтихори миллий расонида буд. Дар масъалаи муайян намудани хувият дарки мансубият ба давлати шуравӣ аз дарки мансубият ба миллати худ бештар эҳсос мегашт. Созмону ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки дар замони бозсозӣ ба майдон баромада буданд, василаи мазкурро ғайилона истифода кардани мешуданд. Вале амалҳои анҷомдодаи онҳо то як дараҷа хусусияти хаотикӣ доштанд» [62, с.290].

Дар асоси таҳлили вазъи сиёсии давраи аввали ба даст овардани истиқлоли давлатӣ мо тавонистем ҳулосаҳои зарурии таҳлилий дар бораи арзёбии сатҳ, шакл, омилу сабаб ва анғезаи иштироки сиёсии шаҳрвандон ба даст оварем. Дар ин замина, зарфиятҳоеро ошкор намудем, ки баҳри баҳодихии иштироки сиёсии субъёктони сиёсат ва таъсири он ба шаклгирии муносибат ва равандҳои сиёсӣ заруранд, зеро амалан иштироки сиёсӣ бо масъалаҳои мавқеи шаҳрвандӣ, ватандӯстӣ, ифтихори миллию давлатӣ, ғайилонокии сиёсӣ, қобилияти дарки иҷтимоӣ ва дигар мавзӯҳои ҳамсон робитаи мазмунӣ ва сабабию натиҷавӣ дорад. Дар доираи иштироки сиёсӣ масъалаҳои муҳимми вобаста ба ҳокимияти сиёсӣ баррасӣ ва баҳогузорӣ мешаванд.

Вобаста ба шакли зухуршавии иштироки сиёсии субъёктони сиёсат дар Тоҷикистон дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ метавон қайд намуд, ки он ҳамчун василаи таъсиррасонӣ ба рафтори ҳокимияти сиёсӣ аён шуда, ҳамчун тарҳи василавӣ (инструменталӣ) маънидод карда мешавад. Моҳияти ин тарҳи иштироки сиёсӣ дар он аст, ки маҳз тавассути ширкат дар равандҳои сиёсӣ

шахрвандон кӯшиши таъсиррасонӣ ба раванди қабули қарорро доштанд. Ангезаи чунин тарҳи иштирок татбиқи манфиатҳои гурӯҳӣ ва шахсӣ маҳсуб меёбад. Таҳлили иштироки гурӯҳи сиёсӣ ва шахсони алоҳида, ки ба равандҳои сиёсӣ таъсиргузор буданд, нишон медиҳад, ки онҳо кӯшиш менамуданд тавассути ташкили ҳизбҳои сиёсӣ ва созмонҳои ҷамъиятӣ иштироки бевоситаи худро дар ин раванд таъмин намоянд. Яъне, онҳо талоши бақорандозии василаҳои ниҳодиро пеш гирифта буданд. Дар робита ба ин, вобаста ба заминаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ташаккули ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон суҳанронда, Р.Г. Қурбонов қайд мекунад: «Дар Тоҷикистон, дар натиҷаи дигаргуниҳои фарҳангӣ ва идеологӣ дар саросари Иттиҳоди Шуравӣ ва дигаргуниҳои иҷтимоӣ дар даҳсолаҳои қаблӣ муносибатҳои сиёсӣ, фарҳангӣ ва идеологии ҷомеа тағйир ёфтанд. Ин раванд бо баланд шудани савияи маърифати аҳоли боз ҳам пурзӯр гардид. Дар натиҷа табақаи нисбатан калони интеллигенсия пайдо шуд, ки «ба тарзи нав» фикр мекарданд ва мехостанд зиндагӣ кунанд. Тамоми зиддият дар он аст, ки ҳеҷ кас дар ҷомеаи Тоҷикистон наметавонист муайян кунад, ки он чӣ гуна аст, «ба таври нав». Ҳама танҳо як чизро медонистанд - он «на советӣ» буд ва «на коммунистӣ» [105]. Воқеан ҳам дуруст аст, зеро заифии мавқеи сиёсии зиёӣ дар шароити ҳамаи идеологии мавҷуда таъсиррасонии мафкуравӣ ва ташаккули низоми арзишии ҷомеаро таъмин карда наметавонист. Гурӯҳҳои, ки аз ин васила истифода мебарданд, дар шуури ҷомеа умумияти идеологӣ, тобеъ будан ба меъёрҳои муайяни сиёсӣ ва таъмини адолати иҷтимоиро ҳамчун ангеzaҳои иштироки сиёсӣ талқин мекарданд.

Ташаккули ҳизбҳои сиёсӣ ва низоми нави ҳизбӣ дар Тоҷикистон хусусиятҳои муайян дорад. Онҳо, пеш аз ҳама, бо асолати инкишофи таърихӣ он алоқаманданд. Ба ақидаи У. Эгамбердиев ва Ҷ. Рузиқулов: «Диалектикаи раванди ташаккули ҳизбу ҳаракатҳои навро дар марҳалаи аввал арзёбӣ намуда, баъзе лаҳзаҳои онро муайян кардан мумкин аст:

- фарҳанги пасти сиёсӣ бо нозукиҳои архаикӣ, ки парвози назарраси барномасозии рафтори иллюзорӣ ва утопикиро пешакӣ муайян кардааст;

- сиёсӣ ва идеологӣ будани аксарияти мутлақи ҳизбу ҳаракатҳо, яъне ташаккулҳои на ба робитаҳои иҷтимоӣ, балки ба кайфияти маънавии ҷамъият асосёфта, ки дар ин ё он маҷмуи ақидаҳо ташаккул меёбад;

- таҳаввулотӣ аксарияти ҳизбҳо ва ҳаракатҳо дар руҳияи тамоюли зиддикоммунистӣ, ихтилофнокии махсуси онҳо, ки на танҳо ба системаи ҳокимият, балки ба муносибатҳои ҳамдигарии онҳо низ нигаронида шуда буд» [149].

Дар чунин вазъият ва мавҷудияти муносибатҳои сиёсӣ шахс осон мавриди назарфиребии қувваҳои манфиатдор қарор мегирифт ва иштироки сиёсии онҳо хусусияти аз берун идорашаванда пайдо мекунад. Дар ин ҳолат субъект иродаи мустақили сиёсӣ надошта, мутеи амру арзишҳои таҳмилшаванда мебошад. Инро метавон бо мисолҳои мушаххас асоснок намуд. Чунончӣ, ташкили майдонҳои ба ҳам зид дар маркази шаҳри Душанбе, ки яке муқобили ҳокимият ва дигаре ҷонибдори он буданд, намунаи тақсими ҷомеа аз рӯи манфиатҳо мебошад. Ваъдаҳои дуруғи ташкилкунандагони гирдиҳамоӣҳо, таъсиррасонии психологӣ, маҷбурсозӣ, боваркунонӣ ва назарфиребӣ василаҳои асосии ҷалби мардум ба ин раванд буд. Хусусан нафароне, ки дар майдони «Шаҳидон» ҷамъ омада буданд, ба моҳияти талаботи пешниҳодменаудаи худ сарфаҳм намерафтанд. Издиҳом рафтор ва иродаи онҳоро муайян менамуд. Аксари кулли дар ин издиҳомҳо ҷамъомада нафароне буданд, ки таҷрибаи ғании иштирок дар равандҳои сиёсиро надоштанд. Дар натиҷа, ба сифати василаи ба даст овардани мақсад аз ҷониби неруҳои манфиатдор истифода мегардиданд.

Ҳамзамон, бо ин, қайд намудан зарур аст, ки шакли иштироки сиёсӣ вобаста ба муносибатҳо ба қонун низ арзёбӣ мегардад. Аз ин нуқтаи назар, иштироки сиёсии ин гурӯҳ ҳамчун ширкати ғайриқонунӣ маънидод мешавад, зеро он берун аз меъёрҳои муайяннамудаи қонунгузории вақт дар бораи ташкили митингу эътироз ва ҷамъомаду гирдиҳамоӣҳо буд. Эҳтиром накардани қонун, берун баромадан аз доираи меъёрҳои умумипазируфта,

бесалоҳиятии ниҳодҳои дахлдори ҳифзи ҳуқуқу тартибот инъикоси сатҳи пасти маърифати ҳуқуқӣ дар шароити нави таърихию сиёсӣ буд.

Аз рӯйи моҳияти худ иштироки сиёсии шахрвандон хусусияти маҷбурӣ низ дошт. Қувваҳои манфиатдор бо эълони «ғазо» дар баъзе минтақаҳо мардумро ба исён шӯронда, ҳар нафаре, ки аз иштирок дар ин раванд сарпечӣ мекард, ба куфр ҳукм мекарданд. Дар натиҷа, онҳо маҷбур буданд, ки ба ҳар гуна ҳизбу ҳаракатҳо ва гурӯҳҳои мусаллаҳ ҳамроҳ шуда, ба муқобили ҳокимияти конститутсионӣ бархезанд. Дар ин маҷро яке аз неруҳои иртиқой ташкилоти экстремистию террористии Ҳизби наҳзати Ислом (ТЭТ ҲНИ) буд, ки бо истифода аз эътиқод ва боварҳои мардум ҳадафҳои сиёсии худро амалӣ мекард. Ба андешаи И.Иброҳимов: «Дар ин ҷо бештар таъсири Ҳизби наҳзати исломиро таъкид бояд кард, ки дар пуршиддат гаштани авзои сиёсии Тоҷикистон камари ҳиммат бастанд. Онҳо зеро ниқоби «озодии дину вичдон» ғайриқонунӣ буда, дар даҳсолаи охир се марҳаларо бояд аз сар мегузарониданд. Яъне, аввал ба воситаи тарғибу ташвиқи мақсадҳои гурӯҳи ҳамаслақону пайравонро пайдо мекарданд, баъд истеҳсолоти давлатиро таҳти тасарруфи худ мегирифтанд ва аз ин ҳисоб бо роҳи пинҳон доштани даромади пулӣ нисбат ба давлат худро соҳибқудрат мегардониданд ва тавассути хароб кардани истеҳсолоти давлатӣ ва муфлисгардонии ҳазинаи он ҳокимиятро пурра ба даст мегирифтанд. Онҳо аллакай ду марҳаларо паси сар карда буданд. Марҳалаи сеюм расида буд» [25, с.124]. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки иштироки сиёсии мардум дар ҳодисоти зухуроти он давр зеро таъсири идеологии саркардагони ҳизби номбурда хусусияти ғосибгарона, ғайриқонунӣ, эътирозӣ ва маҷбурӣ дошт.

Воқеияти он даврро сиёсатшинос С. Ятимов таҳлил намуда, қайд мекунад, ки: «Омилону саркардагони ин ҳолати даҳшатбор ва нанговар гурӯҳҳои ҷоҳталаб, тафриқаандозони касбӣ, ғуруҳташудагони миллат, душманони соҳти конститутсионӣ (хонда шавад давлати миллии тоҷикон) на ба хоҳири ислом, балки бо мақсади мансабталошӣ динро пеш оварданд. Аз руҳу равони эътиқодии мардум хиёнаткорона сӯйистифода карданд. Одамони

нодонро ба гумроҳӣ кашиданд» [70]. Гуфтаҳои болозикр бори дигар хусусиятҳои иштироки сиёсии шахрвандонро дар воқеаҳои солҳои аввали 90-ум собит месозанд.

Ҳамзамон, бо ин месазад дар бораи мавҷудияти тарҳи дигари иштироки сиёсии омма суҳанронӣ намоем. Ин ғаёлгардии қисмати асосии ҷомеа ва ташкили муқобилият бар зидди нерӯҳои таҳрибкор буд. Ҷамъ омадани мардум дар майдони «Озодӣ» намунаи тарҳи коммунитари иштироки сиёсӣ мебошад. Тарҳи коммунитари иштироки сиёсӣ моҳиятан ифодаи шакли иштирокест, ки дар раванди он субъекти сиёсат кӯшиш мекунад саҳми худро дар такмил ва рушди ҷомеа, инчунин ниҳодҳои он гузорад.

Анғезаи чунин иштирок эҳсоси мансубият ба ҷомеаест, ки шахс дар он зиндагӣ мекунад. Мақсади чунин иштирок хусусияти анъанавӣ дошта, ба нигоҳ доштани тартиботи ҷамъиятӣ ва суботи сиёсӣ нигаронида шудааст. Дар ин замина эътироф накардани ҳукумати мусолиҳаи миллӣ ва ба муқовимат бархестани минтақаи ҷанубии кишвар ҳамчун иштироки сиёсии коммунигарӣ маънидод карда мешавад, ки ҳадафаш наҷоти давлат ва ҷомеа аз ғасби ғайриқонунӣ буд. Иштироки онҳо хусусияти анъанавӣ, легалӣ ва ғаёл дошта, мақсаду ҳадафи муайянро пайгирӣ менамуд. Хусусияти дигари иштироки шахрвандон дар ин равандҳо моҳияти бевоситаи онҳо маҳсуб меёбад, ки дар заминаи сафарбарии умумӣ ва ихтиёрӣ сурат гирифта буд.

Дар баробари шаклҳои зухуршавии иштироки сиёсӣ, инчунин, метавон дар бораи аҳаммиятнокии он барои рушди ҷомеа ва шахс чанд нуктаро қайд намуд. Маълум аст, ки иштироки васеъ ва идоранашавандаи сиёсӣ боиси сар задани мушкилиҳо дар ҷомеа ва мураккабшавии вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ шуда метавонад. Бесабаб нест, ки онро ҷонибдорони назарияи демократияи элитарӣ наметазиранд, зеро ба ақидаи онҳо иштироку васею ғаёли сиёсӣ на ҳамеша ба ғоидаи ҷомеа аст. Вобаста ба ин, қайд намудан зарур аст, ки дар марҳалаи таҳқиқшаванда, яъне аввали солҳои 90-ум ва умуман, солҳои нахустини соҳибистиқлолӣ, дар ҷараёни ҳаводиси маълум воридсозии бевосита ва бавоситаи шахс ба низоми муносибатҳои ҳокимият амалӣ карда

шуд. Моҳияти ин амал дар он аст, ки 70-соли замони шуравӣ, ки ғаёлнокии сиёсӣ дар шакли статикӣ қарор дошт, фақат иштироки бавоситаро иҷозат меод. Ҳама гуна иштироки дигар, аз он ҷумла иштирок дар интиҳобот ва ҷашну рӯзҳои идро қатъӣ танзим менамуд. Аслан иштироки мардум дар муносибатҳои ҳокимият хусусияти расмӣ дошту ҳалос. Сиёсати бозсозӣ, плюрализми афкор, озодии муттаҳидшавӣ ба ҳизбу ҳаракатҳои гуногун ва ташвиқи ҳамаҷонибаи демократия ба шуури ҷамъиятӣ таъсири бевоситаи ҳудро расонида буд. Новобаста ба ин, мушкилӣ дар дарки аслии ин арзишҳо ҷой дошт.

Бо ба даст овардани соҳибистиклолӣ шахс бевосита ба маҷрои сиёсӣ ворид шуд ва ҳамчун яке аз ҷонибҳои ғаёл дар муносибатҳои ҳокимият баромад намуд. Новобаста ба он ки ин воридсозӣ дар марҳалаҳои аввал хосияти мураккабу идоранашаванда дошт, ба ҳар ҳол баҳри ташаккул ва дарки моҳияти равандро, арзишҳо ва муносибатҳои сиёсӣ замина гузошт. Мушкилиҳо дар самти ташаккули шакли хоси шуур, маърифат ва фарҳанги сиёсӣ боиси номутаносибии муносибатҳои ҷамъиятӣ гардида, иштироки сиёсии шахрвандон дар аксар ҳолат хосияти вобастагӣ дошт.

Ҷанбаи дигари ин раванд қонеъ гардонидани талоши шахс ҷиҳати иштироки ӯ дар ҳаёти ҷомеа бо мақсади таъмини ғаёлият ва раванди рушди шахсӣ мебошад. Дар робита ба ин, қайд намудан зарур аст, ки дар давраи таҳлилшаванда ширкат дар қорҳои ҷамъиятӣ, талошҳо барои боло бурдани мавқеи иҷтимоӣ ва сиёсии худ барои қишрҳо ва гурӯҳҳои гуногуни сиёсӣ аҳаммияти хоса касб намуда буд. Ҳамин буд, ки даҳҳо созмону ташкилотҳои ҷамъиятӣ, аз он ҷумла, «Ошқоро», «Растохез», «Меҳри Хатлон», «Ҳисори шодмон», «Лаъли Бадахшон» ва ғайраҳо ташкил шуда буданд, ки хусусияти маҳалгароӣю манфиатҷӯӣ доштанд. Қалби аъзо ва ҷонибдорон ба ин созмону ташкилотҳо нишонаи он буд, ки тавассути онҳо иштирокчиёни раванди сиёсӣ меҳостанд мавқеи иҷтимоии ҳудро тағйир дода, манфиатҳои муайян ба даст оранд. Дар минбаъда бо тағйирёбии вазъи сиёсӣ баъзеи онҳо ҳамчун сарварони ғайрирасмӣ ҳудро муаррифӣ намуданд. Роҳбари

ташкilotҳои зикргардида аз усулҳои популизму назарфиребии сиёсӣ васеъ истифода мебарданд. Чаласаҳои Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳфилҳои сиёсии аз ҷониби онҳо баргузоршаванда, майдонҳои тазоҳурот саҳнаҳои асосии сиёсатбозии онҳо маҳсуб меёфтанд. Таъсирнокии ҳамаи ин чорабиниҳоро ВАО боз ҳам қувват мебахшид, зеро дар бисёр мавридҳо ин чаласаҳо бо дарназардошти манфиату мақсадҳои гурӯҳ ва шахсони алоҳида таҳриру пешниҳод мегашт.

Ҷанбаи дигаре, ки вобаста ба иштироки сиёсӣ таҳқиқи ҳамаҷонибаро тақозо менамояд, ин муайян намудани хусусияти сотсиализатсияи субъектони сиёсат ва таъсири он ба сатҳи фарҳанги сиёсии ҷомеа мебошад. Маълум аст, ки сотсиализатсияи иҷтимоӣ дар марҳалаҳои гузариш аз як низом ва низоми дигар хусусиятҳои худро дошта, ба шакли мураккаб сурат мегирад. Вобаста ба шароити давр дар Тоҷикистон ҳаминаро қайд намудан зарур аст, ки набудани идеологияи ягонаи муттаҳидкунанда ва роҳнамоикунандаи ҷомеа, вазъи мураккаб вобаста ба низои таҳмилии шаҳрвандӣ ва дигар омилҳои бо онҳо рабтдошта таъсири худро ба сотсиализатсияи сиёсии интирокчиёни равандҳои сиёсӣ мерасониданд. Лозим ба зикри хос аст, ки: «Фарҳанги сиёсии ҷомеа, ки дар давоми зиёда аз 70 сол ташаккул ёфта буд, дар шуури сиёсии омма чунин ақида ва арзишҳоро ҷой намуда буд, ки дар шароити қувват гирифтани руҳияи демократӣ дар ҷомеа садди роҳи пешравӣ гашта, равандҳои ба рафтори одамон алоқамандро мушкил мегардонид. Ҳамзамон, дар шароити ҳалои идеологӣ раванди азхуд кардани арзишҳои нав бо душворӣ сурат мегирифт. Дар ҷомеа шакли то ба охир ташаккулнаёфтаи фарҳанги сиёсӣ мавҷуд буд» [63, с.117]. Аз ин нуқтаи назар раванди сотсиализатсия ба азхудкунии меъёру арзишҳои нигаронида шуда буд, ки аслан вобаста ба эҳтиёҷоти сиёсии пайдошуда ташаккул ёфта буданд. Онҳо ҳамчун унсурҳои таркибии фарҳанги сиёсӣ дар шароити нав бояд тавассути таъсиррасонӣ ба зехну мафкураи ҷомеа рафтори субъектони сиёсатро идора мекарданд.

Дигаргунии чиддӣ дар рафтор ва шакли иштироки сиёсии иштирокчиёни равандҳои сиёсӣ баъди баргузории Иҷлосияи ХУ1 Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал омад. Иҷлосияи мазкур моҳияти таърихӣ дошта, мазмуни равандҳои сиёсиро дар Тоҷикистон ба пуррагӣ дигаргун намуд. Агар то ин вақт таҳаммулнопазирӣ, зӯроварӣ, намоишкорӣ, дараҷаи баланди эҳсосот дар ҳаракатҳои иштирокчиёни равандҳои сиёсӣ эҳсос карда мешуд, пас баъди баргузории Иҷлосияи ХУ1 мунтазам дигаргуниҳои рафторӣ дар фаъолияти неруҳои гуногун мушоҳида мегардид. Нишонаҳои он созиш, гузашт, ҳамдигарфаҳмӣ, таҳаммулнопазирӣ ва гӯш карда тавониستاني якдигар буд. «Иҷлосияи XVI Шурои Олӣ, ки моҳи ноябри соли 1992 дар вазъияти ниҳоят вазнин барои мардуми ҷумҳурӣ ва таҳдиди хатари парокандашавии давлат ва миллат баргузор гардид, дар сарнавишти давлатдорӣ миллии тоҷикон нақши воқеан таърихӣ бозид. Дар ин Иҷлосия вазъияти сиёсӣ ва низомии ҷумҳурӣ ба таври чиддӣ таҳлил шуда, вакилон раиси нави Шурои Олиро интиҳоб намуданд, ки ҳамзамон Сарвари давлат ба ҳисоб мерафт. Ба ин вазифаи олӣ интиҳоб шудани яке аз шахсиятҳои часур ва воқеъбин Эмомалӣ Раҳмон, тавре баъдан собит гардид, қарори хеле муҳим ва аҳаммияти таърихӣ дошта буд» [46, с.111]. Дар заминаи гуфтаҳои болозикр метавон хулоса намуд, ки зимони идоракунии ҷомеаро ба даст гирифтани сарвари тозаинтиҳоб худ пайгоми тағйир ёфтани хусусияти ҳаводиси сиёсӣ дар кишвар буд.

Аҳаммияти дигари таърихӣ Иҷлосияи ХУ1 Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он аст, ки қарорҳои қабулнамудаи он ба моҳият, шакл ва хусусияти иштироки сиёсӣ таъсири бевоситаи худро расонид. Чуноне ки М.А. Маҳмудзода қайд мекунад: «Дар рафти Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «дар маҷмӯъ 74 санади ҳуқуқӣ, аз ҷумла 15 қонун, 52 қарор, 6 фармон ва як изҳорот қабул карда шуд. Аз он ҷумла, қабул шудани қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо», «Дар бораи рӯзи сулҳ ва ризоияти миллии халқи Тоҷикистон эълон намудани 26 ноябри соли 1992», «Дар бораи тасдиқи Низомномаи Парчами давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон»,

«Дар бораи тасдиқи Низомномаи Нишони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи пурзӯр намудани ҷавобгарӣ барои ҷинойтҳои вазнине, ки бар зидди саломатӣ ва ҳаёти шаҳрвандон, ҳуқуқи амволии онҳо ва барои хароб кардани пояҳои иқтисодию сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон нигаронида шудаанд» [36, с.30] ва ғайраҳо муҳимтарин масъалаҳои ҳаёти ҷомеаро ба танзим мебароварданд. Ҳамзамон бо ин, санадҳои қабулгардида дар шароити мураккаби сиёсӣ баҳри ташаккули муносибатҳои созандаи сиёсӣ мусоидат намуда, таъсири худро ба рафтор ва иштироки сиёсии шаҳрвандон расониданд.

Аҳаммияти санадҳои зикргардидаро, инчунин, моҳияти низомсоз доштани онҳо ташкил меод. Маълум аст, ки дар шароити вазнини ҷанги шаҳрвандӣ ҷомеа ба неру ва василаҳои ниёз дорад, ки тавонанд дар зехн ва иродаи ҷомеа боварӣ ва эътимодро устувор гардонанд. Вобаста ба ин танзими меъёрии муносибатҳои, ки бевосита ба таъмини суботи амнияти ҷомеа дахлдоранд, омили зарурии таъмини босуботи равандҳои ҷомеа мебошад. Амалҳои мазкур ҷомеаро водор мекарданд, ки воқеияти сиёсиро аз рӯйи талаботи нав арзёбӣ намуда, шакли иштироки минбаъдаашонро дар равандҳои сиёсӣ муайян намоянд.

Арзёбии шакли иштироки сиёсии шаҳрвандон дар равандҳои сиёсии солҳои аввали соҳибистиклолӣ нишон медиҳад, ки мавҷуд набудани механизмҳои зарурии танзими рафтори сиёсӣ, аз он ҷумла заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ то дараҷаи муайян таъсири худро ба ғайриқонунии сиёсии шаҳрвандон ҳам расонида буд. Аслан дар шароити нави сиёсӣ ва аз даст додани тамоюли мафкуравӣ шахс дар мавқеъгирии сиёсии худ мушкилӣ мекашид. Дар натиҷа, тавассути гурӯҳҳои ғайриқонунии манфиатдор тавонистанд суботи ҷомеаро ҳалалдор намоянд.

Дар робита ба ин масъала метавон аз ақидаи олими рус А.А. Лаврикова ёдовар шуд, ки ӯ менависад: «Ба хусусияти иштироки сиёсӣ қарорҳои алоҳидаи сиёсии ҳам намояндагони гурӯҳҳои элита ва ҳам ғайриқонунии ҳаракатҳои иҷтимоӣ таъсири назаррас мерасонанд. Ин қарорҳо худ

заминаҳои низоӣ дошта, мавҷудияти вобастагии ҷонибҳо аз қарорҳои қабулшуда эҳтимолияти шадиди бархӯрдҳоро зиёд менамояд» [83, с.32-37]. Маҳз ҳамин ҳолат таъсири худро ба хусусияти иштироки сиёсии субъектони сиёсат дар Тоҷикистон расонидааст. Қарорҳои сиёсии қабулкарда дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ манфиатҳои гурӯҳҳои гуногунро ифода карда наметавонистанд. Дар натиҷа таҳти фишороварии иштирокчиёни намоишҳои эътирозии майдони Шаҳидон парлумони кишвар маҷбур мешуд, ки қарорҳои қабулкардаи худро тез-тез иваз намояд. Президенти мамлакат, Пешвои муаззами миллат мазмуни равандҳои сиёсии давраи мазкурро таҳлил намуда, қайд мекунад, ки «дар давраи байни солҳои 1991-1992, 2 Президент ва 5 ҳукумат иваз шудааст» [8]. Дар робита ба ин қайд намудан лозим аст, ки ҳолати мазкур боиси эътирози ҷониби дигар мешуд, зеро қарорҳои зикргардида ба ҳаёти кулли ҷомеа дахл доштанд. Дар чунин шароит, нигоҳ доштани фазои мусоиди сулҳу субот, оромӣ, ҳамдигарфаҳмӣ, эҳтироми ақидаву мавқеъҳо, ризоияти ҷомеа, таҳаммулгароӣ, мароми созандаву устувори аҳзоби сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ номумкин гашта буд.

Аз ин нуқтаи назар, Иҷлосияи ХУҶ Шурои Олии Тоҷикистон ҳамчун сароғози марҳалаи ташаккули фарҳанги нави сиёсӣ маънидод мешавад, зеро он тавонист маҷмуи нави арзиш, меъёру ғояҳои сиёсиро ба ҷомеа пешниҳод ва талқин намояд, ки дар шароити нав ҷавобгӯи талабот буданд. Дасткашӣ аз зӯроварӣ, рӯ овардан ба созиш, дарки воқеии мазмун ва моҳияти демократия ҳамчун ҳокимияти халқ, **на анархия**, эҳтироми рақоби сиёсӣ, фаъолият дар доираи қонун ва эътирофи қонунмандии ҳокимият амалҳои буданд, ки ҳар як иштирокчиини раванди сиёсӣ онро бояд ба инобат мегирифт. Таҳлили равандҳои минбаъда нишон медиҳад, ки мунтазам арзишҳо ва қоидаҳои рафтори зикргардида дар амали иштирокчиёни раванди сиёсӣ эҳсос карда мешуд.

Арзёбии масъала нишон медиҳад, ки тавассути муҳайё намудани заминаи меъёрии ҳуқуқӣ барои татбиқи муносибатҳои комилан нави сиёсӣ трансформатсияи равандҳои сиёсӣ ба амал омад. Ҳолати мазкур нишонаи

тағйирёбии шакли иштирок ва рафтору фаъолияти сиёсии субъектони сиёсат мебошад. Дар ин замина ризоият, созиш, ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ ва сулҳофарӣ арзишҳои муҳимме гаштанд, ки боиси шаклгирии фарҳанги нави сиёсӣ низ шуданд.

Иштироки сиёсии ҷомеа аз рӯйи моҳияти худ шакли муътадилу қонунӣ ба худ касб намудан гирифт. Дар натиҷа мушкилиҳои мафкуравие, ки боиси сар задани зӯроварию нофаҳмиҳо дар ҷомеа шуда буданд, зина ба зина бартараф шудан гирифтанд. Чуноне, М.Хидирзода қайд мекунад: «Дасткашӣ аз зӯроварӣ имкон дод, ки ҳокимияти сиёсӣ мунтазам захираҳои худро афзун гардонид, мавқеи қонунии ҳешро таҳким бахшад. Дар ин самт, дар баробари дигар захираҳо, нақши захираҳои маънавӣ бузург буда, метавонанд бо таъя ба арзишҳои мавҷуда ҳамгирӣ ва ягонагии ҷомеаро таъмин намоянд» [63, с.117]. Дар ин ҷо манзур аз захираҳои маънавӣ мавҷудияти арзишҳо ва ҳиради сиёсии халқи тоҷик аст, ки тавассути онҳо дар марҳалаҳои ҳассосу тақдирсоз қарорҳои оқилона қарор қабул карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили маводи зиёди илмӣ вобаста ба шаклҳои зухурёбии иштирок ва рафтори сиёсии субъектони сиёсат дар Тоҷикистон дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ муайян гардид, ки иштироки сиёсӣ ҳамчун ифодаи мароқ ва майли субъектони сиёсат ба масъалаҳои сиёсӣ бо мақсади амалӣ намудани манфиатҳои онҳо амалӣ гашта, дорои хусусияти хоси худ мебошад.

Дар баробари ин, таҳаввули минбаъдаи равандҳои сиёсӣ, ки ба идоракунии самаранок асос ёфта буд, моҳияти иштироки сиёсии субъектони сиёсатро тағйир дод. Ба сари ҳокимият омадани сарвари нави сиёсӣ, муайян намудани мақсадҳои давлатдорӣ, пешниҳоди роҳу усулҳои ҳалли мушкилоти сиёсии мавҷуда, аз ҷумла баромадан аз ҷанги шаҳрвандӣ, барои ба даст овардани сулҳи умумӣ, дасткашӣ аз зӯроварӣ ва ҷанг, ташаккули фарҳанги нави сиёсии ба арзишҳои башардӯстона асосёфта ва тақвияти масъулияти шаҳрвандию эҳсоси ватандорӣ аз ҷумлаи амалҳои таъсиррасоне гаштанд, ки

мазмунӣ иштироки сиёсии шаҳрвандонро мунтазам тағйир дода, онро ҳамчун ифодаи шинохти масъулияти ватандорӣ муаррифӣ намуд.

Дар марҳалаҳои минбаъда иштироки сиёсии шаҳрвандон хусусияти конунӣ, муташаккилона, бошуурина, осуда ва ба ризоияту ҳамкорӣ майлдошта пайдо намуд. Маҳз дар ҳамин замина рушди босуботи муносибатҳои ҷамъиятӣ, болоравии масъулияти шаҳрвандӣ, маърифат ва фарҳанги сиёсӣ имконпазир гардид.

Таҳлили як марҳалаи таърихӣ – аз оғози соҳибистиклолӣ то баргузори Иҷлосияи ХУҶ Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне аз моҳи сентябри соли 1991 то моҳи ноябри соли 1992, марҳалаи муҳимми дигаргунӣ дар дарки моҳияти равандҳои сиёсӣ, тағйирпазирии муносибат ба сиёсат, шинохти нави арзишҳои демократӣ ва воқеияти сиёсӣ маҳсуб меёбад, ки дар минбаъда муносибат ва шакли иштироки сиёсии субъектони сиёсатро дигаргун намуд.

2.2. Иштироки электоралӣ нишонаи муҳимми демократикунони ҷомеа ва шакли осоиштаи иштироки сиёсӣ

Демократия ҳамчун шакли режими сиёсӣ ва идоракунии ташкили шароити мусоид барои иштироки васеи мардум дар идоракунии ҷомеаро ифода намуда, мардумро ҳамчун манбаи ҳокимият эътироф менамояд. Дар ин замина, он асосҳои қавии таърихӣ сиёсӣ дошта, низоми маҳсули арзишҳоро дар бар мегирад. Демократия ҳамчун ифодаи ҳокимияти халқ қафолати иштироки васеи оммаи мардумро дар таъсиси ниҳодҳои ҳокимияти давлатӣ ва идоракунии ҷомеа дода, моҳияти аслии он таъмини мардумсолорӣ мебошад.

Таҷрибаи таърихӣ сиёсии ташаккули демократия дар кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки дарки дурусти он аз ҷониби ҷомеаҳо ба бисёр омилҳо, аз қабيلي сатҳи шуури сиёсии ҷомеа, фарҳанги сиёсӣ ва сатҳи рушди иқтисодӣ иҷтимоӣ он низ дар дараҷаи муайян вобастагӣ дорад. Ин вобастагӣ имкони дарки воқеии демократияро фароҳам оварда, мутлақгардонии фаҳмиши онро ҳамчун озодии беҳудуд пешгирӣ мекунад.

Муҳим будани ин нуктаро таҷрибаи сиёсии мо дар солҳои нахустини соҳибистиклолӣ собит намуда буд, ки дар бораи оқубатҳои он дар зербоби пешин гуфта гузаштем.

Ташаккули таҷрибаи зиндагӣ ва ғайриинтиқолият дар ҷомеаи демократӣ таҳаввули мафкуравиरो тақозо менамояд. Дарки арзишҳои меҳварии он, аз қабилӣ озодӣ, соҳибхуқуқӣ, баробарӣ, ҳуқуқи ширкати озодона дар равандҳои сиёсии ҷомеа, ҳуқуқи интиқоли озод, иштирок дар ташаккул ва амалигардонии ҳокимияти сиёсӣ, озодии ибрази ақида, ғайриинтиқолият, ҳуқуқи озодона муттаҳид шудан ва ғайраҳо дар заминаи шинохт ва дарки моҳияти демократия ҳамчун шакли муҳити иҷтимоӣ сиёсӣ ба вуҷуд меояд. Ҳамзамон, бо ин, дарк карда тавонистани ҳудудҳои ин ҳама озодиҳо шартӣ муҳимми зиндагӣ дар ҷомеаи демократӣ мебошад. Ин хулосаро мо дар натиҷаи таҳлили сатҳ ва шакли иштироки сиёсии омма дар рушди равандҳои демократӣ дар Тоҷикистон ба даст овардем.

Марҳалаи аввали соҳибистиклолӣ, сар задани ҷанги шаҳрвандӣ, давраи ҷанг, марҳалаи ҳалли низоъ ва барқарорсозии баънинизоъ аз диди сиёсӣ бо махсусиятҳои худ фарқ намуда, ҳар кадоми онҳо шакли муайяни иштироки сиёсиро дар бар мегирифт. Муҳаққиқи рус А.Кузин дар ин замина чунин ибрази андеша намудааст: «Устуворгардии демократия ва дар заминаи он ба даст овардани суботи сиёсӣ вазифаи марказӣ ва дарозмуддати маҷмуии дигаргунсозии системаҳои сиёсии мамлакатҳои собиқ Шӯравӣ маҳсуб меёбад. Дар иҷрои ин вазифа ҷалби шаҳрвандон ба раванди сиёсии демократӣ дар асоси институтсионализатсияи иштироки сиёсии онҳо аҳамияти калон дорад, ки он, ҳамзамон, нишондиҳандаи муваффақияти демократия ба шумор меравад» [130]. Дар ин замина, метавон гуфт, ки марҳалаи зикргардида ҳамчун марҳалаи ҷалби васеи омма ба қорҳои ҷамъияти сиёсӣ маҳсуб ёфта, суръатнокии равандҳои сиёсӣ дар сатҳи баланд қарор дошт.

Рушди демократия ҳамчун раванди бемайлон тақозо менамояд, ки муносибатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ дар ҷомеа дар заминаи эҳтироми ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд шакл гирифта, халқ ҳамчун сарчашма ва манбаи

асосии ҳокимият эътироф карда шавад. Дар ин масир интиҳобот нақши калидӣ дошта, ҳамчун раванди сиёсӣ ифодакунандаи иродаи давлат баҳри чалби васеи мардум дар идоракунии мебошад. Мафҳуми васеъ пахншуда ва эътирофшудаи мардумсолорӣ, ки имрӯз тавсифи он ҳамчун ченаки рушди ҷомеаҳо баҳогузори карда мешавад, маҳз тавассути амалӣ намудани ҳукуки интиҳоботӣ татбиқ мегардад [59, с.18]. Вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ дар Тоҷикистон дар марҳалаи низоъ ва баромадан аз он бо дарназардошти сатҳи шуур ва фарҳангу маърифати сиёсии омма хусусиятҳои худро дошта бошад ҳам, муносибат ба интиҳобот ҳамчун василаи ташаккули ниҳодҳои мақомоти давлатӣ дар доираи арзишҳои шаклгирифтаи замони шуравӣ амалӣ мешуд.

Таҷрибаи интиҳоботи президентии соли 1991, ки натавонист шахсияти ба талаботи замон мувофиқро ба арсаи сиёсат барорад, боиси шикасти гарон дар ҷомеа гашта буд. Ҳамин нуктаро ба инобат гирифта, Пешвои муаззами миллат дар Паёми солонаи худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2019 ба масъалаи баргузори интиҳоботи даъвати нави Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дахл намуда, қайд карданд: «Мо хуб медонем, ки нооромиву бесарусомониҳо, ба гурӯҳҳои муқобил ҷудо шудани шаҳрвандони кишвар ва ихтилофоти шадид дар ҷомеа аз интиҳоботи президентии соли 1991 оғоз шуд ва оқибат боиси сар задани ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ гардид» [6]. Яъне воқеияти сиёсӣ нишон дод, ки иштироки бемақсадона, қурбонии манфиатҳои дигарон гаштан, қор гирифтани аз фишору ҳалалдорсозии принсипҳои асосии интиҳоботҳои озоду шаффоф барои ҷомеа зарари гарон оварда метавонад.

Аз ин рӯ, наметавон як нуктаи муҳимро дар бораи таъсири маърифати сиёсии ҷомеа ба рушди он ба инобат нагирифт, ки тавассути он сарҳадҳои демократия ва озодӣ дарк карда мешаванд. Набошад озодии мутлақ ба анархия оварда мерасонад. «Демократия ин на танҳо партофтани бюллетенҳо ба қуттӣ барои онҳое, ки панҷ соли оянда дар парламент хомӯш мешинанд, маҳсуб меёбад. Демократия ҳамоно вақт муваффақ мешавад, ки он ҳамавақт ва дар ҳама ҷой вучуд дошта бошад» [56, с.65].

Бо дарназардошти ин зарурат бо қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 21 июли соли 1994, №1042 [1], Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 1 декабри соли 1994 [2], Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи вакилони Маҷлиси Маҳаллии вакилони халқ» аз 1 декабри соли 1994 [2] қабул карда шуданд. Санадҳои зикршуда заминаи устувори меъёрии ҳуқуқиро баҳри ташаккули низоми интихоботии демократӣ муҳайё сохтанд. Муқаррар намудани ҷаҳорҷӯбаи қонунӣ барои ташкил ва баргузор намудани интихоботҳои озоду шаффоф қадами ҷиддӣ дар роҳи устуворгардонии рухҳои демократия дар ҷомеаи тозаистиклол маҳсуб меёфт. Дар доираи он меъёрҳои иштироки сиёсии шаҳрвандон ва аҳаммияти он барои таҳкими рухҳои демократӣ муайян карда шуданд.

Яке аз василаҳои муҳимми таъминкунандаи иштироки сиёсии мақсадноки мардум дар маърака ва равандҳои сиёсӣ ниҳодикунонии (институцсионализатсияи) онҳо мебошад, ки тавассути ҳизбҳои сиёсӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ амалӣ карда мешавад.

Иштироки электоралии аҳоли муайянкунандаи сатҳи ҷолибияти сиёсат ва маъракаи сиёсӣ барои онҳо мебошад. Вобаста ба ин субъектони интихоботро зарур аст, ки дар доираи муқаррароти муайяншуда фаъолият намуда, тавачҷуҳи электоратро ҷалб намоянд. Иштироки электоралӣ василаи таҷассуми сатҳи шуур ва маърифату фарҳанги сиёсӣ ҳуқуқӣ, масъулияти шаҳрвандӣ ва фаъолнокии сиёсӣ, ки шахс бо дарки манфиатҳои муайяни шахсӣ ҷамъиятӣ ҳуқуқи интихоботии худро амалӣ менамояд.

Дар ин раванд ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун ташкилоти сиёсӣ дар ҳаёти ҷомеа нақши муассир дошта, дар муаррифӣ ва ҳимояи манфиатҳои гурӯҳҳои гуногун ба сифати механизми муташаккил баромад мекунанд. Заминаи ташаккули бисёрҳизбӣ дар Тоҷикистон дар шароити ниҳоят вазнини гузариш гузошта шуда буд. Ба ҳама мушкилию мураккабиҳои ҳаёти сиёсӣ нигоҳ

накарда, низоми бисёрҳизбӣ мунтазам таҳаввул ёфта, то ба сатҳи имрӯзаи худ омада расидааст. Таҳқиқи ин ҷанба низ муҳим будани мавзӯи кори илмӣ моро собит месозад, зеро сухан сари амалӣ намудани ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавии ихтиёрӣ ва озод меравад, ки минбаъд тавассути он дар раванди амалигардонии ҳокимияти сиёсӣ бевосита ва ё бавосита иштирок мекунанд. Ба ақидаи сиёсатшиноси тоҷик Г.Н. Зокиров: «Ҷомеаи мутамаддинро бе иштироки ҳизбҳои сиёсӣ тасаввур кардан ғайри имкон аст, зеро дар аксар давлатҳои мутамаддини ҷаҳон ҳизбҳои сиёсӣ ҳастанд ки тавассути идеологияи худ дар ҷомеа ташвиқу тарғибот мебаранд. Вақте ки ҳокимиятро ба даст гирифтанд, онҳо талаботу манфиатҳои аъзои худро таъмин менамоянд» [23, с.198]. Ин рисолати ҳизби сиёсӣ мебошад, ки тавассути тарғиби идеологияи худ ғолибияти мафкуравино ноил гашта, минбаъд роҳи худро барои ба даст овардани ҳокимият ва ё иштирок дар амалигардонии он мекушояд.

Таҳаввулоте, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар роҳи ташаккули имрӯзаи худ аз сар гузаронидаанд, ифодаи камолоти онҳо ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ сиёсӣ буда, мавқеи онҳоро дар низоми сиёсии ҷомеаҳо устувор гардонидаст. Ҳизбҳои сиёсиро ба сифати ифодакунандаи манфиатҳои гурӯҳӣ, қувваи барои ҳокимият муборизабаранда ва умумияти идеологӣ низ меноманд, ки дар раванди ташаккул ва рушди муносибатҳои демократӣ аҳаммияти хос доранд. Нишондиҳандаҳои зикргардида боиси муттаҳиднамоии одамон гашта, дар ин замина фаъолиятҳои онҳо баҳри ба даст овардани мақсад ҳамоҳанг карда мешаванд. Ҳамин хусусият ҳизби сиёсиро ба неруи том мубаддал менамояд. Маҳз ҳизби сиёсӣ яке аз ниҳодҳои муҳимме мебошад, ки баҳри ташаккули шакли хоси иштирок ва рафтори сиёсӣ мусоидат карда метавонад.

Ин ҳама махсусиятҳои зикргардида ифодаи сатҳи шуур ва фарҳанги сиёсии ҷомеа буда, вижагиҳои иштироки шаҳрвандон дар фаъолияти онҳо маҳсуб меёбад.

Бояд қайд намуд, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи шаҳрвандонро барои муттаҳид шудан пешбинӣ намуда, дар моддаи 28

муқаррар кардааст, ки: «Ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси гуногунандешии сиёсӣ барои ташаккул ва ифодаи иродаи халқ мусоидат меkunанд ва дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд. Сохтор ва фаъолияти онҳо бояд ба меъёрҳои демократӣ мувофиқ бошад» [3, с.17]. Меъёри мазкури конституционӣ ташкили ҳизбҳои сиёсиро ҳамчун василаи ифодаи иродаи халқ эътироф намудааст.

Ҳамзамон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» муқаррар намудааст, ки: «Зери мафҳуми ҳизби сиёсӣ чунин иттиҳодияи ҷамъиятӣ фаҳмида мешавад, ки вазифаи асосиаш иштирок дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ба воситаи ташаккул додани иродаи сиёсии шаҳрвандон ва инчунин ба амал баровардани ҳокимият ба воситаи намояндагони худ мебошад. Мақсад ва вазифаҳои ҳизби сиёсӣ дар Оиннома ва Барномаи он, ки барои маълумоти умум интишор мешаванд, инъикос меёбанд» [5]. Тавсифи муқарраршуда аз он далолат мекунад, ки ҳизби сиёсӣ дар ташаккули муносибатҳои сиёсӣ дар ҷомеа нақши калон дошта, тавассути он шаҳрвандон имкон доранд иродаи худро баён созанд. Шаҳрвандон ҳуқуқ доранд ба узвияти ҳизбҳо озодона қабул ва аз онҳо хориҷ шаванд. Вобаста ба ин, муқаррароти моддаи 1 Қонуни зикргардида ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавиро ба тариқи зайл пешбинӣ намудааст:

- таъсис додани ҳизбҳои сиёсӣ мувофиқи эътиқоди худ;
- ихтиёран дохил шудан ба ҳизбҳои сиёсӣ бо шартӣ эътироф намудани оинномаҳои онҳо аз ҷониби дохилшавандагон;
- иштирок кардан дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ мувофиқи мақсадҳои муайянкардаи барномаҳои онҳо ва тибқи шаклҳои муқарраркардаи оинномаҳои онҳо;
- озодона баромадан аз ҳизбҳои сиёсӣ [5].

Раванди рушди таърихӣ сиёсӣ ҳизбҳоеро, ки рисолати аслии худро иҷро карда натавониста, ба манфиати ҷомеа неруи худро истифода накарданд, аз масири умумии рушди ҷомеа берун намуд. Дар натиҷа ҳамон ҳизбҳои сиёсӣ айнаи ҳол фаъолият намуда истодаанд, ки ҳамгироии манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоиро таъмин карда метавонанд.

Таҳлили интиҳоботҳои гузаштаи вакилон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди таҳаввули қувваҳои сиёсӣ, ҳамзамон ниҳодикунонии иштироки сиёсиро дар кишвар ифода менамояд. Масалан, дар интиҳоботи соли 2000, ки дар ду марҳала гузаронида шуд, се ҳизби сиёсӣ – Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон (ҲХДТ), Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон (ҲКТ) ва Ташкилоти экстремистию террористии Ҳизби наҳзати исломӣ (ТЭТ ҲНИ) ширкат варзида буданд. Аз 41 ҷавзаи якмандата дар 11 ҷавза овоздиҳии такрорӣ гузаронида шуда, ҲХДТ дар маҷмӯъ соҳиби 36 мандат, ҲКТ 13 мандат ва ТЭТ ҲНИ соҳиби 2 мандат ва номзадҳо тариқи худпешбарӣ соҳиби 10 мандати вакилӣ шуданд. Ду мандати вакилӣ ҳолӣ монд. Ногуфта намонад, ки интиҳоботи парлумонии соли 2000 яке аз нахустин интиҳоботҳои бо низоми омехта баргузоршуда маҳсуб меёбад. Ташкили интиҳоботи такрорӣ дар 11 ҷавза худ нишонаи иштироки ғайриэлекторалӣ ва рақобати ҷиддии номзадҳо буд. Инчунин ширкат дар низоми нави интиҳоботӣ, яъне низоми омехта, то дараҷае мушкилиҳои ҳудро дошт, ки ба дарки моҳияти раванди мазкур вобаста буд. Лекин ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, сатҳи баланди иштироки электоралӣ худ нишонаи дарки моҳияти парламентаризм буд, ки асоси онро шаҳрвандони Тоҷикистон мегузоштанд.

Дар интиҳоботи соли 2005 6 ҳизби сиёсӣ, аз ҷумла Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон, ТЭТ Ҳизби наҳзати ислом, Ҳизби демократии Тоҷикистон (ҲДТ), Ҳизби Сотсиал Демократии Тоҷикистон (ҲСДТ), Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон (ҲСТ) ширкат варзида, ҲХДТ соҳиби 46 мандати вакилӣ, ҲКТ – 4 мандати вакилӣ, ТЭТ ҲНИ – 2 мандати вакилӣ ва 11 номзади мустақил вакил интиҳоб шуда буданд. Хусусияти хоси ин маъракаи интиҳоботӣ мавҷудияти рақобат ва алтернативаи зиёд дар интиҳоби номзадҳо буд. Дар чунин шароит аз шаҳрвандон муносибати хосса ва бошууронаи интиҳоб талаб карда мешуд. Электорат аллакай таҷрибаи интиҳоб карданро дошт. Дар ин замина метавон хулоса намуд, ки дар ин давра дар Тоҷикистон шакли хоси фарҳанги интиҳоботӣ низ ташаккул ёфта буд.

Дар интиҳоботи соли 2010 бошад, 8 ҳизби сиёсӣ, аз ҷумла Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон, ТЭТ Ҳизби наҳзати ислом, Ҳизби Демократии Тоҷикистон, Ҳизби Сотсиал Демократии Тоҷикистон, Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон, Ҳизби Аграрии Тоҷикистон (ҲАТ) ва Ҳизби Ислоҳоти Иқтисодии Тоҷикистон (ҲИИТ) ширкат намуда, ҲХДТ соҳиби 54 мандат, ҲНИТ, ҲКТ, ҲАТ ва ҲИИТ мутаносибан соҳиби 2 мандатии вакилӣ шуданд. Аз ҳисоби номзадҳои худпешбар 1 нафар интиҳоб гардид. Иштироки электоралӣ дар ин маърака низ муташаққиллона сурат гирифт. Таҳаввули арзишӣ ва рафтори баръало намоён буд.

Дар интиҳоботи соли 2015 низ 8 ҳизби сиёсӣ, аз ҷумла Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон, Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон, Ҳизби Демократии Тоҷикистон, Ҳизби Сотсиал Демократии Тоҷикистон, Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон, Ҳизби аграрии Тоҷикистон ва Ҳизби Ислоҳоти Иқтисодии Тоҷикистон ширкат намуда, ҲХДТ соҳиби 51 мандат, ҲАТ 5 мандат, ҲИИТ – 4 мандат, ҲСТ, ҲКТ ва ҲДТ– соҳиби 1 мандатӣ шуданд. Дар асоси алтернативӣ баргузор шудани интиҳобот имкони васеи интиҳобро барои интиҳобкунандагон фароҳам овард.

Дар интиҳоботи соли 2020 бошад, дар қиёс бо интиҳоботҳои пешин ширкат дар ҳавзаи ягонаи умумиҷумҳуриявии интиҳобот аз рӯйи рӯйхати ҳизбҳои сиёсӣ чунин арзёбӣ мешавад:

-Ҳизби Аграрии Тоҷикистон – тарафдор 700 ҳазор 582 нафар (16,50%);

-Ҳизби Демократи Тоҷикистон – тарафдор 216 ҳазору 526 нафар (5,10%);

-Ҳизби Ислоҳоти Иқтисодии Тоҷикистон – тарафдор 705 ҳазору 252 нафар (16,61%);

-Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон – тарафдор 132 ҳазору 049 нафар (3,11%);

-Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон – тарафдор 218 ҳазору 696 нафар (5,15%);

-Ҳизби Сосиал-Демократи Тоҷикистон – тарафдор 13 ҳазору 735 нафар (0,32%);

-Ҳизби Халкии Демократии Тоҷикистон – тарафдор 2 миллиону 139 ҳазору 741 нафар (50,40%).

Шумораи овозҳои интихобкунандагоне, ки ба муқобили рӯйхати ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ дода шудааст 59 ҳазору 30 нафар 1,39%-ро ташкил дода буд.

Ҳизби Аграрии Тоҷикистон 16,50%, 4 (чор) мандати вакилӣ, Ҳизби Демократи Тоҷикистон 5,10%, 1 (як) мандати вакилӣ, Ҳизби Ислоҳоти Иқтисодии Тоҷикистон 16,61%, 4 (чор) мандати вакилӣ, Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон 5,15%, 1 (як) мандати вакилӣ, Ҳизби Халкии Демократии Тоҷикистон 50,40%, 12 (дувоздаҳ) мандати вакилӣ гардиданд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки ҲАТ ва ҲИИТ мавқеи худро мустаҳкам намуда, имконияти таъсиси фраксияҳои ҳизбиро дар парлумон нигоҳ доштанд. ҲХДТ бошад, бори аввал, теъдоди нисбатан ками овозҳоро дар ҳавзаҳои ягонаи умумичумхуриявӣ соҳиб гашт ва соҳиби 12 мандати вакилӣ гашт. Дар 41 ҳавзаҳои якмандата бошад, 35 мандати вакилӣ ба даст овард. Дар маҷмӯъ, соҳиби 47 мандати вакилӣ дар даъвати шашуми парлумон шуд, ки ин нишондиҳанда воқеан ҳам аз иваз шудани мавқеъҳо дар ҳавзаҳои ягонаи умумичумхуриявӣ дарак медиҳад.

Қоидаи умумие дар амалияи интихоботҳо мавҷуд аст, ки тибқи он қувваи мағлубгашта на ҳама вақт натиҷаҳои интихоботро эътироф мекунад. Аз ин нуқтаи назар, Ҳизби Сотсиал-Демократи Тоҷикистон баъди ҷамъбасти натиҷаҳои интихобот ин таҷрибаро амалӣ намуд. Дигар ҳизбҳои сиёсӣ ҳама натиҷаҳои интихоботро эътироф намуданд [110, с.143].

Дар интихоботи парлумонии соли 2025 ба ғайр аз Ҳизби сотсиал Демократии Тоҷикистон 6 ҳизби дигар дар маъракаи интихоботи вакилон ширкат варзиданд. Тибқи ҷамъбасти натиҷаҳои интихобот ҲХДТ - 49, ҲИИТ – 5, ҲАТ – 7, ҲСТ – 1, ҲДТ – 1 мандати вакилӣ ба даст оварданд.

Мақсад аз таҳлили ширкати ҳизбҳои сиёсӣ дар маъракаҳои электоралӣ нишон додани нақши онҳо дар раванди таъмини сафарбарии шаҳрвандон дар

интихобот, таъмини умумияти манфиатҳои онҳо ва нақшашон дар боло бурдани сатҳи ғайриқонунии шахрвандон мебошад.

Ҳамзамон бо ин қайд намудан зарур аст, ки дар таъмини ғайриқонунии электоралии шахрвандон дар баробари ҳизбҳои сиёсӣ нақши ниҳодҳои дигари ҷомеаи шахрвандӣ, аз он ҷумла ташкилотҳои ҷамъиятии дар самти ҳимояи ҳуқуқи инсон ғайриқонунбаранда, мақомоти ҳудудӣ ғайриқонунӣ, Федератсияи иттифоқҳои касабаи Тоҷикистон, Иттифоқи ҷавонони Тоҷикистон ва ташкилотҳои ҷамъиятии дар самти заҳидӣ ғайриқонунӣ (Аз баробарии ҳуқуқӣ ба баробарии воқеӣ, Гендер ва тарғиқӣ, Лигаи заҳидии ҳуқуқшиноси Тоҷикистон ва ғ.) қалон аст. Аз байни ташкилотҳои зикргардида Федератсияи иттифоқҳои касабаи Тоҷикистон ва Иттифоқи ҷавонони Тоҷикистон ҳуқуқ доранд, ки дар интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон номзадро ба мансаби президентӣ пешбарӣ намоянд. Аз ин ҷиҳат онҳо ҳамчун субъекти пешбарикунандаи номзад дар маъракаи сиёсӣ шуда метавонанд.

Дигар ташкилотҳои ҷамъиятии зикргардида дар тарбияи ҳуқуқӣ, боло бурдани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва сиёсии шахрвандон, ғайриқонундории онҳо дар равиши интихобот, сафарбарнамоӣ ва роҳнамоии ҷомеа ҷиҳати ширкат дар маъракаи электоралӣ нақши муҳим мебозанд.

Дар баробари ин, тавсифи демократия ва риояи принципҳои демократӣ иштироки ихтиёрӣ ва озоди шахрвандонро низ дар назар дорад. Вобаста ба ин дар кишварҳои гуногун меёру қоидаҳои гуногуни эътирофи қонунмандии интихобот ҷой доранд. Масалан, дар кишвари мо дар интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми омехтаи интихоботӣ ва дар интихоботи президентӣ низоми мажоритарӣ ҷой дошта, иштироки аз нисф зиёди интихобкунандагонро тақозо мекунад. Яъне, таносуби 50%+1 овоз ҳамчун меёр барои барпошуда эълон намудани интихобот ва интихобшуда ҳисоб шудани номзад ба вакилӣ аз ҳавзаи яқмандата ва номзад ба мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб мешавад.

Дар баъзе кишварҳо ин меъёр муқаррар нашуда, ҳар номзаде, ки шумораи зиёдтари овозҳоро соҳиб мешавад, ғолиб эълон мешавад. Барои эътимодбахш шудану асоснок намудани гуфтаҳои боло метавон намунаи якчанд интиҳоботҳоро номбар намуд, ки иштироки сиёсии мардум дар онҳо хусусияти хоси худро дорад.

Дар таърихи интиҳоботҳо дар ҷаҳон аз ҷама интиҳоботи натиҷаҳои калбаки ва таҳрифшуда дар Либерия соли 1927 гузаштааст. Ғолиби интиҳобот Чарлз Кинг эълон мешавад. Ба ҷонибдории ӯ 243 ҳазор одам овоз медиҳад, дар ҳоле, ки ба рӯйхати интиҳобкунандагон ҷамагӣ 15 ҳазор ворид шуда буданд. Ба ҷамаи ин нигоҳ накарда Чарлз Кинг президенти Либерия интиҳоб мешавад ва ӯ давоми 3 сол, то эълони нобоварӣ бо сабаби истифодаи меҳнати маҷбурӣ, ин давлатро роҳбарӣ мекунад. Ин амал нишонаи он аст, ки интиҳобот на дар ҷама давраи замон ҳамчун ниҳоди демократӣ баромад намудааст. Баъзан сиёсатмадорон кӯшиш намудаанд, ки онро ҳамчун василаи қонунигардонии ҳокимияти худ истифода баранд. Дар ин ҳолат, иродаи мардум ва иштироки онҳо хусусияти сирф формалӣ дошта, ширкат кардан ё накардани онҳо ба натиҷаҳои интиҳобот таъсири худро намерасонид.

6 апрели соли 1929 интиҳоботи умумӣ дар Италия барпо гардид. Дар он 535 нафар аъзои палатаи вакилони шоҳигарии Италияро интиҳоб карданд. Тибқи иттилои манбаъҳои таърихӣ: «Дар вақти гузаронидани интиҳобот вазъият дар Италия ба кулӣ тағйир ёфт. Соли 1926 фаъолияти ҷамаи ҳизбҳои сиёсӣ, ба ғайр аз ҳизби ҳукумрони миллӣ-фашистӣ, манъ карда шуданд. Баъди ислоҳоти парламентии соли 1928 интиҳобот дар шакли плебисит барпо гардид, ки дар он аз интиҳобкунандагон хоҳиш карда мешуд, ки ба тарафдории номзадҳои як ҳизб - миллӣ-фашистӣ овоз диҳанд» [119, с.57]. Ин худ, аллакай, нишонаи таъсиррасонӣ ба озолии иродаи интиҳобкунандагон маҳсуб меёфт. «Тартиби овоздиҳӣ тавре ташкил шуда буд, ки интиҳобкунандагон ба махфияти овоздиҳӣ мутмаин набуданд, гарчанде ки махфиятро қонун расман қафолат додааст. Бесабаб нест, ки 98,43% интиҳобкунандагон рӯйхати номзадҳои Шурои бузурги фашистиро маъқул

донистанд» [123]. Мантиқи ин амал дар он аст, ки интихобкунанда имкони интихоб кардан надошт. Дар натиҷа, маҷбур мешуд, ки ҳамон як ҳизбро ҷонибдорӣ намояд.

Сарфи назар аз он, ки интихоботи соли 1929 дар таърихи Италия аввалин интихоботе буд, ки дар он занон метавонистанд овоз диҳанд, шумораи онҳое, ки ҳуқуқи овоздиҳӣ доштанд, афзоиш наёфт, балки ба 9638859 нафар кам шуд. Шумораи аҳолии Италия дар он вақт аз 40 миллион нафар гузашта буд. Сабаби ин дар он аст, ки дар интихобот танҳо иштироки аъзои иттифоқҳои касаба ё иттиҳодияҳои саноатӣ, шахсоне, ки дар қувваҳои мусаллаҳ хизмат мекарданд, инчунин, ходимони руҳонӣ ё иҷозат дода шуда буд. Дар овоздиҳӣ 8 миллиону 661 ҳазору 820 нафар ширкат карданд, ки ба ин тартиб 89,86% ширкат доштанд, ки нисбат ба интихоботи қаблӣ тақрибан 40 % зиёд буд [116, с.16].

Мисоли дигари таърихӣ интихобот ба Сейми халқӣ - парламенти Ҷумҳурии Латвия мебошад, ки аз 21 июл то 5 август соли 1940 баргузор гардидааст. Дар интихобот танҳо як рӯйхати «Дарба таутас блок» (Блоки меҳнаткашон) иштирок кард, ки дар он 100 нафар номзадҳо ба вакилӣ ворид шуда буданд. Бино ба маълумоти Комиссияи марказии интихоботӣ, дар интихобот 1 миллиону 155 ҳазору 807 нафар сокинон ширкат карданд. Тибқи натоиҷи интихобот ҳамаи 100 номзад ворида парлумон шуданд [88, с.450].

Масъалаи иштироки электоралӣ, ҳамчун яке аз шаклҳои пазируфтаи иштироки сиёсӣ маҳсуб мешавад, вобаста ба хусусияти рушди ҷомеаҳо метавонад дар сатҳ ва шаклҳои гуногун зоҳир гардад. Таҷрибаи байналмилалӣ дар ин самт нишон медиҳад, ки ҳатто дар пешрафтатарин давлатҳо он метавонад мушкилиҳои муайян дошта бошад, ки боиси зерӣ шубҳа монандани натиҷаҳои интихобот мегардад. Масалан, бенизомие, ки дар интихобот дар Берлин моҳи сентябри соли 2021 сар зада буд, ба он оварда расонид, ки Суди конституционии ҳамон минтақа натиҷаҳои онро беэътибор дониста, интихоботи такрориро таъин намояд. Ин қарор бо мақсади барқарор намудани эътимоди ҷомеа рӯйи кор гирифта шуд, то ин ки робитаи байни

хокимият ва ҷомеа нигоҳ дошта шавад. Ҳамзамон, бо ин, сатҳи баргузориҳои интихоботи такрорӣ боварии мардумро ба ниҳодҳои демократӣ дар оянда метавонист муайян намояд. Сабаби ин ҳолат бенизомӣ дар ташкили интихобот буд.

Сабаби аз ҷониби Суди конституционӣ безътибор донишмандони натиҷаҳои интихоботи 26 сентябри соли 2021 ҷой доштани ҳолатҳои зиёди қонуншиканӣ вобаста ба ташкили интихобот дар садҳо участкаҳои интихоботӣ дар ҳудуди шаҳри Берлин буд. Аз ҷумла, навбатпояҳои дурудароз дар назди участкаҳои интихоботӣ ва ҷойҳои овоздиҳӣ, нарасидани бюллетенҳои интихоботӣ ва нусхабардорӣ намудани онҳо, ҳатогихо вобаста ба ҷойгир намудани ному насаби номзадҳо дар бюллетенҳо, муваққатан бастании участкаҳои интихоботӣ бо сабабҳои зикргардида, ки дар натиҷа баъзеҳо баъди эълони натиҷаҳои интихобот овоз доданд, камбудихое буданд, ки қариб дар 60% участкаҳои интихоботӣ ҷой доштанд. Бинобар сабабҳои зикргардида 12 феввали соли 2023 интихоботи такрорӣ гузаронида шуд.

Масъалаи дигар ташкили шароити мусоид барои иштироки шаҳрвандон мебошад. Масалан, дар Португалия 30 январӣ соли 2023 интихоботи парлумонӣ гузаронида шуд. Вобаста ба вазъи эпидемикӣ, аз ҷумла паҳншавии мавҷи нави коронавирус ҳукуматдорон қарор қабул намуданд, ки қариб 10% аҳолии мамлакат, ки дар инзиво буданд, ин речаро вайрон кунанд ва аз соати 18:00 то 19:00 вақти маҳаллӣ ба участкаҳои интихоботӣ омада, овоз диҳанд. Ин амал агар аз як тараф ба таъмини ҳуқуқи интихоботи шаҳрвандон нигаронида шуда бошад, аз ҷониби дигар амнияти санитарии ҷомеаро зерӣ хатар қарор медиҳад. Иштирок ва овоздиҳӣ дар хона, ки дар ҷаҳон таҷрибаи паҳншуда мебошад, дар Португалия ба инобат гирифта нашуд. Паҳлуи дигари масъала бо эҳтимолияти пеш омадани мушкилиҳои ташкилӣ низ робита дорад, зеро овоздиҳии 10% аҳоли, новобаста аз иштироки пурраи онҳо, дар раванди овоздиҳӣ метавонад мушкилиҳои вобаста ба онро пеш оранд. Вале ин нуқтаҳо ба инобат гирифта нашуда буданд.

Интихоботи президентии ИМА 3 ноябри соли 2020 баргузор шуд. Онхоро номзади демократ, ноибӣ президенти собиқ Ҷо Байден бурд. Моҳи январ ҷаласаи муштараки палатаҳои Конгресс барои тасдиқи натоиҷи овоздиҳӣ ба далели кӯшиши тарафдорони Д.Трамп барои ҳамла ба Капитолий қатъ шуда буд. Бо вуҷуди ин, қонунгузoron тавонистанд интихоби Ҷ. Байденро ба ҳайси Президенти 46-уми кишвар тасдиқ кунанд.

Пас аз баста шудани ҳавзаҳои интихоботии аввал, шомӣ 8 ноябр теъдоде аз расонаҳои амрикоӣ, аз ҷумла CNN, натоиҷи назарсанҷӣ бо ширкати шаҳрвандони раъйдиҳиро бо супориши Edison Research нашр карданд.

Тибқи ин маълумот, тақрибан 80 дарсади интихобкунандагони ИМА «ҳадди ақал то андозае итминон доранд», ки интихобот дар Иёлоти онҳо одилона гузашт ва ҳисоби овозҳо дақиқ хоҳад буд.

Тақрибан нисфи пурсидашудагон гуфтаанд, ки «ба ин боварии комил доранд». 20% иштирокчиёни назарсанҷӣ эътироф кардаанд, ки ба шаффофияти интихобот чандон бовар надоранд ё тамоман бовар надоранд.

Дар ҳамин ҳол, 70 дарсади пурсидашудагон гуфтаанд, ки онҳо эҳсос мекунанд, ки демократияи ИМА дар зери таҳдиди «кам» ё «бисёр» аст. Танҳо тақрибан 30% ақидаи муқобилро изҳор кардаанд.

Дар ҳамин ҳол, тақрибан сеяки иштирокдорони назарсанҷӣ қайд карданд, ки онҳо натиҷаҳои интихоботи президентии соли 2020-ро, ки Ҷо Байден Президенти ИМА шуд, ғайриқонунӣ медонанд. Тақрибан 60 дарсади пурсидашудагон гуфтаанд, ки ин интихоботро одилона мешуморанд [146].

10 январи соли 2021 дар Ҷумҳурии Қирғизистон интихоботи ғайринавбатии президентӣ баргузор шуд. Он ба далели истеъфои раисҷумҳури пешини давлат Сооронбай Жээнбеков дар моҳи октябри соли ҷорӣ пеш аз муҳлат баргузор гардид. Ҳамзамон, бо интихоботи президентӣ раъйпурсӣ оид ба интихоби шакли ҳукумат низ гузаронида шуд.

Дар рӯзи овоздиҳӣ 2474 қитъаи интихоботӣ фаъолият намуд, ки 48-тои онҳо берун аз ҳудуди Қирғизистон воқеъ буданд. 3 миллиону 563 ҳазору 574

шахрванди Қирғизистон, ки маълумоти биометриро пешниҳод карда буданд, имкони ширкат дар интиҳоботи президентиро доштанд. Аҳолии ин кишвар соли 2021 6,692 миллион нафарро ташкил меод.

Барои маълумот: иштироки интиҳобкунандагон дар интиҳоботи гузашта, ки вакилони Жогорка Кенеш дар кишвар интиҳоб шуданд, 56,2 дарсадро ташкил дод. Иштироки мардум дар интиҳоботи ахири президентии соли 2017 андаке камтар буда, 55,93 дарсад буд.

Дар оғоз 63 нафар барои ширкат дар интиҳобот ба Комиссияи марказии интиҳобот аснод пешниҳод карда буданд, вале Комиссияи марказии интиҳобот ҳамагӣ 18 номзадро сабти ном кард, боқимонда бо сабабҳои гуногун нагузаштанд. Ба дунбол, яке аз номзадҳои сабтиномшуда Рашид Тағаев аз ширкат дар интиҳобот худдорӣ кард ва аз ин рӯ, 17 нафар барои курсии раисҷумҳур мубориза бурданд.

Шумораи умумии интиҳобкунандагоне, ки ба рӯйхати интиҳобкунандагон дохил карда шудаанд, 3.563.574 нафарро ташкил дод.

Шумораи интиҳобкунандагоне, ки дар интиҳоботи пеш аз муҳлати Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон 10 январи соли 2021 дар овоздихӣ иштирок доштанд – 1 395 513 нафар, ки 39,16 фоизи шумораи умумии интиҳобкунандагоне, ки ба рӯйхатҳои интиҳобкунандагон дохил карда шудаанд, ташкил медиҳад.

Номзад ба вазифаи Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон Жапаров Садир Нургочоевич 1 миллиону 105 ҳазору 248 овоз, яъне 79,20 фоиз, яъне зиёда аз нисфи овозҳои ҳамаи интиҳобкунандагоне, ки дар интиҳобот иштирок доштанд, овоз доданд [140].

Лозим ба ёдоварист, ки қонунгузори Қирғизистон дар бораи интиҳобот меёри 50% иштирокро пешбинӣ накардааст. Вале масъала сари он аст, ки дар асоси раъйи ҳамагӣ 39,16% аҳолии интиҳобот барпошуда эълон ва президенти давлат интиҳоб гардидааст. Чунин таҷриба дар як қатор кишварҳои дигар ҳам ҳаст. Ба ақидаи мо, маҳз дар ҳамин ҷо истифодаи меъёрҳои дугонаи демократия ошкор мешаванд.

Чунин таҷрибаҳо дар амалияи сиёсӣ зиёд вомехӯранд. Ин ҳама нишонаи он аст, ки тафовути назару амалия вобаста ба масъалаи иштироки мардум ҳамчун нишонаи рушди демократия чой дорад. Вобаста ба ҳолатҳои дар боло зикргардида метавон хулоса намуд, ки:

- иштироки сиёсии мардум ҳамчун нишонаи асосии демократия эътироф шавад ҳам, дар ҳолатҳои муайян муносибати бепарвоёна ба он чой дорад. Сабаби чунин ҳолат эътирофи ҳуқуқ ба иштирок дар интихобот мебошад, ки шахрванд дар истифодабарии он озод буда, метавонад аз он истифода барад ё набарад;

- иштироки сиёсии мардум дар раванду маъракаи сиёсӣ дар кишварҳои гуногун на ҳама вақт хусусияти ғайриодӣ дорад. Абсентеизми сиёсӣ худ нишонаи мавҷудияти мушкилиҳо дар ин самт мебошад.

Вобаста ба махсусияти иштироки шахрвандон дар равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон ҳамин нуктаро метавон таъкид намуд, ки он хусусияти ғайриодӣ дорад. Таҷрибаи интихоботи парлумонии моҳи март соли 2020 дар Тоҷикистон нишон дод, ки ҳизбҳои сиёсии дар ин маърака иштироккунанда аз усулҳои ғайримадании мубориза даст кашиданд ва муборизаи сиёсии онҳо дар доираи фарҳанг ва одоби баланди муошират сурат гирифт. Ин нуктаро мушоҳидони байналмилалӣ низ махсус қайд карданд. Масалан, Роҳбари Ҳайати мушоҳидони Интиҳоди Давлатҳои Мустақил С. Лебедев қайд намуд, ки: «Дар интихоботҳои пешин интихобкунандагон нисбати номзадҳо он қадар серталаб набуданд, ба шиорҳои популистии баъзеи онҳо дода мешуданд, ки дар натиҷа беичро мемонданд. Ҳоло бошад интихобкунанда озодона интихоб мекунад, ки ба ҷонибдорӣ кӣ овоз диҳад. Ҷиҳати дигари фарқкунандаи интихоботи парлумонӣ дар Тоҷикистон дар он аст, ки он бе ҳангомасозии ифлос ва ҷанги бадномкунӣ байни номзадҳо баргузор гашт» [148].

Шакли иштироки сиёсии ба фарҳанги баланд асосёфта, эҳтироми рақибӣ сиёсӣ, риояи фарҳанги баҳсу муошират, истифодаи василаҳои қонунии тарғибу ташвиқ дар интихоботи парлумонии соли 2025 низ

мушоҳида гардид. Ширкати 6 ҳизби сиёсӣ ва 85,3% интихобкунандагон худ нишондиҳандаи он аст, ки фаъолнокии сиёсии шаҳрвандон баҳри боло бурдани сатҳи баргузори интихобот ва таъмини қонунмандии он мусоидати комил намудааст. Хусусан сатҳи иштироки электорат, ки дар ин интихобот фарқкунанда буд, натиҷаи тақомули сатҳи шуур ва фарҳанги сиёсии шаҳрвандон мебошад, ки таъсири худ ба дарки сиёсӣ ва рафтору иштироки сиёсии онҳо расонида истодааст.

Назариячиён ду шакли рафтори сиёсиро ҷудо мекунанд, ки яке шакли фаъоли иштироки сиёсӣ ва дигаре нигилизми сиёсӣ буда, ифодакунандаи мавқеи ғайрифаволи субъекти сиёсат вобаста ба иштироки ӯ дар равандҳои сиёсӣ мебошад. Шакли фаъоли иштироки сиёсӣ ифодакунандаи мавқеи нисбатан фаъоли субъекти сиёсат чиҳати ширкат варзидан дар ҳаёти сиёсии ҷомеа мебошад. Бо инобати ин нуқта қайд намудан зарур аст, ки: «...нишондиҳандаи аз 84% то 93,4% ифодакунандаи сатҳи баланди иштироки мардум дар маърақаҳои сиёсии ҷомеа мебошад. Ин ифодаи камолоти сиёсиро ҳуқуқи интихобкунандагон ва болоравии сатҳи масъулияти шаҳрвандии онҳо мебошад. Ба инобат гирифтани зарур аст, ки интихоботҳои парлумонӣ дар Тоҷикистон солҳои 1995 ва 2000 дар шароити ҷанги шаҳрвандӣ ва барқароркунии баъдиҷангӣ баргузор шуда буданд. Маҳз дар чунин марҳалаи мушкул дастгирии фаъоли мардум тавассути иштирокаишон дар интихобот ҳамаи ислохотҳоро қувваи қонунӣ баҳшида, баҳри самаранок татбиқи гаштани онҳо мусоидат намуд» [59, с.143].

Масъалаи дигар мавҷудияти нигилизми сиёсӣ мебошад. Вобаста ба ин, шумораи интихобкунандагони ба муқобили ҳама номзадҳо ва ҳизбҳои сиёсӣ дар интихоботи парлумонии соли 2015 овоздода 58081 нафар ё 1,5% ва дар интихоботи соли 2020 59 ҳазору 30 нафар 1,39%-ро ташкил дод [135]. Чунин муносибати интихобкунанда аз мавҷудияти нишонаҳои нигилизми сиёсӣ дар рафтори ӯ далолат мекунад.

Ҳамзамон, бо гуфтаҳои боло бояд қайд намуд, ки иштироки сиёсии шахс аз омилҳо ва сабабҳои гуногун низ метавонад вобаста бошад. Дар ин

асно манфиатҳо ҳамчун омили иштироки субъекти сиёсат, яъне шахс дар равандҳо ва ҳаёти сиёсии ҷомеа муайян гашта, вобаста ба он сатҳ ва шакли иштироки онҳо дақиқ карда мешавад. Ин тасниф хосса дар шароити муосир аҳаммияти муҳим дорад. Дар кадом шакл ва кадом сатҳ иштирок намудани онҳо дар ҳаёти сиёсии ҷомеа саволест, ки ҷавоби он сатҳи хатарнокии иштироки онҳоро муайян мекунад. Зеро таҷрибаи муосири набардҳои геополитикӣ нишон медиҳад, ки ташкили манбаҳои дохилии эътироз технологияи пазируфта ва санчидашуда дар амалияи «инқилобҳои ранга» буда, тавассути он низомҳои сиёсӣ ба шикаст гирифта карда мешаванд. Ҷанбаи дигари муҳими масъала дар он аст, ки чунин технологияҳо бо ҷалби васеи шахрвандон амалӣ карда мешавад. Назарфиребӣ, дуруғафканӣ, иғвоандозӣ, дасисабозӣ, ваъдаҳои ҳавасмандгардонии моддию молиявӣ, дастгириҳои сиёсӣ ва ғайра амалҳои тактикие мебошанд, ки шуур ва ақли иштирокчиёни равандҳои сиёсиро идора намуда, амали онҳоро хусусияти агрессивӣ медиҳад. Чуноне ки С. Собиров қайд мекунад: «Инқилобҳои баҳори араб, ки онро коргардонҳо ва танзимгарон роҳнамоӣ намуданд, ғоҷеаборадӯ паси сахна чи маблағҳои ҷамъшуда. Тамоми ҳаводиси бавучудода ва бадбахтиҳо ба дини мубини ислом иҷбора бор менамоянд, ки куллан нодуруст аст» [52, с.224].

Таҷриба ва намунаи чунин иштирокҳо аъзо ва ҷонибдорони ташкилоти экстремистии террористии Ҳизби наҳзати ислом дар таҷрибаи давлатдорӣ навини мо ду маротиба нишон доданд: бори нахуст дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ, ки манфиатҳои онҳо боиси сар задани ҷанги шахрвандӣ дар кишвар гардид, бори дуюм соли 2015, ки кӯшиши бебарори табaddулотӣ давлатӣ намуда, мақсади ба даст гирифтани ҳокимияти сиёсиро доштанд. Ин таҷриба бори дигар нишон медиҳад, ки дар раванди давлатдорӣ пайдоиш ва мавҷудияти нерӯҳои деструктивӣ амали маъмулӣ мебошад, зеро қудрат доимо «харидори» худро дорад. Довталабони ҳокимият доимо аз халқ ҳамчун василаи ба даст овардани мақсад истифода мебаранд.

Вобаста ба чой доштани таъсири арзишҳо ба рафтор ва иштироки сиёсии аъзо ва ҷонибдорони ин ҳизби террористӣ қайд мекунам, ки: «Ин кӯшиши табадуллотӣ давлатӣ бори дигар собит намуд, ки инсон метавонад барои ба даст овардани мақсади асосии дар назди худ гузошта, марҳалаеро барои ақибнишинӣ истифода бурда, хусусиятҳои муҳитро омӯхта, мавқеи худро дар он мустаҳкам намуда, сипас дар асоси эътимоди бадастовардааш ба ҳучум гузашта, барои амалӣ намудани мақсадҳои ҳаётии худ, ки арзишҳои дар доираи он пазируфтаре инкор карда наметавонад, талош намояд. Новобаста аз он ки кӯшиши табaddулотӣ давлатӣ ба шикаст рӯ ба рӯ шуда бошад ҳам, он барои ҷомеа як қатор мушкилӣ ва масъалаҳои мавҷудани бевосита ба шинохти арзишҳо вобастаро ошкор намуд. Пеш аз ҳама, исбот гашт, ки шахсият новобаста ба омилҳои гуногун - молиявӣ, иқтисодӣ ва психологӣ, метавонад дар банди ғоявии арзишҳои пешин монад. Дар ҳолати пайдо шудани вазъияти лозимӣ худифодаи шахсияти ӯ тамоюли манфӣ пайдо намуда, боиси ҳалалдоршавии амният ва субот дар ҷомеа мегардад» [61, с.100]. Аз ин ҷо ҳулоса баровардан мумкин аст, ки маҷмуи арзишҳои, ки инсон дар раванди камолоти шахсии худ мепазирад ва аз онҳо ҷонибдорӣ мекунад, қодиранд ба шакли рафтор ва иштироки сиёсии ӯ таъсир расонанд.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили масъалаи иштироки электоралӣ ҳамчун нишондиҳандаи муҳимми демократия маълум гардид, ки дар шароити рушди мустақилона иштироки сиёсии шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсии ҷомеа дар Тоҷикистон як қатор махсусиятҳои худро дошт.

Бо ҳулоса аз нуктаҳои зикргардида метавон натиҷагирӣ кард, ки иштироки васеи омма дар равандҳои сиёсӣ ҳамон вақт нишондиҳандаи демократияи воқеӣ мешаванд, ки агар дар доираи қонун ва ҳифзи манфиатҳои давлатӣ бошад. Дар ин бора, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барҳақ баён карданд: «Дасиса, низоъ ва ҷудоиандозӣ хоҳ дар ҷомеаи режими коммунистӣ, хоҳ дар либоси бунёдгароии исломӣ, хоҳ дар ҷилваю ишвафурушиҳои демократӣ, хоҳ дар ниқоби бузургманишиҳои миллатгарой ба манфиати халқ, манфиати Ватан ва манфиати ояндаи Тоҷикистон нест»

[69, с.672]. Яъне дар ҳама ҳолат манфиати давлату миллат дар чойи аввал гузошта мешавад.

Иштироки электоралӣ нишонаи масъулияти шаҳрвандии субъектони сиёсат буда, ҳавасмандии онҳоро ҷиҳати ширкат дар қабули қарорҳои сиёсӣ, таъмини мардумсолорӣ ва амалӣ намудани ҳуқуқҳои худ баҳри иброи озодонаи ақида ифода мекунад.

Дар ҳама ҳолат иштироки ғайбонаи шаҳрвандон ба густариши робита байни онҳо ва ҳокимият мусоидат намуда, ҷиҳати таҳкими заминаҳои рушди демократӣ мусоидат мекунад. Метавон аз гуфтаҳои Пешвои миллат ёдовар шуд, ки гуфтааст: «Демократия дар асл фарҳанги воло буда, одобу муоширати инсонӣ, ақлу фаросати сиёсӣ, донишу таҷрибаи созандагиро фаро мегирад. Моҳияти давлати демократии ҳуқуқбунёд ҳам дар он аст, ки бо демократия саҳланкорӣ кардан даркор нест. Зеро демократия ҳокимияти қонун аст ва дар назди ҳамаи шаҳрвандон талаботи якхеларо пеш мегузорад» [69, с.672]. Дар ин замина, рафтору иштироки сиёсии шаҳрвандон ҳам бояд бо риояи қонун сурат гирад. Меъёрҳо, арзишҳо ва қоидаҳои умумипазируфта дар ҳама зина ва сатҳҳои иҷтимоӣ қудрати таъсиррасонӣ ба иштироки электоралии аҳолиро доранд. Аз ин рӯ, иштироки электоралӣ намунаи возеҳи дарк ва маърифату фарҳанги сиёсии шахс мебошад.

БОБИ 3. ҶАҶОНИШАВӢ ВА МАСЪАЛАҶОИ ТАКМИЛИ ШАКЛӢОИ ИШТИРОКИ СИЁСӢ ДАР ТОҶИКИСТОНИ МУОСИР

3.1. Таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ба шакли иштироки сиёсии ҷавонон дар Тоҷикистон: рақамикунонӣ ва таъсири он ба сатҳи иштироки сиёсӣ

Рушди равандҳои ҷаҳонишавӣ таъсири бевоситаи худро ба шакл ва сатҳи иштироки сиёсии ҷомеа низ расонида истодааст. Ин як амри маъмулӣ аст, зеро пешрафти технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба сифати василаи мусоиди муоширати иҷтимоӣ баромад намуда, беҳтар гаштани дастрасӣ ба он ҷолибияташонро баланд намудааст. Хусусан таъсири он ба кишри ҷавони ҷомеа назаррас буда, миллионҳо нафар тариқи шабакаҳои иҷтимоӣ дар муошират қарор доранд. Ин ҳолат на танҳо хоси ҷомеаи мо, балки кулли ҷомеаи башарист. Онро метавон як раванди махсусе қайд намуд, ки зиддияту ихтилофҳои гуногунро ба вуҷуд оварда истодааст.

Хусусияти замони муосирро таҳлил намуда, олимони рус А.В. Манойло, А.И. Петренко ва Д.Б. Фролов қайд мекунанд, ки: «Тағйирпазирии низоми анъанавии муносибатҳои иҷтимоӣ ва низоми муносибатҳои ҷомеаи иттилоотӣ ба дигаргунии комили маҷмуи ташаккулёфтаи арзишҳои ҷомеаи индустриалӣ, фазои бисёрқутбаи геополитикии ҷаҳон, мазмун, принципҳо ва афзалиятҳои рақобати геополитикӣ оварда мерасонад» [33, с.12]. Воқеан ҳам чунин аст. Имрӯзҳо, аллакай, таҳаввули муносибатҳои иҷтимоӣ ба назар расида, фазои муошират дигаргун шудааст. Ин нуктаро Хартияи Окинава низ тасдиқ менамояд. Дар Хартияи Окинава ҷомеаи глобалии иттилоотӣ омадааст, ки: «Технологияҳои иттилоотӣ телеком-муникатсионӣ яке аз омилҳои муҳимми таъсиррасон ба ташаккули ҷомеаи асри ХХI мебошанд. Таъсири инқилобии онҳо ба тарзи ҳаёти одамон, ташкилот ва фаъолияти онҳо, инчунин ҳамкориҳои мутақобилаи давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ мерасад» [88, с.450]. Аз ин ҷо хулоса баровардан зарур аст, ки дар заминаи рушди ҷомеаи иттилоотӣ на танҳо муносибатҳои байниҳамдигарии одамон, балки

дар сатҳи ниҳодҳои давлатию ҷамъиятӣ низ тағйирпазирии муносибатҳо ба вучуд меояд. Дар ин замина ҷомеаҳо бояд ба таҳаввули ҷиддии коммуникатсионӣ омода бошанд.

Сатҳи таъсиррасонии муносибатҳо боиси тағйироти ҷиддӣ дар ҷомеаҳо гашта, ба ақидаи олими рус В.Д. Попов: «Ҷомеаи иттилоотӣ ин шакли рушди тамаддунии постнеоклассикӣ мебошад» [26, с.3]. Яъне онҳо қудрати ба вучуд овардани дигаргуниҳои мазмуниро низ доранд, ки моҳият ва хосияти тамаддуно дигаргун месозанд. Асоси онҳоро иттилооти иҷтимоӣю психологӣ ташкил дода, он қудрати мафкурасозро соҳиб аст. Ба ақидаи В.Д. Попов: «Иттилооти иҷтимоӣю психологӣ на танҳо мазмунӣ зухуроти иҷтимоиро ифода мекунад, балки муносибати шахсият, гурӯҳ ва коллективҳоро тавассути ифодаи манфиат, меъёрҳо, ирода ва эҳсоси онҳо бояд инъикос намояд.

Иттилооти иҷтимоӣю психологӣ худ маҷмуи донишҳо, маълумот, иттилоот дар бораи вазъ, ғайолият ва тамоюлҳои рушди муносибатҳои мутақобилаи субъекту объект ва субъекту субъект дар ҷомеа махсус меёбад. Мушаххасан, ин маҷмуи донишҳо дар бораи талабот, манфиатҳо, эҳсос, руҳия, ақида ва ангеҷаҳои рафтор ва ғайолияти одамон мебошад» [89, с.3]. Дар чунин ҳолат, яъне вақте ки маҷмуи донишҳои зикргардида тавассути иттилооти махсус дар ҷомеа гардиш мекунад, он қобилияти таъсиррасонии баландро соҳиб аст. Ҷанбаи дигари муҳимми пурзӯргардонии таъсири ин раванд таъминоти технологӣ ва техникаи он мебошад. Васиҷаҳои дастраси иттилоотӣю коммуникатсионӣ дар замони муосир имкони таъсирбахширо фароҳ намудааст. Дар натиҷа онҳо ба сифати яке аз технологияҳои пазируфтаи сиёсӣ дар ҷаҳони муосир гаштаанд.

Н.Н. Ковалёва нақши васиҷаҳои иттилотиро дар раванди идоракунии махсус эътироф намуда, иброз намудааст: «Имрӯзҳо касе шубҳа намекунад, ки бе истифодаи дастовардҳои муосиртарини информатика, радиоэлектроника, алоқа, техникаи ҳисоббарор ва телекоммуникатсионӣ идоракунии самараноки давлатиро амалӣ намудан номумкин аст. Аз ин ҷо

бармеояд, ки раванди истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар соҳаи идоракунии бояд асоснокии дақиқи маъмурию ҳуқуқӣ дошта, барои ба даст овардани мақсадҳои муайяни иҷтимоӣ равона шуда бошанд. Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ василаи коркард ва интиқоли маълумот мебошанд» [102, с.5]. Дар илова ба иқтибоси овардашуда метавон кайд намуд, ки технологияҳои иттилоотӣ василаи бозғирмои ба даст овардани манфиатҳои абарқудратҳо дар замони муосир гаштаанд. Қудрату имконияти муосири василаҳои иттилоотиро ба инобат гирифта, онҳоро бо мақсадҳои гуногун истифода намуда истодаанд. Ҳолати мазкур ҷанбаҳои мусбӣ ва манфӣи онҳоро шакл бахшида истодааст. Бо инобати ҳолати зикргардида дар ҷомеаи тоҷикистонӣ ҳам тадбирҳои муайян дар самти танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ рӯйи кор оварда шуда истодаанд.

Бо мақсади танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи иттилооту коммуникатсия дар Тоҷикистон сиёсати давлатӣ дар соҳаи иттилоот ташаккул ёфтааст. Аз он ҷумла, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тасдиқи «Стратегияи давлатии технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5 ноябри соли 2003, №1174, Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тасдиқи Барномаи давлатии рушд ва татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2004, №468, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тасдиқи Консепсияи сиёсати давлатии иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2008, №451, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тасдиқи «Стратегияи ислоҳоти системаи идораи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 15 марти соли 2006, №1713, қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тасдиқи «Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2011, №643 ва ғайра аз қабili василаҳои ҳуқуқие мебошанд, ки баҳри рушди технологияҳои иттилоотӣ ва тақвияти муносибатҳои нав мусоидат намуда истодаанд.

Вобаста ба мазмун ва моҳияти ин шакли сиёсат, яъне сиёсати иттилотӣ фикру ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Масалан, олими рус В.Д. Попов онро чунин таъриф додааст: «Сиёсати давлатӣ дар соҳаи иттилоот маҷмуи чорабиниҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ташкилии давлат мебошад, ки ба таъмини ҳуқуқи консти-тут-сионии шаҳрвандон барои дастрасӣ ба иттилоот равона карда шудааст. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи иттилоот, «як соҳаи махсуси ҳаёти одамон вобаста ба такрористеҳсол ва паҳн кардани иттилооте мебошад, ки манфиатҳои давлат ва ҷомеаи шаҳрвандиро қонеъ мекунад ва ба таъмини муколамаи созандаи байни онҳо ва намоёндагони онҳо равона карда шудааст» [89, с.38]. Ин масъала дар Тоҷикистон низ мубрамияти хосро соҳиб буда, масъалаҳои марбут ба он қисми таркибии сиёсати иттилоотии давлатро ташкил медиҳад. Бо дарназардошти ҳамин муҳимият дар кишвар аз 7 ноябри соли 2003 Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул карда шудааст. Санади мазкур муқаррар намудааст, ки: «Консепсияи амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуи андешаҳои расмӣ дар бораи ҳадафҳо, вазифаҳо, принципҳо ва самтҳои асосии таъмини амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Консепсия бо мақсади муайян кардани самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии иттилоотӣ, ташаккул ва рушди сиёсати давлатӣ дар соҳаи иттилоот, ҳифзи манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бахши иттилоот, таъмини ташаккул ва инкишофи фазои ягонаи иттилоотӣ-фарҳангӣ ҳамчун шарти зарурии ягонагии сиёсӣ ва маънавии аҳолии ҷумҳурӣ, муҳайё сохтани заминаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ ва техникаю технологии воридшавии мамлакат ба ҷомеаи ҷаҳонии иттилоотӣ қабул карда шудааст» [10]. Як нуктаи махсуси ин ҳадафро месазад дар алоҳидагӣ қайд намоем. Ин ҳам бошад масъалаи «таъмини ташаккул ва инкишофи фазои ягонаи иттилоотӣ-фарҳангӣ ҳамчун шарти зарурии ягонагии сиёсӣ ва маънавии аҳолии ҷумҳурӣ» мебошад. Ин нуктаи муҳим таъкиди маънодорест, ки аҳаммияти ягонагиро дар фазои

иттилоотию фарҳангӣ ҳамчун рукни зарурии амнияти иттилоотӣ кайд мекунад. Дар зермаънои ин нукта метавон дарк намуд, ки иттилоот воқеан ҳам қобилият ва қудрати таъсиррасониро ба ягонагии ҷомеа дошта, қодир аст онро осебпазир гардонад. Таъсири бевоситаи он тавассути шакливозкунии иштироки сиёсии шаҳрвандон айён гашта, натиҷаҳои харобиовар дошта метавонад. Оқубат иштироки сиёсӣ метавонад хусусияти манфӣ, деструктивӣ, ғайриконвенсионалӣ ва идоранашавандаю эътирозӣ пайдо намояд. Маҳз аз ҳамин сабаб дар шароити рушди технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ танзими муносибатҳои иҷтимоӣ вобаста ба ташаккули шаклҳои нави иштироки сиёсӣ муҳим мебошад, зеро ягонагии сиёсӣ ва маънавии аҳоли маҳз ҳамон меҳварест, ки суботи ҷомеаро таъмин намуда, фарҳанги сиёсиро дар сатҳи баланд ташаккул медиҳад.

Таҷрибаи кишварҳои гуногун дар самти ҳифзи амният тариқи танзими василаҳои иттилоотӣ, аз он ҷумла интернет, нишон медиҳад, ки дар аксар мавридҳо маҳз шабакаҳои иҷтимоӣ омили муҳимми таҳрики шаҳрвандон ба намоишҳои эътирозӣ ва иштироки ғайриконвенсионалӣ гашта истодааст (масалан, маҳдуд намудани интернет дар Ҷумҳурии Ислонд Эрон дар ҳаводиси моҳи январӣ соли 2026).

Консепсияи амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати самтҳои стратегии сиёсати давлатии иттилоотӣ инҳоро пешбинӣ кардааст:

- ташкил, рушд ва таъмини амнияти захираҳои давлатии иттилоотӣ;
- истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ дар идоракунии давлатӣ ва дар идораи низомҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ғайра;
- ташкил, ҳимоят ва такмили имиджи Тоҷикистон аз тариқи истифодаи босамари технологияҳои иттилоотӣ;
- ҳифзи манфиатҳои иттилоотии давлат, таъмини амнияти иттилоотии давлат, дифоъ аз ҳамлаҳои иттилоотӣ, таҳдидҳо ва амалиёти дигар, бартарафсозии онҳо;
- воридшавӣ ба ҷомеаи иттилоотии ҷаҳонӣ» [10].

Ҳамин тариқ, омӯзиши Концепсияи мазкур нишон медиҳад, ки дар ҷаҳони муосир яке аз масъалаҳои муҳимми таъминкунандаи амниятӣ суботи ҷомеа маҳз танзими масъалаҳои вобаста ба муоширати иҷтимоӣ дар фазои иттилоотӣ мебошад. Аз ин рӯ, тамоми дигар масъала ва муносибатҳои дар ин замина пайдошаванда низ аҳамияти хосса пайдо мекунанд. Онҳо шакли муносиби танзими тақозо менамоянд.

Ба ақидаи олими тоҷик Т.Б. Ғаниев: «Имрӯзҳо тамоми ҷаҳон ба ҳулосае омаданд, ки танҳо ҷомеаи иттилоотӣ касбӣ метавонад шакли усули навини муносибатҳои иртиботию иттилоотиро ташаккул дода, талаботи баланд ба фаъолиятҳои олии креативию идоракунии дошта бошад» [16, с.388]. Ин амал заминаро барои вусъати иртибот байни одамон, байни одамон ва ниҳодҳои давлатӣ, инчунин ҷомеаи шахрвандӣ муҳайё менамояд. Яъне иттилоот бевосита василаи идоракунии эътироф гашта, он нисбат ба ҳама субъектҳои истифода бурда мешавад. Дар робита ба ин қайд намудан мумкин аст, ки: «Таҳлили нақши василаи иттилоотӣ дар раванди идоракунии имконият медиҳад, ки ҷанбаҳои зерини функционалии онро ҷудо намоем:

- ҷанбаи техникую технологӣ, ки мавҷудият ва истифодаи таҷҳизот ва технологияҳои муосири иттилоотиро дар назар дорад. Тавассути иқтисодии функционалии онҳо имконияти осон гардонидани раванди идоракунии мавҷуд аст;

- ҷанбаи касбикунонӣ, ки ба омили инсонӣ саҳт алоқаманд буда, иҷрои тамоми дигар вазифаҳое, ки дар робита ба истифодаи технологияҳо истифода мешавад, имконпазир мегардад;

- ҷанбаи амниятӣ, ки ба андешидани ҷораҳо ҷиҳати таъмини амнӣ иттилоотӣ равона карда шудааст» [60, с.53]. Воқеан ҳам, таснифоти зерин аз гуногунҷанба будани иттилоот гувоҳӣ дода, аҳамияти амнӣ онро низ тасдиқ мекунанд. Дар ин раванд сатҳ ва сифати воситаҳои техникий интиқоли иттилоот низ аҳамияти хос доранд.

Дар ин масъала олимони соҳа чунин ибраз намудаанд: «Асоси амнӣ миллии иттилоотиро захираҳои техникӣ, барномавӣ ва илмӣ ташкил

медиханд. Худи онҳо аз як ҷониб объекти ҳифзшаванда буда, аз ҷониби дигар амниятро дар ин соҳа таъмин мекунанд. Зиёд намудани қудрати ин захираҳо яке аз вазифаҳои асосии давлат дар давраи рақамикунонӣ мебошад» [131]. Маҳз ин омил ба сифати чораҳои таъсиррасон баҳри ҷалби ҳарчи бештари шаҳрвандон ба фазои маҷозӣ низ имкон фароҳам меоварад. Аз ин рӯ, ба ақидаи А.А. Горбунов: «Мақсади таъминоти иттилоотӣ набояд фақат ташкили раванди ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард ва азнавкунии иттилоот бошад. Дар ин ҷараён муайян намудани самти равонашаванда, таъмини саривақтӣ ва ғаврияти он дар қабули қарорҳо, ташкили шароит барои таъмини амнияти иттилоотӣ, ки барои баланд бардоштани самаранокии ғаврияти мақомоти давлатӣ заруранд, бояд афзалият дошта бошанд» [100, с.4].

Қоршиносон қайҳо эълон дошта буданд, ки: «Интернет ва технологияҳои шабакавӣ мавқеи устувори худро дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз он ҷумла ҳаёти ҳамаҷузаи инсоният пайдо намудааст. Тибқи иттилои манбаъҳои боэътимоди дар ин самт ғаврияткунанда «соли 1985 дар олам тақрибан 20 ҳазор истифодабарандаи интернет маълум буд, ки аз он 90% - аш шаҳрвандони Амрико буданд. Баъд аз 20 сол, яъне соли 2005 теъдоди истифодабарандагони интернет дар тамоми ҷаҳон ба 1,1 млрд. нафар расид, ки дар байни онҳо зиёда аз 200 млн. нафар амрикоӣҳо буданд. Ин тақрибан 17%-ро аз шумораи умумии истифодабарандагон ташкил меод» [115, с.16]. Ин тамоюл барои кишвари мо низ хос буда, вусъати баланд доранд. Вусъат пайдо намудани раванди паҳншавии фазои маҷозӣ воқеияти замони мо буда, қулли ҷомеаи ҷаҳонӣ зери таъсири он қарор дорад. Васеъшавии имкониятҳо дар ин самт муносибати хоссаи ҷомеаҳоро тақозо менамояд. Фазои маҷозӣ дар замони муосир маконест, ки муқолама ва табодули андеша ва мавқеъҳо дар он ба таври густурда сурат мегирад.

Сиёсатшиноси тоҷик П. Муҳаммадзода вобаста ба раванди зикргардида менависад: «То моҳи январӣ соли 2021 дар саросари ҷаҳон 4,66 миллиард қорбари ғаври интернет мавҷуд буданд, ки 59,5 ғоизи аҳолии қураи

заминро ташкил медиҳад. Аз ин миқдор, 92,6 фоиз (4,32 миллиард) ба Интернет тавассути дастгоҳҳои мобилӣ дастрасӣ доштанд. Масалан, айни замон дар шабакаи Интернет чунин шабакаҳои иҷтимоӣ, ба монанди «Facebook», «Twitter», «Telegram», «WhatsApp», «Wechat», «IMO» «Instagram» «В Контакте», «Одноклассники», «Viber», «Мой мир», «Мир тесен», «Yandex: Мой круг», «MYSPACE», «BeOn» ва ғ. мавҷуд аст.

Дар ҷомеаи иттилоотии Тоҷикистон, ки дар раванди босуръати ташаккулёбӣ қарор дорад, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ (ТИК) ҳамчун омил муҳим ба ҳисоб меравад, махсусан дар раванди маъракаи табиғоти интихоботи соли 2020 васеъ истифода гардид» [87, с.12-17]. Таҷриба нишон дод, ки шабакаҳои иҷтимоӣ вобаста ба хусусияти дастрас буданашон имкони ҷалби васеътари оммаҳоро дошта, омил таъсиррасон ба тасмири онҳо ҷиҳати ширкат кардан ё накардан дар интихобот мебошад. Самаранокии ин василаҳо дар интихоботи соли 2025 низ тасдиқ гардид.

Воқеияти зикргардида аз он гувоҳӣ медиҳад, ки таъсиррасонии иттилоотӣ тавассути истифодаи фазои маҷозӣ имкониятҳои бештарро баҳри боло бурдани сатҳи маърифату фарҳанги сиёсии ҷомеа, бахусус ҷавонон фароҳам меорад, зеро раванди густариши фазои маҷозӣ хусусияти бебозгашт дошта, бо суръати баланд рушд ёфта истодааст. Чуноне ки П.А. Муҳаммадзода қайд мекунад: «Мувофиқи маълумотҳои «Data Reportal» то моҳи январи 2021 шумораи умумии истифодабарандагони Интернет дар Тоҷикистон 3.36 млн ба қайд гирифта шуда, назар ба соли 2020 – 948 ҳазор, яъне 39% зиёд шудааст. Инчунин, мувофиқи он то январи соли 2021 дар Тоҷикистон 1 млн. истифодабарандагони фаъоли шабакаҳои иҷтимоӣ ба қайд гирифта шудаанд, ки назар ба соли 2020, 340 ҳазор зиёд ё 52% зиёд мебошанд.

Дар маҷмӯъ, рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар Тоҷикистон бо суръати хеле баланд идома дошта, истифодаи сомонаҳои интернетӣ, ҳосатан шабакаҳои иҷтимоӣ назар ба дигар ВАО аз ҷониби

чафонони кишвар васеъ истифода бурда шуда, шаҳрвандони кишвар дар фазои маҷозии кишвар фаъоланд» [87, с.12-17]. Дар доираи фаъолият дар фазои маҷозӣ шаҳрвандон дар муҳокима ва баррасии масоили гуногун, аз кабили фарҳангӣ, сиёсӣ, эътиқодӣ ва дигар масоили доғи рӯз иштирок мекунанд. Иштироки онҳо бо роҳи гузоштани маълумоту гузориш (пост), тафсирнависӣ ва ғайра амалӣ карда мешавад. Хусусан дар самти муқовимат ба таҳҷуми иттилоотии аз берун анҷомдодашаванда сатҳи фаъолнокии хоси гурӯҳҳои алоҳидаи шаҳрвандон эҳсос карда мешавад.

Вобаста ба масъалаи иштироки маҷозӣ дар доираи олимон фикру ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Аз ҷумла, Д.А. Войнов қайд мекунад: «Интернет дар формати вақти воқеӣ иштироки нисбатан васеъ ва фаъоли шаҳрвандон ва сиёсатмадоронро таъмин мекунад ва шаклҳои нави иштироки сиёсиро ташаккул медиҳад» [122, с.117]. Албатта, рушди ҷомеаи иттилоотӣ раванди бебозгашт аст ва фаъолнокии сатҳи баланди иштироки сиёсии шаҳрвандон дар ин фазо минбаъд ҳам тақвият хоҳад ёфт. Дастрасии нисбатан озод, доираи васеи мусоҳибон, нуктаҳои назари гуногун ва шахсиятҳои гуногуне, ки дар ин ҷо ҳузур доранд, ҷолибияти онро дар оянда боз ҳам боло хоҳад бурд. Гурӯҳи дигари олимон ба масъала муносибати шубҳаангез дошта, онро василаи фиребу тақаллуб меҳисобанд. Ин гурӯҳи олимон аз концепсияи спективизм кор гирифта, чунин ақида доранд, ки иштироки электронӣ ё рақамӣ ба пастшавии сатҳи иштироки сиёсии шаҳрвандон мусоидат менамояд [120]. Ин мавқеи олимон ҳам асос дорад, зеро таҷрибаи сиёсӣ ин ҷанбаи иштироки сиёсиро ҳам собит намуда истодааст.

Таҷриба нишон медиҳад, ки вобаста ба рушди технологияҳои рақамӣ шаклҳои иштироки сиёсии нав ба вучуд омадаанд, ба мисоли пешниҳоди интернет-петитсияҳо, овоздиҳии электронӣ, мубоҳисаҳои сиёсӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ, тафсирҳои онлайнӣ, флешмобҳои онлайнӣ ва ғайра.

Рақамикунонии раванди интиҳобот падидаи нисбатан нав буда, бо рушди технологияҳои иттилоотӣ вобаста мебошад. Сатҳи рушди он дар минтақаҳо гуногун буда, ҳар як кишвар вобаста ба имкониятҳои технологияи

худ онҳоро марҳила ба марҳила амалӣ намуда истодааст. Дар санадҳои махсусгардонидашудаи САҲА онҳоро ҳамчун истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ҳангоми овоздихӣ ва ҳисоби овозҳо ном мебаранд [150].

Дар Федератсияи Россия бошад, онро ба ҳайси «овоздихии фосилавии электронӣ», ки бидуни истифодаи бюллетени классикӣ сураат мегирад, ном мебаранд. Ҳангоми амалинамоии ин тарзи овоздихӣ барномаҳои махсуси таъминотӣ истифода мешаванд.

Дар ин замина, аини ҳол чунин шаклҳои иштироки сиёсӣ дар маъракаи интиҳобот ҷой дорад:

- технологияи нусхабардории бюллетенҳо;
- системаи овоздихии электронӣ;
- овоздихӣ тавассути интернет;
- шаклҳои омехтаи технологияҳои нави овоздихӣ [65, с.104].

Коршиносон масоили истифодаи технологияҳои нави овоздихиро омӯхта, ҷанбаҳои мусбӣ ва манфии онҳоро ҷудо мекунанд. Чунончи ба сифати ҷанбаи мусбӣ, «тақвияти ҷалби шаҳрвандон ба раванди интиҳобот, хусусан онҳое, ки дар хориҷи кишваранд, васеъ шудани дастрасӣ барои интиҳобкунандагони дорои имкониятҳои маҳдуд, кам кардани маблағгузориҳо барои маъмурикунонии интиҳобот, имконияти дар як вақт гузаронидани якчанд интиҳобот, дақиқияти баланди ҳисоби овозҳо ва фавран ҷоп намудани онҳо ва ғайра.

Ҷанбаҳои манфияш бошад, мушкилоти таъмини махфияти овоздихӣ, набудани танзими ҳуқуқӣ, ва чун натиҷа, таҳия ва коркарди санадҳои ҳуқуқии нав дар ин соҳа, сарфи маблағҳо барои харидории технологияҳои нави овоздихӣ ва зарурати омӯзиши иловагии аъзои комиссияҳои интиҳоботӣ ва ғайра мебошанд» [105].

Вобаста ба шаклҳои зикршудаи иштироки сиёсӣ ҳаминро қайд намудан зарур аст, ки дар шароити Тоҷикистон дар маъракаи интиҳобот шакли классикии овоздихӣ истифода мешавад. Овоздихии электронӣ дар

Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қирғизистон, қисман дар Ҷумҳурии Ўзбекистон дар кишварҳои Осиёи Марказӣ истифода мешавад. Сатҳи иштирок дар интиҳоботҳои ин кишварҳо гуногун аст, дар бархе аз онҳо ғаёлнокии баланд ва дар дигаре иштироки пасти электоралӣ мушоҳида мешавад.

Вобаста ба ин масъала П. А. Муҳаммадзода ибраз доштааст: «Таҷрибаи баргузории интиҳоботҳои кишварҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки номзадҳо чӣ гуна аз саҳифаҳои интернетӣ истифода менамоянд. Ё ин ки кишварҳо ва гурӯҳҳои манфиатҷӯ дар раванди маърақаҳои интиҳоботӣ бо истифода аз шабакаҳои интернетӣ ҳамлаҳои ҳакериро анҷом дода, аз тариқи шабакаҳои иҷтимоӣ бо паҳн намудани маълумотҳои бардурӯғ нисбати сиёсати давлатии ин ё он кишвар ба мафкураи шаҳрвандон кор карда, ба раъйи шаҳрвандон нисбати номзадҳо таъсир мерасонанд» [43]. Шаклҳои зикргардидаи амалҳои сиёсӣ ба сатҳи иштироки сиёсӣ, муносибати электорат ва ин маърақа ва майли онҳо баҳри ширкати бевосита таъсири муайян мерасонад, ки маҳз дар фазои маҷозӣ анҷом дода мешаванд.

Таҳлили таъминоти иттилоотии раванди интиҳоботҳои парлумонии солҳои 2020 ва 2025 дар Тоҷикистон нишон медиҳад, ки вобаста ба васеъ гаштани ҷалби шаҳрвандон, бахусус ҷавонон ба шабакаҳои иҷтимоӣ истифодаи платформаҳои нави иттилоотӣ дар сатҳи баланд ба роҳ монда шуд. Василагоҳи электронӣ ба сифати омили қавии иттилоотӣ истифода бурда шуданд. «Василагоҳи электронӣ, аз қабili сомонаи Комиссияи марказии интиҳобот ва раъйпурсӣ (kmir.tj), саҳифаи фејсбукӣ (Интиҳоботи Президенти Тоҷикистон-2020), замиаи мобилӣ (Интиҳоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2020, Интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - 2020), фиристодани СМС-паёмак ва робитаи мутақобилаи электронӣ бо ҳавзаҳои интиҳоботӣ ташкил дод.

Дар шабакаи иҷтимоии Фејсбук саҳифаи алоҳида таҳти унвони «Интиҳоботи Президенти Тоҷикистон -2020» амал мекард, ки дар давоми ду моҳи ғаёлият зиёда аз 1,5 млн нафар корбарон аз он истифода бурданд [38].

Дар интиҳоботи парлумонии соли 2025 бошад, саҳифаҳо дар шабакаҳои «Инстаграмм», «Телеграмм» ва «Ютуб» ҳам кушода шуданд, ки аз онҳо дар маҷмӯъ зиёда аз 1,7 млн нафар истифода намуданд. Ҳамаи маводи дар ин саҳифа ҷойгиршуда ба ташвиқи масъалаҳои интиҳобот вобаста буданд.

Аз маводи дар сомонаи Комиссияи марказӣ ҷойгиркарда қариб 100 ҳазор нафар истифода бурданд. Тамоми маводи дар он ҷойгиркарда дорои хусусияти иттилоотӣ ва маърифатӣ буда, маълумоти пурраро дар бораи фаъолияти Комиссияи марказӣ инъикос мекарданд. Ин амал, ҳамчунин, баҳри таъмини шаффофияти кори мақоми ваколатдори ташкилкунандаи интиҳобот аҳаммияти хосса дошт [87]. Амалҳои анҷомдода воқеан ҳам ба боло бурдани сатҳи оғаҳии интиҳобкунандагон, маърифати сиёсӣ ва ҳуқуқии онҳо таъсири бевосита расонида, баҳри мавқеъгирии мақсадноки онҳо мусоидат намуд.

Таҳия ва коркарди замимаҳои мобилии «Интиҳоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон-2020» ва «Интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон-2020» дар таҷрибаи интиҳоботҳои кишвар бори нахуст амалӣ карда шуда, ҷиҳати иттилоотонии аҳоли оид ба қонунгузории интиҳоботӣ нақши босазо гузошт» [59, с.53].

Таҷрибаи мазкур дар интиҳоботи парлумонии соли 2025 низ амалӣ карда шуд. Ҳадафи асли аз истифодаи василаҳо ва платформаҳои нави иттилоотӣ таъмини ҳарчӣ бештари ҷомеа бо иттилооти зарурӣ дар бораи интиҳобот, мусоидат ба дарки дурусти моҳияти ин маъракаи муҳимми сиёсӣ ва таъмини иштироки васеи интиҳобкунандагон дар он буд.

Флешмобҳои онлайнӣ, муҳоҷисаҳои сиёсӣ ва тафсирависҳои сиёсӣ шакли иштироки васеъ паҳншудаи сиёсӣ маҳсуб меёбанд. Ба иттилои П. Муҳаммадзода: «То моҳи январӣ соли соли 2021 дар Тоҷикистон 1 031 300 истифодабарандагони Facebook ба қайд гирифта шудааст, ки 10,6% аҳолии кишварро ташкил дода, аксарияти онҳо ё 77,6% мардон буданд. Аз ин шумора, 360 000 нафарро шахсони аз 25 то 34 сола ташкил медоданд, ки калонтарин гурӯҳи истифодабарандагон маҳсуб меёбанд.

Ҳамчунин, то моҳи январӣ соли 2021 – 808 000 истифодабарандагони «Instagram» ва то моҳи майи соли ҷорӣ 62 950 ҳазор истифодабарандагони феъولي «Linkedin» ба кайд гирифта шудаанд» [87]. Аз таҳлили пешниҳодшуда бармеояд, ки таваҷҷуҳи мардон нисбат ба замон ба шабакаҳои иҷтимоӣ зиёдтар буда, сатҳи иштироки онҳо баландтар аст. Ҳамзамон, бо ин, масъалаи муҳим масъалаи ҷалби ҷавонон ба ин платформаҳои иттилоотӣ боқӣ мемонад. Яъне қисмати аз ҳама зиёди истифодабарандагони Facebook ҷавонон мебошанд. Дар чунин ҳолат, вобаста ба нақши худ онҳо аз ҳама қишри феъл дар фазои маҷозӣ махсуб меёбанд.

Ҷанбаи дигаре, ки ҷолибияти шабакаҳои иҷтимоиро боло бурда, иштироки васеи ҷавонро дар мувоҳиса ва мувоҳимаҳои сиёсӣ таъмин менамояд, дастрасӣ ва сатҳи таъминоти иттилоотӣ дар онҳо мебошад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки паҳншавии маводи ғаразноку манфиатхоҳона, ки ба суботи ҷомеа таҳдид намуда, ҳилофи манфиатҳои миллию давлатӣ мебошанд, боиси воқуниши васеи ҷомеа мегардад. Иштирокчиёни ин мувоҳисаҳои сиёсӣ ва тафсиринависиҳо аксаран ҷавонон мебошанд, ки мавқеи шахрвандии худро ба таври фаврӣ ва феъл нишон медиҳанд.

Ба ақидаи муҳаққиқи рус Ю.В. Парфенова: «Иштироки сиёсӣ дар ҷомеаи шабакавӣ асосан бо ду раванди ба ҳам алоқаманд муайян карда мешавад: шустаҷавии сохтори анъанавии иҷтимоии ҷомеа ва афзоиши фардикунонии коммуникатсияҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ. Дар мавриди дигаргунсозии сохти ҷамъиятӣ чунин хусусиятҳои навро, ба монанди гузариши осон ва баъзан ба назар гуё набудани сарҳади байни қишрҳо ва гурӯҳҳо, ҷойивазкунии баланди иҷтимоӣ чи аз ҷиҳати амудӣ ва чи уфуқӣ, хусусияти шабакавии коммуникатсияро муайян мекунад. Ҳамаи ин дар баробари фардикунонӣ, албатта, ҳам имкониятҳои эҳтимоли ва ҳам динамикаи иштироки сиёсиро баланд мекунад» [106, с.12].

Гуфтан ҷоиш аст, ки дар фазои маҷозии кишвар ҳамагӯза бархӯрдҳои шадиди ғоявӣ идома дошта, шабакаҳои иҷтимоӣ макони ин бархӯрдҳо

гаштаанд. Таҳҷуми иттилоотию идеологии идомадошта ҳам аз ҷониби душманони дохилӣ ва ҳам рақибони беруна мебошад. Масалан, Ташкилоти экстремистию террористии Ҳизби наҳзати ислом дар Аврупо Паймони миллиро, ки он ҳам моҳиятан ташкилоти террористӣ мебошад, ташкил намуда, бо истифода аз шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонаҳои интернетӣ ҷанги шадиди иттилоотӣ бурда истодааст. Паҳн намудани хабарҳои бардурӯғ (фейкҳо) дар бораи Ҳукумат, роҳбари давлат, сиёсатмадорон ва ҳатто шахрвандони одӣ, эҷоди руҳияи нобоварӣ ва эътирозӣ шеваи асосии кори онҳо мебошад. Вобаста ба ин, иштироки ҷавонон дар тафсиринависиҳо ва нишон додани муқовимати иттилоотӣ хеле ғаъол мебошад.

Мисоли дигар, ин давраи сар задани муноқишаи сарҳадӣ байни Тоҷикистону Қирғизистон мебошад, ки иштироки васеи шахрвандон дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонаҳои иттилоотии ҳарду кишвар ба назар мерасид. Доираи иштирокчиёни онро метавон ба ду гурӯҳ тақсим намуд:

- якум, ҳамаи нафароне, ки навиштаҳои онҳо ба муқобили агрессияи кишвари ҳамсоя равона шуда буд;

- дуум, нафароне, ки худро муҳолифини берун аз кишвар эълон намуда, вазъи ба амаломадаро ба манфиати худ истифода бурдани мешуданд.

Вазъияти зикршударо муҳаққиқ Д.М. Салимов таҳқиқ намуда, қайд мекунад, ки: «Мисолҳои зиёдеро метавон мушоҳида кард, ки аҳаммияти расонаҳои интернетиро ҳамчун механизми муттаҳидсозии намояндагони муҳолифин ва ташаккули ақидаву эътиқодҳои зиддиҳукуматӣ ва рафтори мувофиқи онҳо нишон медиҳад. Мисоли равшани ин мавқеъгирии расонаҳои интернетии ҷаҳонӣ дар робита ба муноқишаи марзии Тоҷикистону Қирғизистон дар моҳҳои апрел-майи соли 2021 ва сентябри соли 2022 мебошад. Дар ин давраҳо, дар Facebook ва YouTube беш аз 70 аккаунт пайдо шуданд, ки танҳо масъалаҳои марбут ба муноқишаи марзии Тоҷикистону Қирғизистонро дар бар мегирифтанд. Аксари ин минбарҳои иттилоотиро намояндагони муҳолифини тоҷик дар хориҷ ташкил кардаанд. Дар YouTube (20 видео дар моҳи май-апрели соли 2021 ва 15 видео дар моҳи сентябри соли

2022) ва Facebook (20 аккаунт дар моҳи апрел-майи соли 2021 ва 14 аккаунт дар моҳи сентябри соли 2022) оварда шудааст, ки танҳо ба муноқишаи сарҳадии Тоҷикистону Қирғизистон бахшида шудаанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки фаъолияти шабакаи муҳолифони тоҷик пеш аз ҳама барои ҷалби таваҷҷуҳи муҳоҷирони корӣ ва ташаккули руҳияи эътирозии онҳо нисбат ба режими феълӣ тарҳрезӣ шудааст» [141]. Аз ин ҷо бармеояд, ки аудиторияи шабакавии Тоҷикистон бояд ба муқобили ду рақиб маъракаи фаъоли иттилоотӣ мегузаронид: якум, артиши иттилоотии кишвари ҳамсоя ва дуюм, гурӯҳҳои хиёнаткори дар хориҷи кишвар қарордошта.

Масъалаи дигаре, ки сатҳи иштироки сиёсии ҷавононро дар шабакаҳои иҷтимоӣ ба танзим медарорад, таъмини риояи қонун ё худ сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад, ки бояд ҳатман риоя гардад.

Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар боби Х11 «Ҷиноятҳо бар зидди амнияти иттилоотӣ» рӯйхати аъмолро муайян мекунад, ки онҳо ғайриқонунӣ буда, ба амнияти иттилоотии ҷомеа ва давлат таҳдид мекунанд. Метавон як қатор моддаҳои Кодекси мазкурро номбар намуд, ки барои таҳқиқоти мо махсусан муҳиманд:

- моддаи 298 «Ғайриқонунӣ даромадан ба иттилооти компютерӣ», ки ғайриқонунӣ даромадан ба иттилооте, ки дар система ё шабакаи компютерӣ, ё дар маҳзани мошинҳо мавҷуданд, ва вайрон кардани системаи муҳофизати онҳоро пешбинӣ менамояд;

- моддаи 299 «Тағйир додани иттилооти компютерӣ», ки тағйир додани иттилооти дар системаи компютерӣ, шабака ё дар воситаҳои ахбори ом сабтшуда, инчунин ворид намудани маълумоти барқасдона бардурӯғро, ки зарари ҷиддӣ расонидааст ё хатари расонидани чунин зарарро эҷод кардааст, дар бар мегирад;

- моддаи 300 «Таҳриби компютерӣ», ки ҷазоро барои несту нобуд, муҳосира ё корношоям сохтани иттилооти компютерӣ ё барнома, аз кор баровардани таҷҳизоти компютерӣ, ҳамчунин вайрон кардани система ё шабакаи компютерӣ ё маҳзани мошинҳо, пешбинӣ мекунад;

- моддаи 301 «Ғайриқонунӣ ба даст овардани иттилооти компютерӣ», ки нусхабардории ғайриқонунӣ ё бо дигар усули ғайриқонунӣ ба даст овардани иттилоот, ки дар система ё шабакаи компютерӣ ё дар махзани мошинҳо мавҷуданд, ҳамчунин дошта гирифтани иттилооте, ки ба воситаи алокаи компютерӣ фиристода мешавад, маҷбур кардан барои додани иттилооте, ки дар система ё шабакаи компютерӣ ё дар махзани мошинҳо мавҷуданд, бо таҳдиди ифшо кардани маълумотҳои беобрӯкунанда нисбати шахс ё наздикони ӯ, ошкор кардани чунин маълумотҳо оид ба ҳолатҳое, ки ҷабрдида мебоҳад онҳоро ниҳон дорад, ҳамчунин, бо таҳдиди истифодаи зӯрварӣ нисбат ба шахс ё наздикони ӯ ё бо таҳдиди несту нобуд ё вайрон кардани молу мулки шахс, наздикони ӯ ва шахсони дигар, ки чунин иттилоот ба онҳо бовар карда супорида шудааст ё таҳти муҳофизати онҳо қарор доштаро дар бар мегирад;

- моддаи 302 тайёр кардан бо мақсади ба соҳибияти каси дигар додан, ҳамчунин, ба соҳибияти каси дигар додани воситаҳои махсуси барномавӣ ё таҷҳизотӣ барои ғайриқонунӣ даромадан ба система ё шабакаи компютери муҳофизатдорро дар бар мегирад;

- моддаи 303 таҳия, истифода ва паҳн кардани барномаҳои зараровар, аз он ҷумла таҳияи барномаҳои компютерӣ ё даровардани тағйирот ба барномаҳои мавҷуда бо мақсади бе иҷозат нобуд ё муҳосира кардан ё тағйир додан ё нусхабардории иттилоот, ки дар система ё шабакаи компютерӣ ё дар махзани мошинҳо маҳфуз аст, инчунин, таҳияи барномаҳои махсуси вирусдор, дидаю доништа истифода бурдани онҳо ё паҳн кардани маҳзанҳои дорои чунин барномаҳоро дар бар мегирад;

- моддаи 304 «Вайрон кардани қоидаҳои истифодаи система ё шабакаи компютерӣ»-ро муқаррар намудааст ва вайрон кардани қоидаҳои истифодаи системаи ё шабакаи компютерӣ аз ҷониби шахсе, ки ба ин система ё шабака ҳуқуқи даромаданро дорад, агар ин амал аз беэҳтиётӣ боиси нобуд ё муҳосира шудан ё тағйир ёфтани иттилооти компютерӣ, вайрон шудани кори таҷҳизоти компютерӣ ё расонидани дигар зарари ҷиддӣ гашта бошад, ё ҳамин

кирдор, агар ҳангоми истифодаи система, ё шабакаи компютерӣ, ки иттилооти ниҳоят арзишнок дорад, содир шуда бошад.

Доништан ва риоя намудани муқаррароти қонунгузори амалкунанда имкон медиҳад, ки иштироки ҷавонон тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ хусусияти конвенционалӣ қабул кунанд.

Лозим ба ёдоварист, ки аудиторияи шабакавӣ дар Тоҷикистон дар ҳолати васеъшавӣ қарор дошта, тибқи маълумоти Маркази сотсиологии «Зеркало» 45% аҳоли кӯшиш мекунанд, ки иттилоотро аз шабакаҳои иҷтимоӣ дарёфт намоянд. Дар ин радиф, шабакаҳои маъруф Facebook, Instagram, YouTube и Одноклассники буда, воситаҳои ахбори шабакавӣ, аз қабili Somon.tj, Ozodi.org, News.tj, и Khovar.tj аз ҷониби аҳоли васеъ истифода мешаванд» [132].

«Ҳамзамон бо ин, ВАО-и шабакавии глобалӣ дар шароити Тоҷикистони муосир, ки ба онҳо дораи васеи фарогирӣ хос аст. .... Онҳо, инчунин, ҳамчун «бозори нави таблиғотӣ» барои маҳсулоти иттилоотӣ амал мекунанд, ки аксар вақт вирусӣ мешаванд. Ин дар табиати глобалии онҳо зоҳир мегардад, ки иқтисодии баланди воридшавии иттилоот ва коммуникатсияро ба соҳаи сиёсии кишвар тавассути истифодаи технологияҳои интернетӣ аз ҷониби субъектҳои беруна муайян мекунанд» [143]. Ин худ як таҳдиди иттилоотию мафкуравӣ буда, андешидани чораҳои заруриро тақозо менамояд. Пайдоиши «бозорҳои нави таблиғотӣ» майдонҳои мубоҳисаҳои сиёсиро васеъ мекунанд. Фаъолнокии ҳоси ҷавонон дар ин равандҳо баръало эҳсос карда мешавад. Онҳо тариқи шабакавӣ бо шаклҳои наву мувофиқи иштироки сиёсӣ шинос мешаванд. Мояи ташвиш он аст, ки мубаллиғони созмону ташкилотҳои экстремистию террористӣ низ дар ин шабакаҳо фаъолият менамоянд. Онҳо тавассути таъсиррасонии фаъоли равонӣ ва пешниҳоди ҳавасмандсозии молиявӣ имкони ҷалби ҷавонони ноогоҳро ба сафҳои худ доранд. Вобаста ба ин эҳтимоли болоравии сатҳи иштироки ғайриконвенционалӣ зиёд мешавад.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили гузаронида метавон хулоса намуд, ки рушди ҷомеаи иттилоотӣ имкониятҳои техникую технологӣ ва эҳтиёҷоти

чомеаро ба фаъолнокии шабакавӣ зиёд намуд. Дар натиҷа, технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба ҳаёти инсонҳо бевосита ворид шуда, таъсири худро ба муҳити иҷтимоӣ сиёсӣ расонид. Намунаи чунин таъсиррасониҳо ташаккули шаклҳои нави иштироки сиёсӣ мебошад, ки тавассути шабакаҳо ба амал бароварда мешавад. Ҷолибияти фаъолияти шабакавӣ барои гурӯҳҳои гуногуни ҷомеа мухталиф буда, аз ҳама зиёд кишри ҷавони ҷомеа ба он тавачҷуҳ дорад. Дар ин замина, он боиси ҳарчи фаъолтар гардидани иштироки ҷавонон дар равандҳои гуногуни иҷтимоӣ шуда метавонад.

Вобаста ба таъсири рушди рақамикунонӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ба шакл ва сатҳи иштироки сиёсии ҷавонон метавон ҳамин нуктаро тазаккур дод, ки он раванди бебозгашт буда, вазифаи ҷомеа омӯзонидани ҷавонон барои зиндагӣ қардан дар шароити воқеӣ мебошад. Дар ин ҳолат, донишҷӯи қоидаҳои иштирок, сатҳ ва вақти иштирок муҳим мебошад. Ҳоҳ ин ширкати онлайнӣ, ҳоҳ тафсиринавӣ ва ё ширкат дар флешмобҳои интернетӣ бошад, риояи тартибу қоидаи муайянро тақозо менамояд. Вазифаи аввалиндараҷа дар ҳама ҳолат роҳ надодан ба ҳалалпазирии манфиатҳои ҷомеа ва давлат мебошад.

Рушди технологияҳои шабакавӣ омили муҳимми ташаккулёбии шаклҳои нави иштироки сиёсии ҷавонон дар равандҳои сиёсӣ буда, имкони мусоиди ифодаи фикру ақида, мавқеи сиёсӣ ва дарёфти ҳамсуҳбатони шабакавӣ ҷолибияти онро боло бурдааст. Маҳз дар муоширати маҷозӣ субъект метавонад осон шунида шавад ва ба ҷомеаи шабакавӣ ворид шуда, мақоми худро муайян намояд, дар сурате, ки дар фазои воқеӣ ӯ метавонад бо монеаҳои зиёд дучор шавад.

3.2. Ҷомеаи иттилоотӣ ва масъалаҳои ғайриқонунӣ ва деструктивӣ: роҳҳои пешгирии иштироки сиёсии ғайриқонунӣ ва абсентеизм

Садаи ХХI дар ҳаёти инсоният дигаргуниҳои комилан навро ворид намуд. Дар ин замина, воридшавӣ ба марҳалаи ҷадид на танҳо моҳияти сохтори мазмунӣ, балки арзишӣ низ пайдо кард. Ҳокимият ва идоракунии ҳамчун василаҳои муҳимми таъминкунандаи танзим дар муносибатҳои мавҷудаи иҷтимоӣ сиёсӣ маҷбур шуданд, ки аз механизмҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба ҳайси омили таъсиррасон васеъ истифода баранд. Ин талаботи ҷомеаи иттилоотӣ буда, дар ин замина дар муносибатҳои ҷамъиятӣ рӯи иттилоотӣ мавқеи муҳим пайдо намуд. Ҷомеаи иттилоотӣ, ки олимону муҳаққиқон солҳост ба омӯзиши онҳо машғуланд, инсониятро ба марҳалаи иртиботи маҷозӣ ворид намуд. Акнун инсоният бо воқеияти дигар, яъне воқеияти маҷозӣ рӯ ба рӯ гашт.

Ҳамзамон бо ин, ба инобат гирифтани зарур аст, ки рушди технологияҳои иттилоотӣ ҳамчун омили муҳимми тағйирпазирӣ муносибатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ баромад намуд. Дар натиҷа, таҳаввули муносибатҳо байни ҳокимият ва ҷомеа ва ҳуди субъектҳои ҷомеа низ ба амал омад. Шаклҳои анъанавӣ иштироки сиёсӣ мавқеи маҳдуд соҳиб гашта, ҷойи онҳоро муносибатҳои нав гирифтанд. Дар робита ба ин, олими рус А.А. Малкевич қайд намудааст: «Бо дарназардошти имкониятҳои шабакаҳои иҷтимоӣ, тадқиқотчиён иштироки онлайнро «офариниш ва паҳн кардани мундариҷа дар Интернет, ки ба аудиторияи мушаххас нигаронида шудааст ва ҳадафи иҷтимоӣ дорад» маънидод мекунанд. Дар фарқият аз иштироки сиёсии офлайн дар иштироки сиёсии онлайн, ҳадафи зикршуда ба ин ё он роҳ ба огоҳии сиёсӣ, ҳамкориҳои сиёсӣ, ё тасмимҳои сиёсии иштирокчиёни дигари муошират – истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ таъсир мерасонад» [100, с.39-46]. Вобаста ба ҷой доштани чунин имкону шароитҳо иштироки маҷозӣ бештар рушд ёфта истодааст ва сатҳи ҷолибияташ низ боло рафтааст.

Маҳз ҳамин хусусияти иштироки сиёсии онлайнӣ дар замони муосир аз ҷониби неруҳои манфиатдор хеле васеъ истифода шуда истодааст. Дар фазои иттилоотӣ имкони пешбурди муборизаҳои сиёсӣ васеъ буда, қорбарони манфиатдор қўшиш мекунанд василаи мазкурро дар сатҳи зарурии самарабахшӣ истифода намоянд. Ҳамин аст, ки: «Дар илми сиёсии муосир мафҳумҳои «амнияти иттилоотӣ», «муҳити иттилоотӣ», «хучуми иттилоотӣ», «муқовимати иттилоотӣ», «системаҳои иттилоотӣ», «ҷангҳои иттилоотӣ», «ҷангҳои шабакавӣ», «технологияҳои иттилоотӣ», «қорқарди иттилоотӣ» ва ғайра васеъ истифода мешаванд, ки нишонаи мавқеи ҳоссаи иттилоот дар ҳаёти ҷомеа мебошад» [60, с.53]. Дар ин раванд тағйирпазирии шакли иштироки сиёсии шаҳрвандон ҳам амри маъмулӣ баромад мекунад.

Тағйирпазирии фазои иттилоотӣ бошад, ба таъбири умумипазируфта, «қори техника» буда, мазмуни онро истифодабаранда, ки ҳамчун субъекти муносибатҳо баромад мекунад, муайян менамояд. Аз ин рӯ, пайдоиши таҳдиду хатарҳо дар ин муҳит зухуроти доимӣ буда, сатҳи паҳншавии онҳо аз суръати интернет вобаста мебошад. Дар натиҷа, зери таъсири равонӣ ва иттилоотии шабакаҳои иҷтимоӣ шаклҳои гуногуни иштироки сиёсӣ ташаккул меёбанд. Иштироки сиёсии дар ин замина ташаккулёфта метавонад қонвенционалӣ ё ғайриқонвенционалӣ бошад, вале таҳлили раванди мазкур нишон медиҳад, ки солҳои охир шабакаҳои иҷтимоӣ бо мақсади ташаккули иштироки сиёсии ғайриқонвенционалӣ фаъолона истифода шуда истодаанд. Даъватҳо барои иштирок дар намоишҳои эътирозӣ, пикету аксияҳо, флеш-мобҳо, мубоҳисаҳои сиёсӣ тафсирнависиҳо хеле васеъ истифода шуда истодаанд.

Олимони рус Р.Э. Бараш, В.В. Петухов, Р.В. Петухов таъсири интернетро ба ташаккули иштироки сиёсии эътирозӣ таҳлил намуда, ба ҳулосае омаданд, ки: «Технологияҳои интернетӣ ба тағйирпазирии фаъолияти эътирозии шаҳрвандон низ таъсири назаррас расониданд. Имрӯз шабакаҳои иҷтимоӣ ба далели самаранокӣ ва дастрас будани иттилооти сиёсӣ, инчунин имкони табодули паёмҳо дар шакли онлайн яке аз каналҳои асосии

тазохуроти эътирозии аҳолӣ ба ҳисоб меравад. Дар навбати худ, ҷомеашиносон қайд мекунамд, ки фаъолияти эътирозии муосири шаҳрвандон бар ҳилофи дигар намудҳои иштироки сиёсӣ, рӯзномаи сиёсиро мустақилона таҷдид намуда, ҳам забони нави муошират ва ҳам каналҳои алтернативии ҳамкорои ташкил медиҳад» [77, с.99-125]. Дар ин замина, метавон хулоса намуд, ки тавассути таъсиррасониҳои маҷозӣ имкони ташаккули фазои эътироз ва нобоварӣ дар ҷомеа мавҷуд буда, дар натиҷа ширкати шаҳрвандон дар равандҳои сиёсӣ шакли ғайриқонунӣ ва ё ғайриқонвенционалиро соҳиб мешавад.

Таҷрибаи инқилобҳои ранга дар кишварҳои арабӣ ва пасошӯравӣ гуфтаҳои болоро тасдиқ намуда, нақши технологияҳои иттилоотӣ ва шабакаҳои иҷтимоиро дар ин раванд баръало нишон доданд. Чунин амалия дар Ҳонконг низ таҷриба шуда буд. Ба ин нукта А.А. Малкевич таъя намуда, қайд намудааст: «Аз замони баҳори арабӣ манобеи интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ ба як омили аслии сафарбаркунии эътирозҳо табдил ёфтанд. Масалан, воқеаҳои тобистони соли 2019 дар Ҳонконг низ имкониятҳои нави истифодаи технологияҳои иттилоотиро барои ташкил ва гузаронидани ҷорабиниҳои эътирозии оммавӣ намоиш доданд. Тазоҳуркунандагон барои ҳамоҳангсозии фаъолиятҳои худ аз принципҳои бозӣ истифода бурда, тавассути веб замимаҳои «аполитикӣ» (ба мисли Tinder, Pokemon Go ва ғайра) ва чатҳои пӯшида дар мессенҷери Telegram ҳамкорӣ кардаанд» [86, с.39-46]. Вобаста ба ин метавон зикр намуд, ки имкониятҳои пӯшидаю аёнии беаҳдуд, ки технологияҳои иттилоотии замони муосир доранд, имкон медиҳанд, ки махфияти фаъолияти нерӯҳои манфиатдорро таъмин намуда, ҷомеаҳоро бо мушкилиҳои ҷиддию хатарнок рӯй ба рӯй намоянд.

Вобаста ба мавқеи муҳимми интернет дар ҳаёти ҷомеаи муосир, муҳаққиқи тоҷик А.Комилбек қайд мекунад, ки: «Масъалаи дигар дарки эҳтиёҷоти рӯзафзуни иҷтимоӣ ба дастрасӣ ба иттилоот ва фаврияти он мебошад. Суръати рушди соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, навоварию дастовардҳо дар самтҳои гуногун тақозо менамоянд, ки дастрасӣ ба

василаҳои технологию иттилоотӣ васеъ карда шавад. Ҳолати мазкур водор месозад, ки ҷомеаҳо баҳри таъмини дастрасии васеъ ба василаҳои мазкур чораандешӣ намоянд. Зеро интернет дигар на танҳо василаи дастрас намудани иттилоот, балки василаи пешбурди фаъолият, таъмини суботу амният, рушди устувор ва танзими муносибатҳо дар арсаи байналмилалӣ низ маънидод мегардад» [103, с.328]. Агар интернет ва василаҳои иттилоотӣ захираи бузурги сиёсӣ намебуданд, ҷангҳои иттилоотӣ бо қувваи таҳдидовар пеш бурда намешуданд.

Ҳатари таъсиррасониҳои интернетӣ барои ҷомеаи имрӯзаи Тоҷикистон ҳам хеле бузург аст. Бо таъкид ба ин нукта, Пешвои миллат дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2021 қайд намуданд: «Пайравони созмонҳои террористиву экстремистӣ барои ноором сохтани вазъият дар ҷомеа ва тафриқаандозиву барангехтани низоъҳои диниву мазҳабӣ кӯшиш карда, барои гумроҳ сохтани сокинони мамлакат, бахусус, ҷавонон ва ба созмонҳои манъшуда ҷалб намудани онҳо аз шабакаҳои интернетӣ васеъ истифода мебаранд. Тавре ки ман борҳо таъкид карда будам, фаъолияти чунин равияҳои экстремистӣ, радикалӣ ва хурофотпарастӣ яке аз омилҳои асосии хатарзо барои имрӯзу фардои Тоҷикистон ва дигар кишварҳои минтақа ба шумор меравад ва аз мо андешидани чораҳои муштаракро талаб менамояд» [7, с.37]. Барои тасдиқи ин гуфтаҳо метавон аз Стратегияи миллии муқовимат ба экстремизму терроризм ёдовар шуд: «Татбиқи самараноки Стратегияи мазкур нишон дод, ки дар натиҷаи тадбирҳои андешидаи Ҳукумати мамлакат ва пешбурди корҳои иттилоотию идеологӣ зиёда аз 300 нафар шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар муқовиматҳои кишварҳои хориҷа ширкат доштанд, ихтиёран ба Ватан баргаштанд. Дар ин раванд, корбарии иттилоотӣ бо оилаҳои онҳо низ таъсири назаррас гузошт» [9].

Ин ҳолат бори дигар моро мутмаъин месозад, ки набардҳои иттилоотӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ дигаргуниҳоро ба вуҷуд оварда истодаанд, ки оқубати на ҳамаи онҳо мусбӣ аст. Ин махсусиятро ба инобат гирифта, муҳаққиқи тоҷик К.Х. Донаева менависад: «Таҳлили фаъолияти фазои

иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи ҷаҳонишавии иҷтимоӣ-фарҳангӣ нишон дод, ки яке аз сарчашмаҳои он инқилоби иттилоотӣ мебошад. Он ба пайваستшавии компютер бо шабакаҳои телекоммуникатсионӣ асос ёфта, ягонагии коммуникатсионии ҷаҳонро ташкил дод. Ин ба ҷорӣ намудани технологияҳои навтарини иттилоотӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон низ дахл дорад. Ақиб мондан дар ин соҳа таҳдиди дигаре барои Тоҷикистон дар давраи ҷаҳонишавӣ аст» [21, с.64]. Ба ақидаи мо, мазмуни ин таҳдид дар дигаргуншавии шакли рафтор ва иштироки сиёсии шаҳрвандон метавонад аён гардад, зеро набардҳои иттилоотӣ бо мақсади ба даст овардани мафкура ва ақлу зеҳни қорбарон-истеъмолкунандагони иттилоот буда, мутеъсозии мафкуравӣ натиҷаи интизории ҳар кадоме аз нерӯҳои манфиатдор мебошад.

Дар чунин ҳолат, бақорандозии механизмҳои муқовиматие зарур аст, ки таъсиррасонии иттилоотии берунаро кам намояд. Ба ақидаи гурӯҳи олимон: «Муқовимати иттилоотӣ худ рақобати низомҳои иҷтимоӣ дар самти иттилоотию психологӣ ҷиҳати таъсиррасонӣ ба ин ё он соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва муқаррар намудани назорат аз болои сарчашмаҳои стратегие мебошад, ки дар натиҷаи он яке аз иштирокчиёни рақобат соҳиби бартарият шуда, дигараш онро аз даст медиҳад. Мақсади муқовимати иттилоотӣ таъмини манфиатҳои миллӣ дар соҳаи иттилоотию психологӣ мебошад» [34, с.478]. Вобаста ба ин, масъалаи таъмини амнияти иттилоотӣ ба ҷойи аввал мебарояд.

Олимони тоҷик С.С. Ятимов ва Ф.А. Холиқов вобаста ба ин мавзӯ навиштаанд: «Махсусияти иҷроиши вазифаҳои таъмини амнияти иттилоотӣ дар он ифода меёбад, ки ҳар як мақомоти давлатӣ дар заминаи истифодаи инфрасохтори иттилоотии кишвар фаъолияти худро ба роҳ монда, на танҳо истифодабарандаи манбаъҳои иттилоотӣ мебошад, балки ҳамчун мақоми салоҳиятдори паҳнкундаи иттилоот бо ҷомеаи шаҳрвандӣ робитаи ногустастанӣ барқарор намуда, фаъолияти муназзами системаҳои иттилоотӣ ва иртиботии давлату ҷомеаро ҳифз намуда, дастрасии қишрҳои гуногуни

ҷомеаро ба иттилооти расмӣ таъмин месозад» [98]. Аз ин ҷо хулоса намудан мумкин аст, ки масъалаи таъмини амнияти иттилоотӣ масъулияти баланди кулли ҷомеаро тақозо намуда, бо ҳамин васила ҳам ҳамкориҳои байни ҳокимият ва ҷомеа таъмин гашта, ҳам чораҳои мушаххаси амалӣ дар самти таъмини амнияти иттилоотӣ амалӣ мешаванд.

Махсусияти амнияти иттилоотиро барои ҷомеа қайд намуда, бояд тазаккур дод, ки он баҳри таъмини амнияти мафкуравӣ низ аҳаммияти хос дорад, зеро дар заминаи таъсиррасониҳои мафкуравӣ солҳои охир раванди манфии ҷалби шаҳрвандон ба ташкилоту созмонҳои экстремистӣ террористӣ авҷ гирифта, боиси шаклирии модели нави иштироки сиёсии ғайриконвенционалӣ – экстремизму терроризм гаштааст. Экстремизму терроризм ҳамчун шакли иштироки сиёсӣ моҳияти агрессивию зӯрварона ва тарсафканию даҳшатангезӣ дошта, ҷавҳари ғайриинсонии онро олимони кайҳо ҳамчун амали ғайриқонунӣ собит намудаанд. Ҷанбаи идеологӣ бошад дар паҳншавии ин шакли рафтор моҳияти меҳварӣ дорад.

Ба ақидаи Х. Сафарализода: «Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар солҳои аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ зери таъсири идеологияи тундгарой бо ҷанги шаҳрвандии таҳмилӣ рӯ ба рӯ гардид, таъмини амнияти идеологӣ аҳаммияти ҳаётан муҳим дошта, кафили рушди минбаъдаи кишвар ба шумор меравад» [50]. Аз ин нуқтаи назар масъалаи таъмини устувории идеологӣ ба сифати маҳаки тамоми амалҳо дар самти муқовимат ба таҳдидҳои идеологӣ маҳсуб меёбад. Маҳз шахси дорои мавқеи устувори идеологӣ имкон дорад иштироки худро дар ҳаёти сиёсии кишвар бошуурона ва мақсаднок ба роҳ монда, рафтори шоистаи сиёсӣ нишон диҳад.

Таҳлили фазои иттилоотӣ психологӣ Тоҷикистон нишон медиҳад, ки яке аз масъалаҳои ташвишовар паҳн гаштани ғояҳои экстремистӣ террористӣ тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ мебошад. Дар робита ба ин масъала М. Маҳрамбеков ва А. Рамазониён қайд мекунанд, ки: «Маводи дорои хусусияти экстремистӣ-террористиро, ки имрӯзҳо дар фазои иҷтимоӣ паҳн мешавад, метавон ба чор қисмат тақсим намуд:

- суханрониҳои воизони дохилие, ки солҳои пеш ба навор гирифта шудаанд, аммо то ҳол дар фазои маҷозӣ давр мезананд;

- суханрониҳои воизони динии афғонтабор, ки аксарияти онҳо дорои хусусияти динӣ-ифротӣ буда, барои ифротикунони тафаккури динӣ ва заминагузори барои зиддият ва муноқишаҳои динӣ мусоидат менамоянд;

- суханрониҳо ва ё ба истилоҳ нашидҳо бо забони арабӣ, ки як теъдоди онҳо дорои мазмуну хусусияти экстремистӣ-террористӣ мебошанд ва шаҳрвандон қисме агар доништа онҳоро паҳн мекунанд, як қисми зиёди корбарони сомонаҳои иҷтимоӣ мазмуну моҳияти онҳоро дарк накарда, ба ин кор машғуланд;

- суханрониҳои худӣ ифротии тоҷикӣ, ки берун аз қаламрави Тоҷикистон қарор доранд» [131].

Ин суханрониҳо моҳиятан мазмунӣ экстремистӣ дошта, мақсадашон таъсиррасонӣ ба мафкураи шаҳрвандон мебошад. Маълум аст, ки дар заминаи чунин таъсиррасониҳо ифротӣшавии ҷавонон зиёд гаштааст. Дигаргунӣ дар шакли рафтор, муносибат бо дигарон дар ҷомеа, рӯйирист нишон додани норозигӣ ва эътирози иҷтимоӣ худ, даъвати дигарон ба «адолатӣ» онҳо, инкор намудани ҳокимият ва талаботи қонун амалҳои мебошанд, ки моҳияти ғайриқонунии иштироқи сиёсии шаҳрвандро инъикос менамояд. Таҷриба нишон медиҳад, ки баъзеи онҳо новобаста ба ҷораҳои андешидашавандаи қонун ҳам аз ботил будани ақидаҳои худ даст намекашанд ва барои ҷомеа хавфнок боқӣ мемонанд. Ин ҷо масъала сари мағзшӯӣ ва ё «коркарди психологӣ» шаҳрвандон мебошад, ки зерӣ таъсири корбарони интернетӣ қарор гирифта, ҳувияти шаҳрвандии худро аз даст медиҳанд.

М. Марҳамбеков ва А. Рамазониён хатарзо ва ғайриқонунӣ будани чунин амалҳоро қайд намуда, вобаста ба шеваи ташаккули чунин мафкура иброз намудаанд: «Тоҷикистон низоми давлати дунявиро интиҳоб кардааст. Истифодабарандаи фазои маҷозӣ бояд бидонад, ки низоми Тоҷикистон демократӣ ва дунявӣ аст ва ба худӣ ислом ҳамчун дин ва эътиқоди мардум ҳеҷ тазод ва ё зиддияте надорад. Дар низоми давлати демократӣ пайравони

тамоми динҳо дар доираи қонунҳои амалкунанда озодона фаъолият доранд ва ҳеҷ кас ҳуқуқи поймол кардани ҳуқуқи шаҳрванди дигарро надорад. Дар ҳоле, ки мубаллиғоне мисли Абдуззоҳир Дой ва Абуубайдуллоҳи Мутаваккил низоми демократиро куфр хонда, чунин мегӯянд: «Димукросӣ куфр аст». Абдуззоҳири Дой бошад, калимаи шаҳодатро бо ғаразҳои сиёсии худ шарҳ дода, тамоми низомҳои ғайриисломиро куфр эълон менамояд [131]. Аз ин ҷо ҳулоса баровардан мумкин аст, ки ҳатто китоби муқаддаси Қуръон ҳам ҳамчун василаи назарфиребӣ аз ҷониби неруҳои манфиатдор истифода шуда, мубаллиғон кӯшиш мекунанд, ки бо ҳамин роҳ ба мақсадҳои худ бирасанд.

Бо назардошти хатарҳои ҷойдошта дар Тоҷикистон бо мақсади пешгирии паҳншавии ғояҳои ифротӣ ва шаклгирии иштироки сиёсии ғайриқонунӣ ҷораҳои зиёди пешгирикунанда андешида шуда истодаанд. Яке аз ин ҷораҳои ҳуқуқӣ ҷиҳати манъи фаъолияти ташкилотҳои экстремистии террористӣ мебошад. Чуноне, ки маълум аст бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 март соли 2006 фаъолияти ташкилотҳои «Ал-Қоида», «Ҳаракати исломии Туркистони Шарқӣ», «Ҳизби исломии Туркистон», «Ҳаракати «Талибон», «Бародарони мусалмон», «Лашкари Тайба», «Гурӯҳи исломӣ» («Ҷамъияти Исламии Покистон»), «Ҷамъияти Таблиғ, «Созмони таблиғот» («Даъват ба ислом») ва «Тоҷикистони озод» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ карда шудааст.

Дар баробари ин Ташкилоти «Ҳизб-ут-Таҳрир» бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 11 март соли 2008, «Ҷамоат (Ҷамъият)» (Ансоруллоҳ) бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2012, «Салафия» бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 январӣ соли 2009 созмони экстремистӣ эълон карда шудааст.

Фаъолияти «Гурӯҳи 24» бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 октябри соли 2014, «Давлати Исламии Ироқу Шом» (ДИИШ, ДОИШ) бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 апрели соли 2015, «Ҷабҳат - ан -Нусра» бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 апрели соли 2015), «Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон» - ТЭТ ҲНИ бо қарори Суди

Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2015, «Иттиҳоди миллии Тоҷикистон» бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 августи соли 2019) манъ карда шудааст.

Мисолҳои овардашуда имкон медиҳанд, ки экстремизму терроризмро на танҳо ҳамчун зухуроти манфӣ, балки ҳамчун шакли иштироки сиёсии ғайридемократӣ, зӯрварона ва ғайриконвенционалӣ маънидод намоем. Ин нуктаро олими рус С.В.Рожков хуб асоснок намудааст. Ӯ менависад, ки: «Таҳлили махсусияти терроризм ҳамчун шакли иштироки сиёсӣ ва василаи ба даст овардани мақсадҳои сиёсӣ аҳаммияти хоси илмӣ дорад. Чунин муносибат ба омӯзиши терроризм онро предмети ҷиддии омӯзиши сиёсӣ менамояд. Ин бошад тасаввуроти умумипазируфта дар бораи терроризм ҳамчун фаъолияти шахсони маргинал ва аз диди руҳӣ бемор, ки амали террористиро дар натиҷаи осеби шуур анҷом медиҳанд, як тараф мегузорад. Дуруст муайян намудани нақши терроризм ҳамчун шакли иштироки сиёсӣ барои муайян намудани қудрати шаклҳои дигари фаъолияти сиёсӣ мусоидат менамояд» [108, с.4]. Дар асоси иқтибоси зикршуда метавон хулоса намуд, ки терроризму экстремизм вобаста ба мақсадҳои худ моҳияти сиёсӣ дошта, тавассути истифодаи василаҳои зӯрварӣ ба даст овардани мақсади муайяно дорад.

Ин нуктаро вобаста ба воқеияти Тоҷикистон таҳқиқ намуда, қайд кардан зарур аст, ки чунин шакли иштироки сиёсӣ дар фаъолияти ташкилоти экстремистии террористии Ҳизби наҳзати ислом (ТЭТ ҲНИ) ифода ёфта буд. Бо дарки ин нукта файласуфи тоҷик Р.Ҳайдаров қайд мекунад, ки: «Қаҳониён бояд ҳеҷ гоҳ фаромӯш насозанд, ки ТЭТ ҲНИ ҳамчун намояндаи фаъоли терроризми байналмилалӣ, ки ҷавҳари онро фаъолияти террористии дорои ангезаи динӣ ташкил медиҳад, аз ҳадафи асосии худ, яъне ба таври маҷбурӣ тағйир додани соҳти давлатӣ ва ба таври хушунат ба даст овардани ҳокимияти сиёсӣ, поймол кардани соҳибхитиёрӣ ва тамомияти арзии Тоҷикистон даст накашидааст. ТЭТ ҲНИ сирф ташкилоти зиддимиллӣ буда, тоҷикиятро пурра инкор менамояд. Аъзои ин ҳизб ҳарчанд худро тоҷик

муаррифӣ намоянд ҳам, аммо дар амал катрае хувияти миллӣ ва ифтихори тоҷикӣ надоранд» [146]. Қайд намудан лозим аст, ки иштироки сиёсии ба зӯроварӣ асосёфта, ки ҳадафаш ба даст овардани ҳокимияти сиёсӣ мебошад, намунаи рафтори сиёсие мебошад, ки истифода аз василаҳои ғайриқонуниро мепазирад. Дар натиҷа, чунин шакли иштирок дар ду ҷанба субъектро муваффақ мегардонад: якум, ин ки ҳадафи сиёсии худро қўшиш мекунад, ки ба даст орад, дуюм, ба паҳншавии терроризму экстремизм ҳамчун шакли иштироки сиёсӣ мусоидат мекунад.

Ҷанбаи дигаре, ки боиси тазаккур аст, муайян намудани шахсиятҳое, ки ба онҳо амалӣ намудани чунин шакли иштироки сиёсӣ хос аст. Ба ақидаи мо, инҳо нафароне, ҳастанд, ки хувияти миллию давлатӣ ва шаҳрвандии худро аз даст додаанд. Онҳо на аз рӯйи ақл, балки эҳсосот кор гирифта, ҳадафи гузоштаи худро бо дилхоҳ роҳ ба даст овардан меҷӯянд. Дар ин роҳ ҳама корро то сатҳи ифрот бурда расонидаанд.

Экстремизму терроризм иштироки сиёсии аз диди идеологӣ ҳавасмандгардонидашуда мебошад. Ақида, ғоя, арзиш ва меъёрҳое, ки идеологияи терроризм дар бар мегирад, метавонад нафари аз диди идеологӣ ноустуворро осон ба худ ҷалб намояд. Ҳамзамон бо ин, ваъдаҳои саодати охирату ҳавасмандгардонии молиявӣ иштироки сиёсии чунин ашхосро ҳадафмандона мегардонад. Махсусияти қорбании мубаллиғони экстремизму терроризмро омӯхта, Р. Ҳайдаров қайд мекунад, ки: «Онлайн агрессияи экстремистони динии тоҷик дар муносибат ба шаҳрвандони Тоҷикистон бо ҳамоҳангии фаъолият фарқ карда, моҳияти фардиқунонидашуда дорад. Онҳо ҳатто аз даҳлат ба ҳаёти шахсии шаҳрвандон худдорӣ намекунанд. Чи хеле ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, зӯроварӣ ва агрессия дар интернет дар режими онлайн оғоз шуда, сипас ба режими офлайн ё худ воқеӣ мегузарад» [94]. Ҳатари таъсиррасониҳои онлайнӣ ҳам маҳз дар ҳамин нукта нухуфтаанд. Онро қудрати тағйир додани майлу иродаи субъектони сиёсатро дар шакли онлайнӣ ба даст оварда, баъди мутеъгардонии психологӣ ҳамчун васила дар амал истифода мебаранд.

Таъсири шабакаҳои иҷтимоиро ба мавқеи идеологӣ ва мазмуни иштироки сиёсии шаҳрвандон шарҳ дода, сиёсатшинос Х. Сафарализода қайд намудааст: «Дар шароити рушди бемайлони технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва зери таъсири ҳучумҳои иттилоотӣ қарор гирифтани афкори ҷамъиятӣ ба роҳ мондани фаъолияти идеологӣ, ташаккули дастгоҳи идеологии давлат ва таъмин намудани амнияти идеологии кишвар хеле муҳим мебошад» [50]. Воқеан ҳам дуруст аст. Ташкили фаъолияти самараноки идеологӣ имкон медиҳад, ки аз иштирок ва рафтори сиёсии ғайриконвенционалӣ пешгирӣ карда шавад.

Муҳаққиқ Б. Соқиев ин равандро таҳлил намуда, қайд намудааст: «Масъала сари он аст, ки сатҳи таъсиррасониҳои равонӣ, эътимодбахшӣ ва боваркунонӣ ба он дараҷа баланд аст, ки нафари ҷалбшаванда новобаста ба сатҳи иҷтимоӣ, мавқеи шаҳрвандӣ (донишчӯ, корманди баландрутбаи ҳарбӣ, бекор, тоҷири муваффақ) ба ин назарфиребӣ дода шуда, ба ин гурӯҳҳо ҳамроҳ мешавад. Имрӯз, танҳо барои ноором кардани вазъи сиёсӣ ва идеологӣ-динӣ бо забони тоҷикӣ чандин барномаҳои иттилоотӣ фаъолият доранд. Масалан, барномаи «Зелло» бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва узбекӣ, ки 87115 узв, 72 модератор ва 3 роҳбар дорад, ё «Тоҷикистони нав» тарғиботи масъалаҳои сиёсӣ, идеологӣ ва диниро пеш мебарад ва 37796 узв, 28 модератор, «Ҷамоати Ансоруллоҳ» 3760 узв ва 7 модератор, Шабакаи «ИГИЛ в России» 2923 узв доранд. Сомонаи «davlati islomi.ru», «Гурӯҳи 24» ва шабакаи «Даъват ба Ироқу Шом» низ фаъол буда, мақсади даъват ба ҳаракатҳои ифротгароиро доранд» [144]. Аз ин иқтибос метавон хулоса намуд, ки шабакаҳои иҷтимоӣ ва дигар василаҳои электронии ахбор дар замони муосир ба сифати неруи бузурги «коркардкунанда» ва «сафарбаркунанда» ба сӯйи амалҳои террористию экстремистӣ хизмат намуда истодаанд.

Иштироки сиёсии зери таъсири беруна шаклгирифта моҳиятан деструктивӣ ва эътирозию агрессивӣ мешавад. Дар натиҷа, хусусияти равандҳои сиёсӣ тағйир ёфта, субот ва амнияти ҷомеа халалдор мегардад. Дар робита ба омилҳои номбаршуда олими рус В. Коровин қайд мекунад, ки:

«Муоширати шабакавӣ яке аз василаҳои самараноки ҷалби ҷонибдорон ба ин ё он маъракаи сиёсӣ маҳсуб меёбад. Имрӯз дар ҷаҳон ягон маъракаи сиёсӣ бе истифода аз технологияҳои шабакавӣ намегузарад. Аз хурдтарин флеш-мобҳо, то исёну шуриш ва табодуллотҳои давлатӣ ҳама аз ин шабакаҳо васеъ истифода мебаранд. Инқилобҳои «фейсбукӣ»-ю «твитерӣ» воқеияти ҷаҳони имрӯза буда, онҳо тақонбахшандаи ҳама гуна нусуботиҳои иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд. Ба касе пӯшида нест, ки мавҷудияти шабакаи умумиҷаҳонии Интернет заминаи рушди шабакаҳои дигари иҷтимоӣ буда «user»-ҳои гуногун кудрат доранд, фаъолияти дилхоҳи худро амалӣ намоянд» [29, с.122]. Гуфтаҳои мазкур ақидаи моро дар бораи таъсирбахшии василаҳои иттилоотӣ ба раванди шаклгирии тарҳҳои нави иштироки сиёсӣ таъкият мебахшанд.

Гуногунӣ ва азнавсозии доимии тарҳҳои таъсиррасонӣ ба неруҳои манфиатдор имкон медиҳад, ки дар фаъолияти худ ба муваффақият ноил шаванд. Таҳлили коршиносон нишон медиҳад, ки: «Солҳои охир фаъолияти ҷалбсозии эмиссарони ташкилотҳои террористии байналмилалӣ хусусияти пӯшида пайдо намуда истодааст. Аз ҷумла, ҳангоми муошират дар аудиторияи ношинос, истифодаи сим-кортҳои операторони телефонии ба шахсон сеюм додашуда барои пайвасти модем, ҳангоми ворид намудани маълумоти шахсӣ дар бораи худ (ном, синну сол, ҷои истиқомат), муошират оид ба масъалаҳои расонидани кӯмаки ташкилоти террористии байналмилалӣ дар бахши паёмҳои шахсӣ, пинҳон кардани суроғаҳои IP эҳтиёткорӣ намуда, дастрасиро ба шабакаҳои иҷтимоӣ тавассути VPN ё серверҳои прокси амалӣ мекунанд» [28, с.49]. Технологияҳое, ки мубаллиғони ташкилотҳои экстремистии террористӣ истифода мебаранд, ҷанбаҳои гуногун дошта, кудрати таъсиррасонӣ ба шаклгирии иштироки сиёсии шахрвандонро дорад. Ҷанбаҳои қавии психологӣ, идеологӣ, мутмаинсозӣ, эътимодбахшӣ, ҳавасмандгардонӣ ва роҳнамоию сафарбарнамоӣ аз ҷумлаи фаъолиятҳоест, ки мубаллиғони созмонҳои зикргардида истифода менамоянд.

Ҳамзамон, бо ин, таваҷҷуҳи ҷалбгарон ба қишри ҷавон калон буда, кӯшиш мекунанд, ки маҳз онҳоро ба доираи таъсири худ дароранд. «Объекти

асосии ҷалби ғаёлияти террористӣ ва ташкилотҳои экстремистӣ дар ҳудуди давлатҳои аъзои ИДМ ҷавонони аз 16 то 30-сола мебошанд. Ҷолибияти ин гурӯҳи синну сол аз он иборат аст, ки дар ҷавонӣ ғаризаи худпарастӣ ва уҳдадорихои иҷтимоӣ (масъулият дар назди оила) пасттар аст. Ба ҷавонон, суръати баланди ҷустуҷӯи тамоюлҳои ҳаётӣ ва эҳтиёҷоти ҳудамалисозӣ хос мебошад» [28, с.51]. Бо назардошти махсусияти зикргардида дар кишвари мо ҷораҳои зиёди пешгирикунанда амалӣ карда шуданд, ки мақсадашон коҳиш додани сатҳи ифротӣ ба вуҷуд овардан мебошад. Чуноне ки Т.М. Назарзода қайд мекунад: «Барои пешгирии ғароиши ҷавонону наврасон ба ташкилотҳои иртиҷоӣ тадбирҳои судманд мавриди амал қарор дода шуданд. Махсусан, ба кишвар баргардонидани донишҷӯёне, ки дар муассисаҳои динии давлатҳои хориҷӣ ғайрирасмӣ таҳсил мекарданд, зеро назорати ҷиддӣ гирифта шуда, теъдоди зиёди онҳо ба кишвар баргардонида шуданд. Ба Ватан баргардонидани онҳо бори дигар чехраи ташкилотҳои террористӣ экстремистиро, ки бо истифода аз минбари муқаддаси ислом ҷавонони моро ба сӯи бегонапарастӣ ифротгароӣ талқин мекард, ба таври возеҳ собит сохт» [133]. Дар ин замина, аз амалҳои минбаъдаи зиддиконунӣ ва рафтори сиёсии барои ҷомеа таҳдидовар пешгирӣ карда шуд. Ҳолати мазкур нишон медиҳад, ки давлат қодир аст ва ҳуқуқ дорад бо мақсади таъмини амнияти ҷомеа ва ҳифзи манфиатҳои миллию давлатӣ ҷораҳои пешгирикунандаро тавассути таъсиррасониҳои гуногун, аз он ҷумла ҳуқуқӣ, ғаҳмондадихӣ, ҷамъиятӣ ва ғайра амалӣ намояд.

Ҳамзамон бо ин, метавон илова намуд, ки ғаёлияти экстремистӣ террористӣ, ки онро ҳамчун шакли иштироқи ғайриконвенционалӣ маънидод намудем, дар аксар ҳолат ифодаи иштироқи фардӣ мебошад. Он аз ҷониби афроди алоҳида дар доираи мақсаду ҳадафҳои нерӯҳои гуногуни иртиҷоӣ ва экстремистӣ террористӣ амалӣ карда мешавад. Намунаи чунин амалро дар мисоли амалиёти террористии анҷомдодаи гурӯҳи хурди террористон ба муқобили сайёҳони хориҷӣ дар ҳудуди деҳаи Сафобахши ноҳияи Данғара моҳи июли соли 2018 метавон дид. Тафтишоти гузаронида нисбати

ичрокунандагони ин амалиёт муайян намуд, ки онҳо аз ҷониби мубаллиғони давлати исломӣ мағзшӯйи шуда, супориши мазкурро аз ҷониби онҳо тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ гирифта, ин амалро содир намудаанд.

Масъалаи дигаре, ки дар шароити ҷомеа таваҷҷуҳи хосро тақозо менамояд, таҳкими сатҳи худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ мебошад, ки дар заминаи он иштироки сиёсии шаҳрвандон бояд ҷанбаи қавии ватандӯстона гирад. Бо ин мақсад, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандони Тоҷикистон» аз 2 ноябри соли 2022, № 887 қабул карда шуд, ки мақсади он муайян намудани ҳадаф, принцип ва самтҳои асосии тарбияи ватандӯстӣ ва тарбияи ҳисси шаҳрвандӣ мебошад. Дар баробари дигар самтҳо ва ҳадафҳо, ки Қонуни зикргардида дар бар мегирад, тарбияи ватандӯстӣ ва тарбияи ҳисси шаҳрвандӣ омилҳои муҳимме баромад мекунанд, ки ба шаклгирии иштироки сиёсии шаҳрвандон қудрати зарурии таъсиррасонӣ доранд. Мутобиқи моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон», «тарбияи ватандӯстӣ - фаъолияти мураттаб ва мақсадноки мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳудидоракунии шаҳрак ва деҳот, ташкилотҳои (иттиҳодияҳои) ҷамъиятӣ, оила ва шаҳрвандон, ки барои ташаккули дарки баланди ватандӯстӣ дар тафаккури шаҳрвандон, ҳисси садоқат ба Ватан, омода будан ба адои қарзи шаҳрвандию уҳдадорӣҳои конститусионӣ барои ҳимояи манфиатҳои Ватан нигаронда шудааст;» [4]. Бо ҳамин тартиб, ҳисси шаҳрвандӣ маънидод карда шудааст, ки тибқи он: «- ҳисси шаҳрвандӣ - ҷонибдорӣ шахс аз манфиати давлат ва ҷомеа, низоми муносибат, рафтор ва фаъолияти ба он мувофиқ дар шароити давлат» [4] арзёбӣ мегардад. Чунин тарзи рафтор худ баҳри ташаккули рафтори сиёсии мувофиқ ба талаботи ҷомеа ва иштироки сиёсии бо манфиатҳои давлат тавъам замина мегузорад.

Таҳкими эҳсоси ватандӯстӣ, ҳувияти миллӣ ва худшиносӣ омилҳои таъсиррасон дар шароити муносири ҷаҳонишавӣ баҳри шаклгирии иштироки сиёсии конвенционалӣ маҳсуб меёбад. Дар робита ба ин, муҳаққиқи тоҷик Р.Э. Раҳмонова қайд мекунад, ки: «Маҳз интиҳоби дурусти василаҳои сиёсӣ

имконият додаанд, то қавму қабилаҳо тазодҳои гуногуни таърихро паси сар намуда, то ба сатҳи миллатҳои комил ташаккул ёбанд. Ва ё баръакс, дар раванди пурушӯби таърих хувияти худро аз даст дода, нобуд гаштаанд. Зеро хувияти милли олитарин сатҳи хувият барои ҳар як фарди башарӣ маҳсуб мегардад, он аз мутааллиқ будани фард ба як сарзамин ва давлати милли, ё ба ибораи дигар, ба кишвари хоссе сарчашма мегирад» [107, с.21]; Мавҷудияти ноустувории мафкуравӣ, майл ба бегонапарастӣ, пазиرويӣ фарҳангу либоси ғайр, дингаройӣ ва ғайра замина баҳри содир намудани иштироки ғайриконвенсионалӣ маҳсуб меёбад. Ин воқеият гуфтаҳои олимону коршиносонро дар бораи заминаи қавии идеологӣ доштани иштироки ғайриконвенсионалӣ тасдиқ мекунад. Дар ин бора, олими рус Е.Н. Максимова низ чунин иброз намудааст: «Воқеан ҳам амалҳои сиёсии ғайриконвенсионалӣ метавонанд заминаҳои идеологӣ дошта бошанд. Дар доираи таснифоти анъанавии идеологияҳо муайян шудааст, ки дар низомҳои сиёсии ғарб ҷонибдорони мавқеъҳои идеологии ҷаҳ майл ба ғайриқанокии нисбатан баланд, аз он ҷумла амали ғайриконвенсионалӣ доранд. Дар навбати худ, дар ростҳо чунин майл камтар мушоҳида мешавад» [84, с.63].

Ҳамзамон бо ин, нуктаи назари дигаре низ мавҷуд аст, ки тибқи он иштироки сиёсии ғайриконвенсионалии дорои хусусияти осоишта, аз он ҷумла, митингҳо, эътирозҳо, намоишҳо ва ғайра метавонанд нишонаи муоширати зичи ҳокимият ва ҷомеа бошанд. Вале ба ақидаи мо, ин муошират то ҳамагон лаҳзае метавонад ҳамчун зухуроти мусбӣ муаррифӣ шавад, ки агар он ба манфиатҳои давлату ҷомеа ва амнияти суботи он таҳдидовар набошанд.

Омили дигаре, ки хусусияти шакли зикргардидаи иштироки сиёсиро муайян менамояд, ин шакли фарҳанги сиёсии ҷомеа мебошад. Масалан, барои ҷомеаҳои ғарбӣ митингу эътироз ва намоишҳои эътирозии оммавӣ ҳамчун шакли муоширати ҳокимият ва ҷомеа ва ҷузъи муҳими демократия қабул шудааст. Эътирозҳои давомдор ва корпартоиҳо ҳамчун василаи ибрази мавқеъ оид ба ин ё паҳлуи сиёсати амалишаванда баромад мекунанд, ки

хокимият онро бояд ба инобат гирад. Чунин амалҳо барои онҳо тартиби муқаррарии ҳаёти сиёсии ҷомеа махсуб меёбад.

Барои фарҳанги сиёсии мо ин ҳолат тобиши дигар дорад. Дар мисоли ҷомеаи Тоҷикистон метавон қайд намуд, ки таъсири ҷанги шаҳрвандӣ ба руҳия ва иродаи ҷомеа то ба ҳанӯз мавҷуд аст. Ин бошад, дар фарҳанги сиёсии мо таҳаммулпазириро ҳамчун арзишӣ меҳварӣ талқин намуда, ҳама гуна рафтори ғайриконвенционалиро маҳкум мекунад. Бинобар ин, вобаста ба шароити муосири геополитикӣ ҷомеаи моро зарур аст, ки заминаҳои рушди фарҳанги сиёсиро таҳким бахшида, баҳри устуворгардии муносибатҳои иҷтимоӣ сиёсии ба эҳтироми арзишҳои сиёсии умумипазируфта асосёфта талош намояд, зеро ин имкони мусоиди таъмини иштироки ғайриконвенционалии шаҳрвандон дар равандҳои сиёсӣ буда, баҳри рушди босуботи ҷомеа заминаҳои зарурӣ фароҳам оварда мешаванд.

Паҳлуи дигари масъала дар он аст, ки дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ, ки технологияи ташкили «инқилобҳои ранга» хеле васеъ паҳн шудааст, имкони ба мақсадҳои ғаразнок истифода намудани ҳама гуна эътирозу намоиш мавҷуд аст. Назарияи «инқилобҳои маҳмалин», ки муаллифи он Ч. Шарп махсуб меёбад, роҳҳои осоиштаи шикаст додани режимҳои тоталитарӣ, аз он ҷумла коммунистиро шарҳ додааст. Ч. Шарп менависад, ки: «Барои сарнагун намудани диктатура бо сарфи камтарин бояд чор вазифаи аввалиндараҷаро иҷро намуд:

- дар мардуми азиятдида мустаҳкам намудани боварӣ ба худ, ҷасорат ва қобилият ба муқовимат;
- мустаҳкам намудани гурӯҳҳои иҷтимоии мустақил ва ниҳодҳои мардуми азиятдида;
- ташкили муқовимати пурзӯри дохилӣ;
- омода намудани нақшаи оқилонаи стратегӣ ва татбиқ намудани он дар ҳаёт» [66, с.16].

Ч. Шарп дасткашӣ аз ҳамкориҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, ташкили эътирозҳои осоишта, таҳриқбахшии вазъият тавассути худоташзани, ба обпартоӣ ва

ғайраро ҳамчун маҷмуи амалҳои озоишта барои истифода ба мардум пешниҳод менамояд [66, с.16]. Ин таҷриба татбиқи амалии худро дар кишвари Тунис ёфт. Бо мақсади пешгирӣ намудан аз амалҳои зикргардида дар баробари истифодаи қудрати ҳокимият, баланд бардоштани масъулияти шахрвандӣ ва муваффақ гардонидани онҳо дар шинохти воқеияти хатарҳои таҳмилшаванда муҳим мебошад. Зеро ғояҳои «демократияю озодӣ», ки аз ҷониби технологҳои сиёсии кишварҳои абарқудрат пешниҳод карда мешаванд, бо истифода аз василаҳои таъсиррасони раванӣ шахрвандонро мағзшӯӣ намуда, бо ваъдаи бунёди ҷомеаҳои демократӣ, онҳоро ба амали сиёсии ислохнопазир мешуронанд. Ин василаи камхарҷи сиёсӣ, ки бо истифода аз неруи дохилии давлат амалӣ карда мешавад, айни замон дар таҷрибаи муборизаҳои сиёсии абарқудратҳо аз ҳама муфид ва самарабахш аст. Аз ин рӯ, таҳкими омилҳои маънавии зикргардида метавонанд то дараҷаи муайян ҳамчун воситаи пешгирикунанда истифода шаванд.

Таҷрибаи кишварҳои гуногуни минтақа ва пасошуравию ҷаҳон, ки дар онҳо «инқилобҳои ранга» амалӣ гаштанд, собит месозанд, ки ба кӯчаҳо баровардани оммаи мардум қадами нахустин дар роҳи сарнагунсозии ҳокимият буда, қадамҳои минбаъда иғвоангезӣ ва ба задухӯрд тела додани онҳо мебошад. Аз ин нуктаи назар, ҳалли масъалаҳои иҷтимоию сиёсии пайдошаванда дар ҳамон сатҳе, ки ҳанӯз барои ҷомеа хатарнок нестанд, заминаи хуб баҳри пешгирии амалҳои ғайриконвенционалӣ мебошад. Вобаста ба ин, муҳаққиқи тоҷик Б. Сафаров қайд мекунад, ки: «Тактикаи омода намудани ҷомеаҳо барои тағйири қудрат дар кишварҳои гуногун, ки зери рамзи «инқилобҳои ранга» дар онҳо инқилобҳо ба вуқӯъ пайвастаанд, нишон медиҳад, ки воқеан ҳам марҳалаи нахустин ин дар мардуми азиятдида мустаҳкам намудани боварӣ ба худ, ҷасорат ва қобилият ба муқовимат мебошад, ки он тавассути пешбурди фаъолияти густурдаи идеологӣ ва таъсиррасониҳои психологӣ амалӣ карда мешаванд» [109, с.121]. Дар ин замина, андешидани чораҳои зарурӣ ҷиҳати таъмини устувориҳои идеологии шахрвандон аҳаммияти хос дошта, шахсияти аз диди идеологӣ устувор

кудрати ҳимоя аз фазои иттилоотӣ ва таҳкими ғояҳои ватандӯстию миллатдӯстиро дорад. Ин бошад, дар навбати худ имкони муваффақиятро дар набардҳои иттилоотӣ боз ҳам боло мебарад.

Масъалаи дигаре, ки дар солҳои охир муҳимӣ ва муҳрамии хос касб намуда истодааст, ин истифодаи зеҳни сунӣ дар равандҳои сиёсӣ мебошад. Олимону коршиносон ҷанбаҳои мухталифи ин василаи муосири технологию иттилоотиро арзёбӣ намуда истодаанд. Вале як далел аниқ аст, ки зеҳни сунӣ дар сиёсат вобаста ба мақсаду манфиатҳои субъектҳои сиёсат истифода бурда мешавад. Ҳар як субъекти сиёсат онро дар доираи манфиатҳои худ истифода мебарад. Ҳокимияти сиёсӣ кушиш мекунад, ки онро барои ба даст овардани ҳадафҳои худ ба манфиати ҷомеа истифода намояд. Имкониятҳои зеҳни сунӣ хеле зиёданд. Онҳоро метавон дар соҳаи иқтисодиёт, коммуникатсия, кишоварзӣ, саноат ва фарҳангу маънавият ҳам истифода намуд. Вале нерӯҳои дигари сиёсӣ низ онро метавонанд бо мақсадҳои муҳолиф истифода баранд. Аз ин рӯ, эҳтимолияти таъсиррасониҳои деструктивӣ дар раванд истисно нестанд.

Олими рус А.И.Серавин дар робита ба таъсири зеҳни сунӣ ба равандҳои демократӣ қайд мекунад, ки: «Дар робита ба равандҳои бартаридошта, муҳаққиқон се самтро муайян мекунанд, ки дар онҳо мутобиқшавии иҷтимоии барномаҳои зеҳни сунӣ ангезаҳоеро ба вучуд меорад, ки ба тарзи инъикос ва тағйир додани демократия дар ҷомеа таъсир мерасонанд. Самти аввал, таъсири зеҳни сунӣ тавлидкунанда ба сохтор ва динамикаи ҷомеаҳои демократӣ мебошад; самти дуюм, ба истифодаи зеҳни сунӣ барои идоракунии демократӣ дахл дорад; самти сеюми таҳқиқот, таҳлили дараҷае мебошад, ки зеҳни сунӣ иштироки демократиро дар муддати миёна ва дарозмуддат тағйир медиҳад» [142]. Вобаста ба ин, қайд намудан зарур аст, ки имкониятҳои васеи зеҳни сунӣ дар масъалаи паҳн ва дастрас намудани маълумот, коркарди он, истифодаи онҳо дар маъракаи электоралӣ, муҳоҳисаҳои сиёсӣ ва дигар маъракаю равандҳои сиёсӣ имкони фароҳии таъсиррасонӣ ба рафтор ва иштироки сиёсии шаҳрвандонро дорад.

Вобаста ба ин, яке аз хавфҳое, ки коршиносон дар ин масъала доранд, ин паст шудани сатҳи иштироки сиёсии шаҳрвандон мебошад.

Дигар ин ки маҳз тавассути имкониятҳои зехни сунъӣ имкони суръатбахшии шаклгирии намуди деструктиви иштироки сиёсӣ низ вуҷуд дорад. Таҷрибаҳои дар ҷомеаи муосир оид ба сатҳи татбиқи зехни сунъӣ дар амалинамоии ҳадафу мақсадҳои сиёсӣ мавҷуда нишон медиҳанд, ки имкониятҳои василаи мазкур хеле зиёданд. Татбиқи он дар раванди интихобот, пешбурди фаъолияти таҳлилии пешбиникунии сиёсӣ, шаклгирии тарҳи хоси рафтор ва фарҳанги сиёсии шаҳрвандон, пешбурди фаъолияти мақсаднокӣ идеологӣ ва ғайра аз ҷумлаи самтҳост, ки зехни сунъӣ дар сиёсат метавонад татбиқи ҳадафмандонаи худро ёбад. Ба ҳар ҳол ин масъалаест, ки хосияти кушода дорад, зеро имкониятҳои он то ба охир муайян нашудаанд. Рушди ҷомеа боз имкониятҳои воқеии онро нишон хоҳад дод.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили маводи зиёди илмӣ мо имкон пайдо намудем, ки омилҳо ва тамоюлҳои таъсиррасонро ба ташаккули иштироки ғайриконвенционалии шаҳрвандон дар равандҳои сиёсии ҷомеа муайян ва асоснок намоем. Дар таҳқиқот, мо ба хулосае омадем, ки ҷомеаи иттилоотӣ вобаста ба имконият ва қудрати технологию коммуникатсионии худ имкони васеи таъсиррасонӣ ба фаъолгардии нерӯҳои деструктивиро дорад. Таҳлилу омӯзиши масъала нишон дод, ки тамоюлҳои дорои ҷанбаҳои хатарзо ва ғайриқонунӣ на танҳо дар кишвари мо, балки аксари кишварҳои дунё майли болоравӣ доранд. Ҳамин аст, ки шаклгирии иштироки сиёсии ғайриконвенционалӣ босуръат идома дошта, вобаста ба сатҳи рушди кишварҳо ва фарҳанги сиёсии дар онҳо ташаккулёфта, муносибати ҳокимиятҳо ба онҳо ҳаргуна мебошад.

Муайян гардид, ки яке аз зухуроти хатарзои дар заминаи рушди технологияҳои иттилоотӣ вусъати хос пайдонамуда экстремизму терроризм мебошад. Суръати паҳншавии ин шакли иштироки сиёсӣ, ки ба зӯроварию даҳшатафканӣ асос ёфтааст, нишонаи истифодаи василаҳои ғайриносишта

дар роҳи расидан ба ҳадафҳои сиёсӣ мебошад. Мисолҳои дақиқи овардашуда аз таҷрибаи сиёсии Тоҷикистон собит месозанд, ки ин шакли иштироки сиёсӣ дар кишвари мо низ ҷой дошта, оқубатҳои вазнин ба бор овардааст. Вокуниши саривақтии ҳокимияти сиёсӣ ба ин амалҳо имкон дод, ки шиддати минбаъдаи вазъ дар ин самт то дараҷае пешгирӣ карда шавад. Дар ин роҳ, тадбирҳои ҳуқуқию сиёсӣ ва ташкилию ниҳодии андешидашуда баҳри пешгирии иштироки сиёсии ғайриқонунӣ то дараҷаи муайян таъсири ҳудро расонида истодаанд.

Ба сифати роҳҳои пешгирии ташаккули иштироки сиёсии ғайриқонвенционалӣ боло бурдани сатҳи ҳувию худшиносӣ, масъулияти шахрвандӣ, татбиқи самараноки чораҳои меъёрии ҳуқуқӣ, таъмини робитаи зичи ҳокимият бо ҷомеаи шахрвандӣ, тақвияти механизмҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, ташаккули фарҳанги истифодаи онҳо бо мақсади ҳимояи манфиатҳои миллӣ, ташкили муқовимати самараноки иттилоотӣ ба муқобили ҳама гуна таҳдидҳои иттилоотию фарҳангӣ ва таъмини устувории идеологӣ муайян карда шудаанд.

Раванди рушди имкониятҳои иттилоотӣ баҳри ташаккули шакли нави муоширати сиёсӣ, фазои маҷозӣ ва иштироки сиёсии шахрвандон дар равандҳои сиёсӣ имкониятҳои фарох муҳайё намуд, ки дорои бартарият ва камбудии муайяни худ мебошад. Бартарияти василаҳои иттилоотӣ дар феврият, дастрасӣ, мавҷуд набудани ҳудудҳои иҷтимоӣ, интиҳоби озоди тарзи муошират ва ғайра мебошад, ки ҷолибияти онҳоро боло бурдааст. Камбудии онҳо дар он аст, ки нерӯҳои манфиатдори сиёсӣ онҳоро бо мақсадҳои муайяни худ истифода бурда, амният ва суботи ҷомеаҳоро зерӣ хатар мегузоранд.

ХУЛОСА ВА ТАВСИЯҲО

1. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Таҳлилу омӯзиши масъалаи иштироки сиёсӣ ҳамчун шакли муоширати сиёсӣ байни ҳокимият ва ҷомеа собит месозад, ки он воқеан ҳам ифодаи хусусияти муносибатҳои иҷтимоию сиёсӣ буда, тавассути амалу рафтори субъекти сиёсат маълум мегардад. Вобаста ба ин, дар доираи диссертатсияи мазкур чунин паҳлуҳои муҳимми масъала, аз қабилӣ асосҳои назариявӣю концептуалии масъалаи иштироки сиёсӣ: моҳият, зарфият ва равишҳои муосир, вijaгии сохторию функционалии он, иштироки электоралӣ ва хусусиятҳои он, истиқлоли давлатӣ ва шаклҳои зоҳиршавии иштироки сиёсии шахрвандон дар Тоҷикистон, иштироки сиёсӣ ҳамчун нишонаи муҳимми демократикунонии ҷомеа, таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ба шакли иштироки сиёсии ҷавонон дар Тоҷикистон, рақамикунонӣ ва таъсири он ба сатҳи иштироки сиёсӣ, ҷомеаи иттилоотӣ ва масъалаҳои фаъолгардии нерӯҳои деструктивӣ, роҳҳои пешгирии иштироки сиёсии ғайриқонунӣ ва ғайра мавриди баррасӣ қарор дода шуданд. Натиҷаи таҳлилу омӯзиши гузаронида ро бо хулосаҳои зерин метавон асоснок намуд:

- иштироки сиёсӣ дар назарияи муосири илми сиёсӣ ба сифати шакли хоси фаъолият маънидод гардида, ҳадафи таъсиррасонӣ ба ҳокимият ва шахсонеро дорад, ки дар раванди қабули қарор ширкат меварзанд. Иштироки сиёсӣ фарогири тамоми муносибат ва фаъолиятҳоест, ки тавассути онҳо имкони дигаргуниҳои ҷиддӣ дар системаи сиёсӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ вучуд дорад. Иштироки сиёсии шахрвандон ифодаи муносибати онҳо ба фаъолияти ҳокимият, равандҳои сиёсии идомадошта ва муносибатҳои мавҷудаи иҷтимоию сиёсӣ мебошад. Вобаста ба ин он метавонад дар шаклҳои гуногун зоҳир гардад [1-М];

- иштироки сиёсӣ дар шакл ва сатҳҳои гуногун амалӣ гашта, омилҳои гуногун хусусиятҳои онро муайян менамоянд. Он метавонад дар шакли фардӣ ва коллективӣ, агрессивӣ ва таҳаммулпазирона, зӯрварона ва

созишкорона, фаъл ва ғайрифаъл, конвенционалӣ ва ғайриконвенционалӣ амалӣ гардад [4-М];

- иштироки сиёсии фаъл яке аз нишонаҳои маъмулии демократия буда, тавассути он сатҳи рушди муносибатҳои демократӣ муайян карда мешавад. Ҳамзамон бо ин, иштироки сиёсиро ҳамчун ҳуқуқи субъектони сиёсат эътироф намуда, мачбур намудани шахсро ҷиҳати иштирок дар равандҳои сиёсӣ наменпазирад. Ба сатҳи иштироки сиёсӣ омилҳо ва ғаризаҳои гуногун таъсири бевосита мерасонанд. Онҳо метавонанд моҳият, мазмун, мақсад ва сатҳи иштироки сиёсиро муайян намоянд. Маҳз дар ҳамин замина таснифи шаклҳои гуногуни иштироки сиёсӣ сурат мегирад [4-М];

- ҷанбаи функционалии иштироки сиёсӣ таҳлил карда шуда, чунин функцияҳои он, аз қабилӣ иҷтимоишавии сиёсӣ, коммуитарӣ, коммуникатсионӣ, инструменталӣ ва маърифатии он дақиқ муайян ва асоснок карда шудаанд. Функцияҳои муқарраршуда аҳамияти иштироки сиёсиро дар равандҳо ва ҳаёти сиёсии ҷомеа муайян мекунад. Тавассути таҳлили функционалӣ имкони баҳодиҳӣ ба аҳамиятнокии иштироки сиёсӣ муҳайё мешавад. Функцияҳои зикргардида инчунин ба дарки амиқу пурраи иштироки сиёсӣ ҳамаҷониба мусоидат менамоянд [4-М];

- таҳлили гузаронидашуда имкон дод, ки ҷанбаҳои фарқкунанда ва ба ҳам алоқаманди чунин мафҳумҳо, аз қабилӣ «рафтори сиёсӣ», «амали сиёсӣ» ва «иштироки сиёсӣ» бо истифода аз методҳои қиёсӣ ва тавсифӣ муайян карда шаванд. Ин имкон дод, ки занҷири муносибати байни онҳо низ ошкор ва асоснок карда шуда, вобаста ба он ҳулосаҳои асоснок бароварда шаванд [2-М];

- нуктаи назари олимони гуногун вобаста ба иштироки сиёсӣ таҳлилу қиёс карда шуда, моделҳои асосии иштироки сиёсӣ тасниф ва раванди истифодаи онҳо дақиқ карда шаванд. Дар натиҷа, имкон фароҳам омад, ки сатҳи татбиқи моделҳои зикргардида бо мисолҳои дақиқ аз ҳаёти воқеии кишварҳои дигар асоснок карда шаванд [2-М];

- шаклҳои иштироки сиёсӣ тасниф карда шуда, ҳар яки онҳо вобаста ба теъдоди иштирокчиён, мақсаду ҳадафҳои иштирок ва тарзу усули амалинамоии иштироки сиёсӣ гурӯҳбандӣ карда шуданд. Таснифи шаклҳои иштироки сиёсӣ имкон дод, ки тавассути гурӯҳбандии онҳо моҳият ва хусусияти ҳар кадоми онҳо аз паҳлуҳои гуногун муайян карда шаванд [2-М];

- омилҳои иҷтимоию фарҳангӣ ва иҷтимоию равонӣ ба иштироки сиёсӣ таъсири бевосита мерасонад. Субъекти сиёсат бевосита дар доираи муҳити иҷтимоию фарҳангӣ ва равонии ҷомеа тарбия ва ташаккул ёфта, арзишҳои дар он мавҷуда ба раванди иҷтимоишавии ӯ таъсири бевосита мерасонанд. Дар натиҷа, руҳия ва майли иҷтимоию сиёсии шахс ташаккул ёфта, дар минбаъда он барои мавқеъгирии ӯ мусоидат менамояд ва маҳз ҳамин махсусият дар иштироки сиёсии субъектони сиёсат дар Тоҷикистон дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ эҳсос карда мешуд. Дар ин ҷо, суҳан сари ташаккули нахустин нишонаҳои соҳибхитиярӣ меравад, ки ба бедории андеша ва ҳувияти миллӣ, худшиносӣ ва ифтихори миллӣ мусоидат намуд [3-М];

- омилҳои таъсиррасони деструктивии берунӣ низ хусусияти иштироки сиёсиро муайян карда метавонанд. Таҷрибаи таърихи ҷанги шаҳрвандӣ нишон медиҳад, ки қувваҳои манфиатдори беруна тавассути таъсиррасонӣ ба мафкура ва зехни ҷомеа ҷаҳд намуданд, ки пеш аз ҳама муҳити равонии ҷомеаро осебпазир гардонида, субъекти аз мақсадҳои ниҳонии онҳо ноогоҳро ба амалҳои зӯрваронаю ғайриқонунӣ таҳрик диҳанд. Дар натиҷа шакли иштироки сиёсии идорашаванда тавассути назарфиребӣ ба амал омада, субъекти сиёсат дар иҷрои амалҳо ба пуррагӣ аз хоҷагони худ вобаста гашт. Издиҳоми ба назарфиребӣ гирифтورشударо осон идора намудан мумкин аст. Маҳз чунин ҳолат дар Тоҷикистон дар солҳои нахустини соҳибистиклолӣ ба амал омада буд [3-М];

- омили идеологӣ аз он ҷумла, ҳалои идеологӣ яке аз сабабҳои гумроҳӣ дар ҷомеа буда, набудани ғояи пешбаранда боиси парокандагӣ ва дар ҳолати нофаҳмӣ қарор гирифтани ҷомеа гашта, дилхоҳ неруи манфиатдор

имкон пайдо менамояд, ки субъекти сиёсатро ба ҷониби худ майл кунонад. Маҳз чунин ҳолат дар иштироки сиёсии шаҳрвандон дар Тоҷикистон ҷой дошт. Халои идеологии ташаккулёфта ба интихоби арзишҳои зарурӣ ва роҳи дурусти рушди минбаъда ба ҷомеаи тоҷикистонӣ имкон надод. Вазъи мазкур боиси авҷ гирифтани бархӯрдҳои гуногуни ақидавӣ гардид [3-М];

- иштироки сиёсии фаъоли шаҳрвандон дар равандҳои сиёсии солҳои аввали соҳибистиклолӣ хусусияти хаотикӣ дошта, боиси пайдоиши бенизомӣ дар равандҳои сиёсӣ гашт. Моҳияти иштироки сиёсии шаҳрвандонро аслан ҳадафу манфиатҳои гурӯҳҳои ғаразнок ташкил мекард, ки устокорона мафкураи ҷамъиятӣ ва рафтори одамони аз сиёсат дурро идора мекарданд. Маҳз аз ҳамин нуктаи назар моҳияти таъсиррасони иштироки сиёсиро ба равандҳои сиёсӣ махсус қайд мекунам [1-М];

- ташаккули низоми интихоботии муосир баҳри шаклгирии модели ҳоси иштироки сиёсии шаҳрвандон дар раванди қабули қарори сиёсӣ мусоидат намуда, он хусусияти институтсионалӣ пайдо намуд. Дар ин раванд ташаккули ҳизбҳои сиёсӣ баҳри муташаккилии иштироки сиёсии ҷомеа мусоидат намуданд. Ҳизбҳои сиёсӣ марҳала ба марҳала баҳри боло бурдани сатҳи маърифат ва фарҳанги сиёсии ҷомеа мусоидат намуданд. Ҳамзамон бо ин шакли ҳоси иштироки электоралӣ низ шакл гирифт. Ба раванди мазкур омилҳои гуногун таъсир расониданд [3-М];

- таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки вобаста ба дарку фаҳмиши демократия муносибатҳои мухталиф ҷой доранд. Аз он ҷумла, дар баъзан ҳолат иштироки васеи шаҳрвандон дар равандҳои сиёсӣ асоси демократия ҳисобида шуда, дар баъзе кишварҳои дигар он ҳатмӣ шуморида намешавад. Дар ҳарду ҳолат ҳам хусусиятҳои низоми сиёсӣ таъсири худро мерасонанд. Дар натиҷа интихоботу раёйпурсиҳои бе иштироки аксарият гузашта ҳам демократӣ ҳисобида шуда, қонунмандии онҳо эътироф карда мешавад. Бояд эътироф намуд, ки дар таҷрибаи муосири интихоботӣ чунин ҳолатҳо зиёданд [3-М];

- дар равандҳои сиёсии муосир шакли бошуурунаи иштироки сиёсӣ мушоҳида шуда, хусусияти динамикӣ ва муътадили равандҳо таъмин гашта истодааст. Мақсаднокӣ, сатҳи баланди фарҳанги сиёсӣ, эҳтироми рақибӣ сиёсӣ моҳияти мубоҳисаҳои сиёсиро дар раванди интиҳоботҳо ташкил медиҳад. Давра ба давра муносибати ҷомеа ба интиҳобот дигаргун шуда истодааст. Дарҷаи баланди эътимод, муносибати мақсадноку оғохон ба интиҳобот, иштироки озоду ихтиёрӣ ва эътирофи натиҷаҳои он аз ҷумлаи амалҳои сиёсӣ мебошад, ки аз ташаккули фарҳанги ҳоси электоралӣ дарак медиҳад [5-М];

- шароити муосири шиддат гирифтани рақобати байни акторҳои асосии геополитикӣ тақозо менамояд, ки рафтори ҳар як субъекти сиёсат дар доираи манфиатҳои миллию давлатӣ сурат гирад. Чуноне ки С. Ятимов қайд мекунад: «На танҳо гурӯҳ, балки гаравидани як нафар ҳам ба асирии мафкураи террористӣ-экстремистӣ, зиддимиллӣ барои ҷомеа

хатарзо аст» [83]. Рафтору иштироки сиёсии ҳар як шахси алоҳида метавонад дар доираи фарҳанги муайяни сиёсӣ амалӣ гардад. Аз ин рӯ, ташаккули шакли ҳоси фарҳанги сиёсӣ ҳамчун омили таъсиррасон дар марҳалаи кунунӣ заруру саривақтӣ мебошад [3-М];

- инкишофи василаҳои шабакавӣ таъсири бевоситаи худро ба равандҳои сиёсӣ низ расонида, ҷараёни онҳоро то андозае дигаргун намуда истодаанд. Чунончӣ, интиҳоботҳо метавонанд бо истифода аз дастовардҳои технологияҳои рақамӣ баргузор шуда, интиҳобкунанда дар шакли барои ӯ мувофиқ овоз диҳад. Аз ҷумла, ӯ метавонад аз телефони мобилӣ, дигар дастгоҳи электронии овоздиҳӣ бидуни ҳозир шудан ба участкаи интиҳоботӣ раъӣи худро муайян намояд. Ҳамзамон бо ин, таъсиррасониҳо ҳам имкон доранд дар ин раванд сурат гиранд. Ин таъсиррасониҳо ҳам моҳияти техникӣ ва ҳам равонӣ дошта метавонанд [3-М];

- барои ҳимояи манфиатҳои худ ва ҷомеа ҳатмӣ нест, ки шахс узви ягон ҳизби сиёсӣ бошад. Ӯ метавонад тавассути ибрази ақида ва мавқеи худ дар шабакаҳои иҷтимоӣ мубоҳисаҳои сиёсӣ, флешмобҳои интернетӣ ва ғайра

ташкил намуда, масъалаи ҷойдоштаро тавассути ҷалби васеи ҷомеаи коршиносон баррасӣ намояд. Дигар ин ки набудани сензура, дастрасии мусоиди техникӣ ва имкони махфӣ нигоҳ доштани шахсияти худ тавассути истифодаи номҳои истиорӣ иштироки васеи ҷавонро дар шабакаҳои иҷтимоӣ таъмин намуда истодааст [3-М];

- иштироки васеи сиёсӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ василаи бозғирмои ҷамъоварии маълумот дар бораи вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ ва психологии ҷомеа буда, ба ҳокимият имкон медиҳад, ки мушкилотро фавран омӯхта, барои бартараф намудани он чора андешад. Мубоҳисаҳои сиёсӣ оид ба масъалаҳои гуногуни бо ҳокимият ва идоракунии робитадошта, тафсиринависии сиёсӣ вобаста ба ин ё он маълумоти паҳншуда маводи хуби иттилоотӣ барои андешидани амалҳои пешгирикунанда мебошад [5-М];

- мавҷудияти заминаи меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи соҳаи иттилоот яке аз ҷузъҳои асосии танзими фаъолияти шабакавӣ мебошад. Вале таҳлил нишон медиҳад, ки дар кишвари мо, то ҳол, заминаҳои қонунгузорӣ пурра имкони танзими ин самти фаъолияти ҷомеаро надорад. То ҳанӯз дар кишвар қонун дар бораи Интернет қабул нашудааст, ҳарчанд, ки дар бархе аз кишварҳои пасошуравӣ, ки мо бо онҳо фазои ягонаи қонунгузорӣ дорем, санади мазкур қабул гардидааст [5-М];

- воқеияти муосири Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ҷавонон ҳамчун қишри дар фазои маҷозӣ фаъол дар маърақаҳои сиёсӣ иштирок намуда, баҳри ташаккули фазои мусоиди сиёсӣ ва ба манфиатҳои миллату давлат ҷавобгӯ дар паҳн намудани маводу иттилооти зарурӣ, мубоҳисаҳои сиёсӣ ва тафсиринависии онлайнии сиёсӣ фаъолона иштирок намуда истодаанд. Тақвияти ин раванд, дар минбаъда ҳам зарур мебошад, зеро масире, ки имрӯз мо дар ҷомеаи иттилоотӣ пеш гирифтаем, бе бозгашт буда, тақвияти малака ва донишҳои шабакавиро тақозо менамояд [2-М];

- рушди ҷомеаи иттилоотӣ ва тақвияти василаҳои иттилоотӣ, осон шудани дастрасӣ ба онҳо дар баробари паҳлуҳои мусбӣ, оқубатҳои манфӣ низ дорад. Қувваҳои гуногуни манфиатдор ва дар талоши ҳокимиятбуда, аз

василаҳои иттилоотию коммуникатсионӣ истифода бурда, имкон доранд гурӯҳҳои гуногунро вобаста ба манфиатҳои худ муттаҳид намояд. Таҷрибаи «инқилобҳои ранга» собит месозад, ки маҳз тавассути қорбарии шабакавӣ издиҳомӣ мардум ба кӯчаҳо кашида шуда, боиси сарнагунсозии низомҳои сиёсӣ гаштаанд. Аз ин рӯ, назорати истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ бо мақсади ҳифзи манфиатҳои миллию давлатӣ зарур мебошад [2-М];

- воқеияти муосири иттилоотии ҷомеаи Тоҷикистон нишон медиҳад, ки интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ дар ташаккули шаклҳои нави иштироки сиёсӣ таъсири муайян дошта, дар ин замина, воқеияти сиёсӣ ва низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ тағйир ёфта истодааст. Шаклҳои нави иштироки сиёсӣ, аз қабилӣ флеш-мобҳо, муҳоҳисаҳои сиёсӣ, тафсиринависии онлайнӣ нишонаи ғайриқонунии ҷомеа буда, тавассути онҳо масъалаҳои мавҷудаи ҷомеа баррасӣ гардида, коммуникатсияи сиёсӣ бо ҳокимият таъмин мегардад [5-М];

- иштироки ғайриқонуниҳои низ тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ шакл гирифта, аз ҷониби муҳолифин, нерӯҳои манфиатдори дохилӣ ва хориҷӣ ба таври густурда истифода шуда истодааст. Ташкили гуфтугӯҳои мустақими даъваткунанда ба эътироз, гуфтугӯҳои онлайнӣ рӯйиравӣ, ки дорои хусусияти экстремистӣ террористӣ мебошанд, моҳияти иштироки сиёсии муҳолифинро ташкил медиҳад [5-М];

- паҳн гаштани экстремизму терроризм ҳамчун шакли иштироки ғайриқонуниҳои ва агрессивӣ зӯрварона дар замони муосир таҳдири ба амнияти суботи на танҳо як давлат, балки кулли ҷомеаҳо пеш овардааст. Ҷой доштани ин шакли иштирок ҷомеаи Тоҷикистонро водор месозад, ки омилҳои таъсиррасон ҷиҳати ташаккули тафаккури ифротӣ ва рафтори ифротӣ ҳамаҷониба мавриди омӯзишу баррасӣ қарор дода шавад. Омилҳои муоидаткунанда ба ин раванд моҳияти дохилӣ ва берунӣ дошта, тавассути таъсиррасониҳои психологӣ ва мағзшӯйӣ ҷавонони ноогоҳ ба ташкилоту созмонҳои ифротӣ ҷалб шуда истодаанд [5-М];

- бо мақсади пешгирӣ аз равандҳои номатлуб ва паҳншавии шакли иштироки ғайриқонуниҳои таҳкими пояҳои ҳувиату худшиносии миллӣ,

боло бурдани сатҳи фарҳанги сиёсӣ, устуворгардонии идеологӣ ва иттилоотӣ зарур мебошад [5-М].

2. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

- таҳқиқи масъалаи иштироки сиёсӣ яке аз нахустин таҳқиқоти диссертатсионӣ дар илмҳои сиёсии ватанӣ махсуб меёбад. Таҳлили мавзӯи масъалаҳои зиёди дорои хусусияти байнифаннӣро ошкор намуд. Аз ин рӯ, гузаронидани таҳқиқотҳои сотсиологӣ давра ба давра ҷиҳати муайян намудани тамоюлҳои ташаккули шаклҳои нави иштироки сиёсӣ талаботи замон мебошад;

- вобаста ба рушди ҷаҳонишавӣ ва пурзӯршавии таъсирҳои бегона коркарди Консепсияи махсуси таъмини устувории идеологӣ ҷомеа зарур мебошад, зеро масъалаи иштироки сиёсӣ ҷанбаи қавии маънавию идеологӣ дошта, шаклгирии иштироки сиёсии субъект аз таъсирҳои беруна ва осебпазирии ӯ дар баробари таҳҷуми ғуноғуни идеологӣ вобаста мебошад;

- бо мақсади дар сатҳи зарурӣ нигоҳ доштани робитаи байни ҳокимият ва ҷомеа тавассути сатҳи зарурии иштироки сиёсии шаҳрвандон тақвияти корҳои ғаҳмондадиҳӣ, маърифатӣ ва иттилоотӣ ноғузир буда, бояд пайваста моҳият ва аҳаммияти иштироки ғаъоли онҳо дар равандҳои сиёсӣ ғаҳмонида дода шавад;

- рушди ҷомеаи иттилоотӣ тақозо менамояд, ки унсурҳои таъсиррасон ба шаклгирии иштироки сиёсии ғайриконвенционалӣ муайян карда шаванд. Бинобар ин тақмили чораҳои ниҳодӣ, захиравӣ ва кадрӣ бо мақсади ташкили муқовимати устувор ба таҳҷуми идеологӣ беруна зарур мебошад;

- бо мақсади танзими ҳуқуқии истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ дар шароити болоравии ҷолибияташон барои қишрҳои ғуноғуни ҷомеа, пешгирии амалу шакли иштироки ғайриконвенционалӣ, мағзшӯйии ҷавонон ва ҷалби онҳо ба ҳизбу ҳаракатҳои экстремистӣ террористӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Интернет» таҳия ва қабул карда шавад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ ВА САРЧАШМАҲОИ ИСТИФОДАШУДА

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ

1. Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1994. – №13. мод.195.
2. Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1994. – №23-24. мод. 444.
3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 [Матн]: (бо охири тағйири иловаҳо 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003, 22 майи соли 2016). – Душанбе: Ирфон, 2016. – 64 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандони Тоҷикистон” [Матн] аз 24.12.202, №1920
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ” [Матн] (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –1998. –№22. мод. 300; Қонуни ҚТ аз 8.08. 2015 с., № 1209)
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ” [Матн]. – Душанбе, соли 2019.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ” [Матн] – Душанбе, 2021.
8. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухатарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба 15-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]
9. Фармони Президенти ҚТ “Дар бораи Стратегияи миллии ҚТ оид ба муқовимат ба экстремизм ва терроризм барои солҳои 2016-2020” [Матн] аз 12.11.16, №776.
10. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Концепсияи амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 7 ноябри соли 2003, №1175.

II. Китобҳо, монография, диссертатсия ва брошюраҳо:

11. Апресян, Р.Г. Гражданское общество: участие и ответственность // Гражданское участие: ответственность, сообщество, власть. Неконцептуальный сборник [Текст] / Под ред. Р.Г. Апресяна. – М., 1997. – 111 с.
12. Бахрах, П. Теория демократического элитизма. Критика [Текст] / П. Бахрах – М., 1994. – 311 с.
13. Берк, Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию [Текст] / Э. Бёрк. – М., 1993. – 144 с.
14. Вебер, М. Избранное. Образ общества [Текст] / М. Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
15. Вебер, М. Политика как призвание и профессия / Избранное: Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер. – М., 2006. – 808 с.
16. Ғаниев, Т.Б. Менеҷмент. Рушди босуботи иқтисодӣ ва ҷоистасолорӣ. Китоби XXIII / Т.Б. Ғаниев / [Матн] – Душанбе, 2019. – 388 с.
17. Гинсберг, Б. Мы, Народ. Введение в американскую политику [Текст] / Б. Гинсберг, Т. Лоун, М. Уиер. – М., 1997. – 409 с.
18. Глухова, А.В. Политические процессы: учебное пособие [Текст] / А.В. Глухова. – Воронеж, 2009. – 279 с.
19. Гончаров, Д.В. Теория политического участия [Текст] / Д.В. Гончаров. – М.: Юрист, 1997. – 208 с.
20. Дай Т., Зиглер Х. Ирония демократии [Текст] / Т. Дай, Х. Зиглер. – М., 1994. – 230 с.
21. Донаева, К.Х. таъсири ҷаҳонишавӣ ба равандҳои иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеаи Тоҷикистон дар шароити муосир// Автореф.дис. ном.илм.фалсафа – Душанбе, 2022, 64 с.

22. Зайцева, А. Спектакулярные формы протеста в современной России: между искусством и социальной терапией [Текст] /А. Зайцева // Неприкосновенный запас. – 2010. – №4 (72).
23. Зокиров, Г.Н. Идеологияи сиёсӣ [Матн]/Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 2008. – 198 с.
24. Зокиров, Г.Н. Системаи сиёсӣ: масъалаҳои рӯз ва дурнамои инкишоф [Матн] / Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 2011. – 352с.
25. Иброҳимов, И. Муқовимат [Матн]/И. Иброҳимов. – Кӯлоб: Сада, 2003. –124 с.
26. Информационная политика [Текст]/Учебник Под общ. ред. В.Д. Попова. –М.: Изд-во РАГС, 2003. – 463 с.
27. История таджикского народа [Текст]/Под общ. ред. Р.М. Масова. Том. 6. – Душанбе, 2011. – С.438-488.
28. Кобучей М.А. Профилактика терроризма и экстремизма в молодежной среде. [Текст] / М.А. Кобучей и др.– СПб.: ООО Издательство «Русь», 2018. – 96 с.
29. Коровин, В. Третья мировая сетевая война [Текст] / В.Коровин / – СПб.: Питер, 2014. – 352с.
30. Лебон, Г. Психология народов и масс [Текст] / Г. Лебон. – М., 2021. – 340 с.
31. Липсет, С.М., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей [Текст]: Партии и выборы: Хрестоматия. РАН. ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел политической науки. Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ; Отв. ред. и сост. Н.В. Анохина, Е.Ю. Мелешкина / С.М. Липсет, С. Роккан. – Ч.1. – М.: ИНИОН, 2004. – 150 с.
32. Лосский, Н.О. Ценность как бытие: Бог и царство Божье как основа ценностей [Текст] / Н.О. Лосский. – Харьков, 2000. – 864 с.

33. Манойло, А.В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны [Текст] / А.В. Манойло, А.И. Петренко, Д.Б. Фролов /. – М., 2012. – 542 с.
34. Манойло, А.В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны [Текст]/А.В. Манойло, А.И. Петренко, Д.Б. Фролов . – М., 2017. – 478 с.
35. Махмадов, А.Н. Риторика и политическая полемика [Текст] /А.Н. Махмадов. – Душанбе, 2015. – 183 с.
36. Маҳмудзода, М.А. Саҳми Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таҳия ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.А. Маҳмудзода // Мактаби давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон: масъалаҳои ташаккул ва рушд. – Ҷ.З. – Душанбе, 2021. – С.58-79.
37. Мачидзода, Ҷ.З. Пешвои ваҳдати миллӣ [Матн] / Ҷ.З. Мачидзода / Мактаби давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон: масъалаҳои ташаккул ва рушд. – Ҷ.З. – Душанбе, 2021. – 120 с.
38. Маълумотҳои брифинг оид ба ҷамъбасти натиҷаҳои пешакии интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 12 октябри соли 2020.
39. Мельвиль, А.Ю. Как измерять и сравнивать уровни демократического развития в разных странах? (По материалам исследовательского проекта «Политический атлас современности») [Текст]/ А.Ю. Мельвиль, М.В. Ильин, Е.Ю. Мелешкина и др.; Научно-координационный совет по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России. – М.: МГИМО-Университет, 2008. – 135 с.
40. Мельник В.А. Политология: учебник. [Текст] / В.А.Мельник - Минск: Выш. шк., 2002. – С. 416-429
41. Муҳаммад А. Ваҳдати миллӣ – кафили пешрафти ҷомеа [Матн]: Ваҳдати миллӣ ва нақши он дар таҳкими истиқлолияти давлатии Тоҷикистон // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ (ш. Душанбе, 7 июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – 290 с. – С. 6-13

42. Муҳаммад, А. Истиқлол ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ [Матн] / А. Муҳаммад. – Душанбе, 2021. – 194 с.
43. Муҳаммадзода, П.А. Суханронии муовини директори Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]// П.А. Муҳаммадзода // Мизи гирд дар мавзӯи “Ҷазои маҷозӣ: имконият ва таҳдидҳои ба амнияти миллӣ” (ш. Душанбе, 8.06.2021).
44. Мюллер, Я.В. Что такое популизм? [Текст]: Пер. с англ. А. Архиповой; под науч. ред.А. Смирнова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики» / Я.В. Мюллер. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. – 144 с.
45. Олимов, К. Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти ҷомеа ва иҷрои он марҳилаи муҳим дар таърихи давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон [Матн]: Ваҳдати миллӣ ва нақши он дар таҳкими истиқлолияти давлатии Тоҷикистон // Мавади конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ (ш. Душанбе, 7 июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – 290 с.
46. Олимов, К. Эмомалӣ Раҳмон асосгузори сулҳ, музокирот ва ваҳдати тоҷикон [Матн] / К. Олимов // Ваҳдати миллӣ ва пешрафти ҷомеа. – Душанбе, 2017. – С. 100-111.
47. Ольшанский, Д.В. Основы политической психологии [Текст] / Д.В. Ольшанский/. -Екатеринбург, 2001. – 496 с.
48. Поздняков, А.И. Сравнительный анализ основных методологических подходов к построению теории национальной безопасности [Текст] / А.И. Поздняков // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – №21(210). – 2013. – С. 50.
49. Санистебан, Л.С. Основы политической науки [Текст] / Пер. с исп. В.Л. Заболотного / Л.С. Санистебан. – М.: МП Владан, 1992. – 123 с.
50. Сафарализода Х.Қ. Таҳдидҳои замони муосир: масъалаҳои назариявӣ методологӣ [Матн], Х.Қ.Сафарализода. – Душанбе, 2023. – С.335.

51. Селиванова, А.О. Формы политического участия: проблема типологизации [Текст] / А.О. Селиванова // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2017. – Т. 17. Вып. 3. – С. 354-357.

52. Собиров, С. Рафтори сиёсӣ ва ҳудудиҳои миллӣ [Матн] / С. Собиров. – Душанбе, 2019. – 224 с.

53. Собиров, С.Н. Субъектҳои рафтори сиёсӣ дар вазъи низои таҳмили Чумхурии Тоҷикистон [Матн] / С.Н. Собиров // Аҳбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ. – №1. – 2019. – 145 с.

54. Таҳаввулоти конститутсионии Тоҷикистони соҳибистиклол [Матн]: – Душанбе, 2019. – 267с.

55. Усмонзода Х.У. Амалияи ҷомеасозӣ ва муосирӣ / Х.У. Усмонзода / [Матн] – Душанбе, 2020. – 212 с.

56. Франс, П. Современная республика [Текст] / П. Франс. – М., 1962. – 65 с.

57. Хантингтон, С. Политический порядок в меняющихся обществах [Текст] / С. Хантингтон. – М., 2004. – 480 с.

58. Хидирзода, М.У. Замина, қонуният ва тамоюлҳои рушди раванди ваҳдати миллӣ дар Чумхурии Тоҷикистон [Матн]: Ваҳдати миллӣ ва нақши он дар таҳкими истиқлолияти давлатии Тоҷикистон // Маҷлаи конференсияи ҷумхуриявӣ илмӣ-амалӣ (ш. Душанбе, 07 июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 22-37.

59. Хидирзода, М.У. Интиҳобот ва таъмини ҳамгироии иҷтимоӣ дар ҷомеа [Матн] / М.У. Хидирзода. – Душанбе, 2021. – 143 с.

60. Хидирзода, М.У. Унсuri иттилоотӣ дар таъмини идоракунии босуботи ҷомеа [Матн] / М. Хидирзода. – Душанбе, 2022. – 123с.

61. Хидирзода, М.У. Ҷанбаи аксиологӣ дар омӯзиши масъалаҳои амнияти миллӣ [Матн]. – Душанбе: Империял-Групп, 2020. – 100 с.

62. Хидирова М.У. Институт лидерства в контексте трансформационного общества [Текст] / М.У. Хидирова. – Душанбе, 2008. – 231 с.

63. Хидирова М.У. Ҳокимияти сиёсӣ [Матн]/ М.У.Хидирова – Душанбе, 2011. 117 с.
64. Холмская, М.Р. Политическое участие как объект исследования. Обзор отечественной литературы [Текст] М.Р. Холмская // Политические исследования. – 1999. – №5. – 170 с.
65. Цифровизация и выборы [Текст]: Демократия, выборы, парламентаризм / И.И. Мушкет, Д.Н. Барышников, И. Букадару [и др.]. – Санкт-Петербург: Секретариат Совета МПА СНГ, 2021. – 104 с.
66. Шарп, Дж. От диктатуры к демократии: стратегия и тактика освобождения [Текст] /Дж. Шарп/ // Пер. с англ. Н. Козловской. – М.: Новое издательство, 2005. – 84 с.
67. Шумпетер, Й.А. Капитализм, социализм и демократия [Текст]/ Й.А. Шумпетер. – М., 2007. – 540с.
68. Шумпетер, Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / Й.А. Шумпетер. – М., 2008. – С. 864.
69. Эмомалӣ Раҳмон. Дин ва ҷомеа [Матн] /Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе, 2013. – 672 с.
70. Ятимов, С. Пойтахт [Матн] С.С. Ятимов // Илм ва Ҷомеа. – №5(27). – 2021.
71. Ятимов, С. Субъекти сиёсат ва амнияти миллӣ [Матн] / С. Ятимов // Маҷаллаи академии илмию оммавии Илм ва Ҷомеа. – №1 (9). – 2018. – С. 5-25.
72. Ятимов, С. Субъекти сиёсӣ ва амнияти миллӣ [Матн] / С. Ятимов // Тоҷикистон. – №7. – 14.02.2018.
73. Ятимов, С.С. Идеология ва манфиатҳои миллӣ [Матн] / С.С. Ятимов. – Душанбе, 2015.– 192 с.
74. Ятимов, С.С. Пойтахт [Матн] / С.С. Ятимов // Илм ва ҷомеа. –5(27). – 2021.

75. Ятимов, С.С. Равоншиносии чамъиятӣ ва амнияти чамъиятӣ (дар доираи шуури муқаррарӣ) [Матн] / С.С. Ятимов // Ҷумҳурият. – №67. – 7 апрели соли 2016.

III. Мақолаҳои илмӣ

76. Арбинина, К.И. Абсентеизм в политике: причины и последствия [Текст] / К.И. Арбинина // Ученые записки Казанского университета. – 2014. – Т.156. – Кн.1. – С. 214-220.

77. Бараш, Р.Э. Информационно-коммуникационные факторы формирования новых практик гражданского активизма / Р.Э. Бараш, В.В. Петухов, Р.В. Петухов // Социологическая наука и социологическая практика. – 2015. – №4(12). – С. 99-125.

78. Голосов, Г.В. Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов [Текст] / Г.В. Голосов // – Полис. – М. 1997. – № 5. – С. 44-56.

79. Гурылина, М.В. Факторы и эффективность политического участия граждан в условиях демократизации современной России [Текст] / М.В. Гурылина // Гражданское общество. – Вып.1. – 2015. – С. 69-78.

80. Ефанова, Е.В. Молодежный экстремизм как форма политического протеста [Текст] / Е.В. Ефанова. – Власть. – 2011. – № 8. – С. 30-33

81. Инглхарт, Р. Постмодер: меняющиеся ценности и изменяющееся общество [Текст] / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – №4. – С.6-32.

82. Когнитивные механизмы конструирования политической реальности [Текст] / Г.В. Пушкарева // Полис. Политические исследования. – 2015. – №1. – С. 55–70.

83. Лаврикова А.А. Конфликтогенный потенциал политического участия: факторы развития// Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. –2016. – №4. – С.32-37.

84. Максимова Е.Н. Неконвенциональное политическое участие в западной и отечественной политической науке: сравнительный подход [Текст] // Ученые записки Крымского федерального университета им. В.И.

Вернадского. Философия. Политология. Культурология. – Т.5(71). – 2019. – №3. – С.63-73

85. Максимова, Е.Н. Политический протест как фактор нестабильности политической системы [Текст] / Е.Н. Максимова / Источник Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – №3 (29): в 2-х ч. – Ч.І. – С. 105-108.

86. Малькевич, А.А. От электронного голосования к протестной мобилизации: как интернет трансформирует политическое участие//управленческое консультирование. – 2019. – №11. – С.39-46.

87. Муҳаммадзода, П.А. Фазои маҷозӣ ва технологияҳои иттилоотӣ и иртиботӣ - имкони нави таълимоти интиҳоботӣ. / П.А.Муҳаммадзода / [Матн] / Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – №1(69). – 2020. – С.12-17.

88. Окинавская хартия глобального информационного общества. Принята 22 июля 2000 года лидерами стран G-8, Окинава Оккупация Латвии и аннексия 1939-1940 годов: документы и материалы [Текст] / И. Грав-Крейтусе, И. Фелдманис, Я. Голдманис, А. Странга. – Рига, 1955. – С. 450-454.

89. Попов, В.Д. Тайны информационной политики / В.Д.Попов / [Текст]-М., 2003. – 205 с.

90. Пфетцер, С. А. Теоретико–методологические основания анализа проблемы политического участия [Текст] / С.А. Пфетцер // Вестник КемГУ – 2013. –№3 (55). – Т.1 – С. 103.

91. Собиров, С.Н. Субъектҳои рафтори сиёсӣ дар вазъи низои таҳмили Чумхурии Тоҷикистон [Матн] / Н.С. Собиров / Ахбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ. – №1. – 2019. –С. 142-152.

92. Титова, Л.Г. Культура сопротивления как способ разрешения конфликтов и укрепления социальности [Текст] / Л.Г. Титова // Конфликтология. – 2008. – №4. – С.21-30.

93. Титова, Л.Г. Современные проблемы культуры российского политического процесса [Текст] / Л.Г. Титова // Философские науки. –2013. – №1. – С.16-23.

94. Хайдаров, Р.Дж. Цифровизация общества как ключевой фактор обеспечения кибербезопасности государств в период глобализации [Текст] / Р.Дж. Хайдаров // Известия Института философии, права и политологии им. А.Т. Богоутдинова НАНТ. – 2022. – №1. – С. 98-103

95. Хидирзода, М.У. Интихобот василаи таъмини ҳамгирии иҷтимоӣ дар ҷомеа (таҳлили иҷтимоию сиёсӣ) [Матн] / М. Хидирзода. – Душанбе: Баҳманрӯд, 2021. –143 с.

96. Шоисматуллоев, Ш., Миров Ф.С. Умумияти арзишҳои иҷтимоӣ ҳамчун омили стратегии таъмини ваҳдати миллӣ дар ҷомеаи тоҷикистонӣ [Матн] / Ш.Шосматуллоев, Ф.Миров / Ахбори инстиути фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ. – №3 (1). –2017. – С. 12-18.

97. Юрченко, В.М., Шпак В.Ю. Политическая деятельность как общепринятое явление и политологическая категория человек [Текст] / В.М.Юрченко, В.Ю. Шпак/ Сообщество. Управление. – 2006. – №4. – С.32.

98. Ятимов С.С., Ф.А. Холиқов. Амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва самтҳои асосии таъмини он [Матн] / С.С. Ятимов, Ф.А. Холиқов // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – №3 (52). – С. 204-214.

IV. ДИССЕРТАТСИЯҲО ВА АВТОРЕФЕРАТҲО

99. Бакулева, К.К. Когнитивные аспекты политического поведения избирателей [Текст]: Дисс... канд. псих. наук. / К.К. Бакулева. – СПб, 2015. – 146 с.

100. Горбунов А.А. Информационное обеспечение как условие повышения эффективности деятельности органов государственного управления [Текст]: Дисс... канд. социолог. наук. / А.А. Горбунов. – М., 2005. – 180 с.

101. Захаров, С.Н. Политическое участие молодежи в условиях модернизации российского общества [Текст]: Дис... канд. полит. наук. / С. Н. Захаров – М., 2001. – 23 с.

102. Ковалева, Н.Н. Административно-правовое регулирование использования информационных технологий в государственном управлении [Текст]: Дисс... на соис. уч. степени док. юрид. наук / Н.Н. Ковалев. – Саратов, 2013. – 366 с

103. Комилбек, А.Ё. Низоми идоракунии сиёсӣ: ҷанбаҳои назариявӣю методологӣ ва амалии он дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст]: Дисс... барои дарёфти дараҷаи доктори илмҳои сиёсӣ / Комилбек, А.Ё. – Душанбе, 2022. – 328 с.

104. Кравцова, А.В. Политическое участие в условиях демократизации российского общества [Текст]: Дисс... канд. полит. наук. / А.В. Кравцова. – Ставрополь, 2008. – 183 с.

105. Курбанов, Р.Г. Политические партии в Таджикистане [Текст]: Автор. дис. канд. полит наук. – Душанбе, 2014. – 183 с.

106. Парфенова, Ю.В. Сетевые формы политического участия в современной России и постсоветском пространстве [Текст]: Автор. дис. на соискание ученой степени кандидата политических наук / Ю.В. Парфенова. – Санкт Петербург, 2016. – 20 с.

107. Раҳмонова, Р. Э. Ҳамкорӣҳои байналмилалӣи СММ ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди дигаргуниҳои ҷаҳони муосир [Матн]: Автореф. дис. ом. Илм. сиёсӣ / Р.Э. Раҳмонова. – Душанбе, 2018. – 175 с.

108. Рожков, С. В. Терроризм как неконвенциональная форма политического участия: социальные основы, специфика, технологии и возможности локализации [Текст]: Дис... канд. полит. наук. – М., 2005. – 152 с.

109. Сафаров, Б. Р. Технологияҳои сиёсӣ ва хусусиятҳои онҳо дар шароити дигаргуниҳои ҷаҳони муосир (таҷрибаи Тоҷикистон) [Матн]: Дис... ном. илм. сиёсӣ / Б. Р. Сафаров. – Душанбе, 2021. – 121 с.

110. Трынов, Д.В. Социальное самочувствие как фактор политического участия молодежи [Текст]: Дис... канд. социолог / Д.В. Трынов. – Екатеринбург, 2022. – 235 с.

111. Шарипов С.И. Демократизация политических процессов в Таджикистане [Текст] / С.И.Шарипов // Дис. докт. полит. наук. – Душанбе, 2001. - 280 с.

V. Адабиёт бо забони англисӣ:

112. Barrett M., Brunton-Smith I. Political and Civic Engagement and Participation: Towards an Integrative Perspective //Journal of Civil Society. 2014. 10 (1). P. 5–28.

113. Kevin Passmore. Women, Gender and Fascism. – 1919–45. New Brunswick: Rutgers University Press. 2003. P. 16

114. Lamprianou I. Contemporary Political Participation Research: A Critical Assessment. Democracy in transition. Political Participation in the European Union. Springer, Berlin, Heidelberg, 2013, P.26. –P. 21-42.

115. Lipset C. Some Social requisites of Democracy: Research Strategies and Tactics/ Comparative Politics. –1974. – №46. – P. 417-432.

116. Lipset S.M. Political Man: The Social Bases of Politics. GardenCity, NY: Doubleday, 1963. – P. 178 (рус. изд.: Липсет С.М. Политический человек: социальные основания политики. М.: Мысль, 2016.)

117. Muller E. N. An Explanatory Model for Differing Types of Participation. European Journal of Political Research. –1982. – №10. – P.1-16.

118. Nagel J.N. Participation. N.Y., 1976. – P.1-3.

119. Regio decreto 1993 del 2 settembre 1928, in particolare l'art. – P.57.

120. Tormey S. Politicising digital space: Theory, the internet and renewing democracy. Contemporary ° political theory. // Trevor Garrison Smith University of Westminster Press, London, 2017, 143pp.

121. Verba S., Nie NH., Kim J. Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison. Chicago: University of Chicago Press. 1978. – 394 p.

122. Voynov D. A. The Creativity of the Internet Communication as a Citizen Political Participation // RUDN Journal of Political Science [Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Politologiya]. 2012. – N1. –Р. 117-126. (In rus).

123. Direct Democracy. Italy, 24 May 1929: Fascist single list Архивная копия от 29 июня 2019 на Wayback Machine (нем.)

124. Finland's Cyber security Strategy. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yhteiskunnanturvallisuus.fi/en/materials> (неофициальный перевод О.В. Демидова и М.Б. Касеновой). (дата обращения 31.03.21)

VI. Сарчашмаҳои электронӣ:

125. Алмонд, Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии [Электронный ресурс] / Г.А. Алмонд, С. Верба. – Режим доступа: http://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf (дата обращения: 20.10.22).

126. Вебер, М. Политика как призвание и профессия [Электронный ресурс] / М. Вебер. – Режим доступа: <http://www.politnauka.org/library/classic/veber-politika.php> (дата обращения: 23.12.22).

127. Голубев А.С. Феномен легитимности власти в политической теории Макса Вебера: философские аспекты [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://elib.bsu.by/bitstream/> (дата обращения: 15.05.23)

128. Денисюк, Н.П. Политическая деятельность и политическое участие. [Электронный ресурс] / Н.П.Денисюк. – Режим доступа: <https://elib.bsu.by/bitstream> (дата обращения: 23.03.23).

129. Как изменилось отношение таджикских избирателей к выборам, рассказал глава миссии наблюдателей СНГ, председатель Исполкома организации Сергей Лебедев// <https://tj.sputniknews.ru/radio/> (дата обращения: 2.04.20)

130. Кузин, А. Демократия и политическое вовлечение граждан [Электронный ресурс]/ А. Кузин. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения: 10.04.23)

131. Махрамбеков, М. Рамазониён А. Паҳн кардани андешаҳои экстремистӣ-террористӣ чиноят аст. М. Махрамбеков, А. Рамазониён [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://khovar.tj/2023/04/ushdori-korshinos-pa-n-kardani-andesha-oi-ekstremist-terrorist-inoyat-ast>.

132. Медиапредпочтения населения Республики Таджикистан: ТВ, радио, печатные издания, сайты, социальные сети и мессенджеры [Электронный ресурс]. ОО «Медиа консалтинг» и Центр социологических исследований «Зеркало». – Режим доступа: <https://www.zerkalo.tj> (дата обращения: 24.10.23).

133. Назарзода, Т.М. Сабабҳо ва омилҳои бегонапарастӣ ва гаравиши ҷавонон ба ҳизбу ҳаракатҳои ифротгаро [Манбаи электронӣ] / Т.М. Назарзода. – Речаи дастрасӣ: <http://www.shamsiddinshohin.tj/index>. (санаи мурочиат: 12.09.24).

134. Основы национальной информационной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://searchinform.ru/> (дата обращения: 23.02.24).

135. Парламентские выборы в Таджикистане (2025). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. (санаи мурочиат: 18.03.25).

136. Политическое поведение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://intuit.ru/studies/courses> / (Дата обращения: 23.04.23).

137. Президентские выборы в Таджикистане (2020). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения: 21.04.24).

138. Римский, В.Л. Цели и мотивы политического и общественного участия российских граждан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rapn.ru/partner/files/rimskiy.pdf> (дата обращения: 4.02.23).

139. Савченко, И.А. Политический протест в современном обществе: технологический подход]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/> (дата обращения: 14.05.23).
140. Садыр, Жапаров признан избранным президентом. ЦИК объявила официальные итоги выборов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://mfa.gov.kg/ru/> (дата обращения: 23.08.24).
141. Салимов Д.М. Сетевые СМИ в современном таджикистане: социально-экономический анализ [Электронный ресурс] / Д.М. Салимов. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/> (дата обращения: 17.08.25)
142. Серавин А.И. Искусственный интеллект и политический процесс: задачи на перспективу/ А.И.Серавин [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/>. (дата обращения: 10.11.25)
143. Совместная декларация о свободе выражения мнения, а также фейковых новостях, дезинформации и пропаганде от 3 марта 2017 года / Gal./3/17. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.osce.org/> (дата обращения: 24.05.25)
144. Сокиев, Б. Правительство Таджикистана озабочено ростом экстремизма в стране [Электронный ресурс]. URL: <http://counter-terror.kz/ru/article/view?id=276> (Дата обращения: 6.07.2019 г.)
145. Теоретик: Локк, Руссо, Токвиль, Мэдисон, Джеферсон [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberpedia.su/17x8df.html> (дата обращения: 23.04.23).
146. Трамп призвал к протестам на выборах в Конгресс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dw.com/ru/> (дата обращения: 15.09.25).
147. Хайдаров, Р.Ҷ. Ташкилоти террористӣ-экстремистии ҲНИ дар ягон кишвари соҳибтамаддун таҳаммул нахоҳад шуд [Манбаи электронӣ] / Р.Ҷ. Хайдаров. – Речаи дастрасӣ: Захираи электронӣ: <https://khovar.tj/2022/09/rustam-ajdarov-tashkiloti-terrorist-ekstremistii-ni-dar->

yagon-kishvari-so-ibtamaddun-ta-ammul-naho-ad-shud/(санаи мурочиат:
07.07.25).

148. Шестопап, Е. Б. Политическая психология [Электронный ресурс] /Е.Б.Шестопап. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Shestop/13.php (дата обращения: 5.01.23).

149. Эгамбердиев, У., Рузикулов Қ. Основные этапы формирования многопартийной системы в Республике Таджикистан [Электронный ресурс] / У.Эгамбердиев, Қ.Рузикулов. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения: 27.12.23).

ИНТИШОРОТИ ДОВТАЛАБ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

**I. Феҳристи интишороти илмии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ.
Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии
аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:**

ИНТИШОРОТИ ДОВТАЛАБ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

**Феҳристи интишороти илмии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ.
Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии
аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:**

[1-м]. Мирзоева Н.З. Иштироки сиёсӣ: моҳияти сохторӣ ва функционалии он. [Матн] /Н.З. Мирзоева/ Паёми Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – №2 (82). – 2023. – С. 107-114. ISSN 2075-9584

[2-м]. Мирзоева Н.З. Ҷанбаҳои назариявӣ конститутсионии иштироки сиёсӣ. [Матн] /Н.З. Мирзоева. Маҷаллаи илмию сиёсии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Идоракунии давлатӣ. –№1 (60). – 2023. – С. 370-375. ISSN 2664-0651 (print), ISSN 2709-8567 (online)

[3-м]. Мирзоева Н.З. Иштироки сиёсии шахрвандон дар даврони соҳибистиқлолӣ. [Матн] /Н.З. Мирзоева/ Маҷаллаи илмию сиёсии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Идоракунии давлатӣ. –№3 (68). – 2024. – С. 484-489. ISSN 2664-0651 (print), ISSN 2709-8567 (online)

[4-м]. Зафарзода Н.З. Таҳлили сохторию функционалии иштироки сиёсӣ ва хусусиятҳои он. [Матн] /Н.З. Зафарзода/ Маҷаллаи илмӣ сиёсии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Идоракунии давлатӣ. – №3 (73). – 2025. – С. 535-540. ISSN 2664-0651 (print), ISSN 2709-8567 (online)

[5-м]. Зафарзода Н.З. Рақамикунонӣ ва таъсири он ба сатҳи иштироки сиёсии ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Н.З. Зафарзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2026. – №2 – С. 297-304. ISSN 2413-5151

II. Мақолаҳои, ки дар дигар маҷаллаҳо ҷоп шудаанд

[6-м]. Мирзоева Н.З. Нақши иттилоот дар раванди таҳкими заминаҳои идеологӣ дар ҷомеа. [Матн] /Н.З. Мирзоева/ Конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ, Мафкурасозии сиёсӣ дар раванди ҷаҳонишавӣ. – 2024. – 8-18.

[7-м]. Мирзоева Н.З. Ҷанбаҳои асосӣ ва заминаҳои муҳими ташаббусҳои Тоҷикистон дар масъалаи об. [Матн] /Н.З. Мирзоева/ Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Ҳадафҳои геополитикии тоҷикистон: мушкилот ва дурнамои инкишоф». – С. 124-129.

[8-м]. Мирзоева Н.З. Устувории мафкуравӣ василаи муқовимат ба экстремизму терроризм. [Матн] /Н.З. Мирзоева/ Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Муқовимат ба экстремизму терроризм дар шароити нави тағйирпазирӣ ҷомеа». – С. 15-21.

[9-м]. Мирзоева Н.З. Сохтмони коммуникативӣ воқеияти сиёсӣ дар демократияи муосир. [Матн] /Н.З. Мирзоева/ Маҷаллаи илмӣ шӯбаи магистратураи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Менеджери муосир. – №1 (5). – 2022. – С. 92-95.